157 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 157

СПОМЕНИЦА

СТ. НОВАКОВИЋА

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXIII. Бр. 157.

СПОМЕНИЦА

СТ. НОВАКОВИЋА

1921.
БЕОГРАД

ШТАМПАРСКО ПОДУЗЕЋЕ „ЗАСТАВА“ Д. Д., НОВИ САД

ПРЕДГОВОР.

На XXII. годишњој скупштини Српске Књижевне Задруге показао је г. Павле Поповић, шта је Стојан Новаковић, наш једини почасни члан, био Задрузи и колико је она изгубила у њему. „Смрт оваквог научника, првокласног и енциклопедиски активног, и који је захватао и језик, и књижевност, и историју, и политику, и право, велики је губитак за цео наш народ. Али Задруга има и нарочитих повода да оплакује његов губитак. Кад је први пут почела, она је с њим почела. Он је био њен председник од почетка 1892. до августа 1895., кад је због службених послова морао напустити Србију. Тај период Задругина рада био је један од најбољих, захваљујући нарочито његовом вођењу ствари. Године 1908. он је понова постао председник и остао то до смрти. И овај период, у којем се С. К. Задруга потпуно саобразила књижевним захтевима и савременим потребама, спада у најбоље периоде књижевнога рада Задругина, и ако је један добар део био испуњен ратним приликама. И за тај свој развој С. К. Задруга има да захвали нарочито свом председнику. Новаковић је и иначе врло вредно сарађивао на Задругиним публикацијама. Свакоме је познат његов превод Волтерова „Карла XII“, једног од најбољих историских дела светске књижевности. Његови научни радови „Васкрс Државе Српске“, „Турско Царство пред Српски Устанак“, који чине серију његових солидних студија из новије српске историје, имали су увек нарочита интереса за Задругине читаоце и по предмету који се описује и по популарнијем начину излагања, као и нарочито по озбиљности идеја и зрелости судова којима су ова дела проткана. Његова „Српска Књига“, која је изашла као ванредно издање Задругино, пуна је зрелих идеја и искуства. И његов мањи рад „Доситије

Обрадовић и Српска Култура“ штампан у Споменици Доситијевој, одликује се интересантним и тачним погледима и о Доситију и о српској култури. Најзад, Новаковић је и иначе био потпуно одан Задрузи. У памети свих чланова Управе остаће његова изузетна уредност и тачност у пословима Главног Одбора, озбиљно и лојално вођење седница, тачан и промерен суд о свима стварима, потпуна непристраност, и, најзад, живо заузимање за сваку праведну и благодарну идеју“.

На тајников предлог закључила је тада скупштина, да се Задруга одужи Стојану Новаковићу спремањем једне Споменице. У серији наших издања имају већ сличне две књиге, *Споменица Доситијева* и *Милићевићева Књига,* и било је сасвим умесно, да им се придружи и ова трећа, која треба не само да покаже Задругин пијетет према једном од њених најврснијих чланова, него и пажњу према једном човеку, чије је дело толико видно и заслужно у нашем културном и националном животу задњих шездесет година. Спремајући ову књигу Задруга је мислила, да ће учинити најбоље, ако повери нашим стручњацима, да сваки у својој дисциплини даде суд и меру Новаковићевих заслуга из области, којима се бавио и које је, према ондашњем стању наше науке и према свом обимном интересу, широко обухватао. Умољени су с стога г. Павле Поповић, да изради биографију Новаковићеве младости и прикаже његов рад на лепој књижевности, и у области књижевне историје; г. Станоје Станојевић, да то учини са његовим студијама о политичкој и културној историји; г. Александар Белић да обележи његов значај за проучавање и развијање српског језика; г. Слободан Јовановић и г. Јован М. Јовановић, да карактеришу његов државнички рад и г. Љубомир Протић, да покаже заслуге Новаковићеве за нашу школу и просвету у време, кад је био на најодговорнијем положају за те послове. Господа су се љубазно одазвала позиву и Задруга је могла да ту Споменицу уврсти већ у ово коло. Једино

г. А. Белић, спречен једним дужим службеним путем, није доспео да на време доврши свој рукопис.

Нама је нарочито мило, што, после збира судова најкомпетентнијих људи код нас, који су могли да цене рад Стојана Новаковића, његово дело остаје у врло крупним размерима. Прекидајући са традицијом да се о људима, којима се приређују прославе и чине помени, говори само у суперлативима, Задруга је хтела и постигла овом приликом да се да искрен и тачан суд. Личности вредности једног Стојана Новаковића могу мирно да издрже ревизију свог стварања. Шта више, у доброј разлици битног и успелог од оног, што није имало те среће, и у тачној анализи разлога за ту разлику, најбољи је увет за пуну оцену вредности. А та је у нашем случају постигнута и њен је општи суд, поред свих примедаба, ипак повољан за значај и акцију Стојана Новаковића. Ова књига, због тога, не представља само акт пијетета, него потпуно замењује једну монографију, у којој би се иначе, врло ретко, скупило толико знања ствари, толико непосредности и толико тачног, колико доносе састави ове збирке.

МЛАДИ НОВАКОВИЋ
(1842—1873).

I.

Живот који овде мислимо делимично приказати изванредно је лепо испуњен. Дуг и активан, богат по резултатима и утицају, крупан по значају, — све је то он у великој мери. Новаковић је одиста имао једну плодну научну и јавну каријеру, и дошао до врло високе мете. Он је од оних ретких наших људи који су далеко дотерали и оставили много за собом. Сви ми који данас радимо у овој или оној области, и знамо како је тешко, због ових несрећних прилика у којима живимо, учинити нешто крупно, јако и веће, можемо бити само пуни поштовања према Новаковићеву делу, сматраном као целина.

Нећемо рећи да је он велики. Он нема великих концепција у науци, нити врло оштрих линија у политици. Није оно што се сматра великим човеком уопште, у правом смислу. Не знам да ли су такви људи у нас могућни, али је, изгледа, Новаковић сам порицао њихову могућност. На крају једне од својих последњих расправа, говорећи о једном нашем писцу који је у себи много имао а ипак није могао доћи до неког не знам колико високог ранга (Стерија), Новаковић је дао неколико рефлексија које нам донекле изгледају као његова лична исповест. „У нас се — каже он, поводом једне мале и невине компарације Стеријине са Молиером, која је једанпут била учињена — готово све мери погрешном мером... Наши критици често губе из вида да смо ми *само**) по географском положају и веку

---

*) Курсив је наш у свима наводима у овом чланку.

део савремене светске књижевности... Наши књижевни и просветни типови само су *наши*, и објашњавају се потребама *нашега* живота и могућношћу којом се што у *нас* може створити. Та пак могућност за стварање, без које се талентовани људи не могу развити у пуној мери, у нас је и данас и слаба и малена. Отуда долази те је у нас *све* осредње, недозрело, недоспело до онога развитка који може да се јави у већим, зрелијим књижевностима". Исповест је ова можда нешто сувише песимистична, узета апсолутно. Примењена на Новаковића, она је такође строга. Тачна је у толико у колико је и он сам патио од малокрвности наше средине која смета да се у њој произведе велико дело. Тачна је још и у томе што је он живео у времену које је све боље људе наше повело у политику, те је тиме њихову снагу растурило на разне стране, и није им дало да се усредсреде на једном послу, без чега нема великих дела. Али за величину потребно је још, поред повољне средине, имати и нешто праве величине у самом себи.

Активност Новаковићева је огромна. Он је дуго живео и радио, и са више година премашио педесетогодишњицу свога рада. Почео је писати за време кнеза Александра Карађорђевића, а престао у времену краља Петра. Библиографија његових списа и дела броји преко четири стотине бројева. Само је књига његових око педесет, а можда и више, а расправама је пунио наше часописе, публикације наше и загребачке академије, и часописе стране. Научни рад његов врло је разноврстан. Почео је с науком о језику, прешао на историју књижевности, у зрелијим годинама сав се бацио на историју, најзад прешао на државне науке. Еволуција та била је и природна и широка. У својој дугој политичкој каријери, он је био пет пута министар, два пут председник министарства, више пута посланик на страни, и више година шеф једне политичке странке. Израдио је масу просветних закона на којима је наша просвета дуго почивала. Имао је и специалне

дипломатске мисије у најважнијим тренуцима наше новије историје. Мењао је и водио политику наше земље спољну и унутрашњу. Организовао је рад у многим нашим научним и књижевним установама: — на Великој Школи, у Народној Библиотеци, Српском Ученом Друштву, Српској Краљевској Академији, најзад у овој нашој Српској Књижевној Задрузи, којој је био први председник и остао председник до смрти. На многим од тих места остајао је дуго незамењљив. Кад се овако, после његове смрти, прелиставају његови радови и прегледа његов живот у целини, човек мора да се диви како је Новаковић нашао времена и снаге да то све посвршава и изради. Ретка је овако велика и многострана активност, ако није и јединствена.

Вредан, методичан, миран, уредан, без икаквих страсти, увек с каквим вишим циљем пред очима за којим је право ишао, жудан науке и добра, поштен, савестан, патриотичан и свестан дужности, Новаковић је на широкој позорници своје активности увек остављао за собом лепе успехе и тековине, и кретао многе ствари унапред. Сви ми који смо га гледали на раду — у Академији, Задрузи и код куће — имали смо прилике да се дивимо његовој тачности, уредности, неуморности, готовости да све сврши на време и како треба. Кад је радио српски део у Миклошићеву „Кратком речнику шест словенских језика“, Новаковић је позвао Андру Николића, — тада наставника гимназије у Чачку, који је дошао о распусту у Београд — да му помаже при том послу. „Радили смо, прича Николић, један дан од осам до дванаест и од два до шест. Тако други дан, трећи, па и четврти а увек с истим бројем часова. Мени већ досади, и ја га запитам: *радите ли ви увек тако? — Па увек, наравно,* одговори Новаковић. —И још — додавао је Николић, причајући ово — ја се шетам по соби каткад, и станем на прозор, и пушим, а Новаковић се и не миче са столице и не баца перо из руке“.

Та је вредноћа учинила Новаковића овим што је био. Не кажемо тим да је он имао само вредноће а не талента. У нашем друштву које има тако много нечистих појмова о основним стварима, таленат се узима фриволно и једнострано. Он се обично сматра као контраст вредноћи или знању. Ко год је вредан, тај нема талента; нема га ни ко има знања. Новаковић који се, на несрећу, усудио да има и знања и вредноће, био је по тим фриволним појмовима осуђен као човек апсолутно лишен талента. То се често говорило. Како су у нас нарави каткад полудивље, то се и писало, а без нарочита повода. У једном уводном чланку неких новина београдских пре рата, који је сав био посвећен карактеристици Новаковићевој, развијала се та тема у врло енергичним изразима. То је било још за живота његова, и он је сам могао читати те љубазности које је писац чланка налазио за учтиво да му их јавно каже, без срџбе, као голу тврдњу.

Наравно, ако се таленат узме само као нешто бриљантно, што сјаје, што блешти, што пршти, Новаковић га одиста није имао. Новаковић никад није био бриљантан. Он није имао духа. Он можда није учинио ни једну јачу досетку. У својим списима, он нема ни једног стилски лепог места, живог, речитог, сјајног, који би био образац у каквој антологији лепих састава. У својим говорима, он је сув и без полета. У науци он није решавао проблеме који захтевају оштроумље. У политици, он нема неких нарочито вештих „трикова“. Његови другови из младости Г. Г. Чедомиљ Мијатовић и Владан Ђорђевић били су сигурно бриљантнији од њега. Али је Новаковић ипак имао један нарочити таленат. То је онај који се најтеже опажа и у нас најмање поштује, а који је виши него они што се у нас поштују и цене, који је управо све, или скоро све: — таленат здравога суда. Са здравим судом Новаковић је прилазио сваком проблему научном и политичком, и решавао га можда увек добро. Са

здравим судом могао је Новаковић, који је у ствари човек из времена кнеза Михаила, живети у много млађим нараштајима и радити са њима, и увек остати на висини. Он никад није био застарео, вазда се прилагодио новом, и предњачио још, а не само ишао за временом. С тим особинама, он је оставио далеко за собом и Г. Мијатовића и Г. Ђорђевића, и друге још, и ако су ови обећавали више но он.

Стојан — или, како је он назван на крштењу, Коста — Новаковић рођен је у Шапцу 1. новембра 1842. Отац његов Јован био је столар, пореклом из босанске Крајине или можда Херцеговине, сиромашан али поштен човек, висок, кажу, као и син његов, а прав, нимало погрбљен. Живео је доста дуго, у Шапцу, у Београду, — у Савамали, — и, кад је умро, син му је, из гласа кукао. Мати његова Јања била је мала, добра и љубазна, крепка и držeћа старица; умрла је у дубокој старости, у Шапцу. Пре тридесет година, нас неколико предавача шабачке гимназије, једанпут смо је посетили о њеној слави св. Јовану. При поласку, она нас је испратила чак до капије — а у Шапцу тада, од куће до капије била је обично читава пољана —, и не гледајући на то што је био јовањски мраз и што смо је ми молили да се не труди. „А не, — одговарала је она — ви сте сви другови мога сина.“ Другови њена сина, ми голобради младићи и неуказни чиновници, кад је Новаковић дотле био већ давно старији човек и пет пута министар! Родитељи Новаковићеви имали су још деце поред Стојана, две кћери, од којих је једна, госпођа Љуба, била исти Стојан, увек мирна, разложита и паметна.

Мали Коста учио је основну школу и нижу гимназију у месту рођења. Прешао је у Београд 1857., и учио ту пети, шести и седми разред, који је две године раније био установљен; то је било у оној згради испод митрополије, где је и много доцније била прва гимназија. Гимназија је била

класична, и ђаци из ње — то је сам Новаковић говорио — нису извлачили Бог зна какве користи. Нису ни наставници били такви да омиле рад ђацима. Сам Новаковић је доцније писао да је „понашање гимназиских професора према нама (ђацима)“ било „грубо и оштро“, и да је на њега и његове другове чинило врло пријатан утисак лепо понашање професора у Лицеју, кад су доцније тамо прешли. Док је још био у гимназији, Новаковић је већ „ушао у књижевност.“ Не знам откуд, — да ли по евентуалном примеру другова, или по подстреку Ђ. Малетића, који му је онда био професор и директор, и већ написао и штампао „Теорију поезије“ и „Реторику“, — Новаковић је као „гимназист од шеснаест година“ дао своје прве књижевне радове у штампу. То су два састава — „Метастазио“ и „Арапи у пустињи“ —, вероватно оба преводи из какве немачке читанке, судећи по наивном и диспаратном избору њихових тема. Штампани су у броју од 28. септембра 1858. у „Подунавци“ у Земуну, с којим је листом Малетић имао везе, бивши му једно време и уредник.

Свршивши гимназију у лето 1860., Новаковић пређе у Лицеј. Ова је школа онда била добра. У годинама 1860—1863, док је Новаковић у њој био, она је стајала сазрела пред великом реформом која ће је претворити у Велику Школу (закон од 24. септембра 1863) баш кад је он из ње изишао. Лицеј је имао добрих и одличних професора: — Панчића, Н. Крстића. Ј. Шафарика, Ђ. Даничића, између осталих. Сви су они вероватно били професори Новаковићу, и ако је он ступио у правни одсек, јер су онда правници слушали и природне науке, и филологију, поред својих чисто правних наука. Од свих тих професора, пресудни утицај је имао на Новаковића Даничић.

Даничић је тада био млад човек и млад наставник. Било му је тридесет и шест година, и тек друга година наставничке службе. Био је — то сви кажу — изванредан као професор. Предусретљив према

свима који су имали воље за рад, он је умео и да цени који од њих има способности а који не. „Више но икоји други професор,... — каже Новаковић — Даничић је имао ту вештину да међу својим ученицима позна и негује оне који би имали каква било дара за књижевност и науку". Слабије ђаке бодрио је и тешио после њихових неуспеха. „Немојте никако очајавати" — кажу да је он, скоро молећим гласом, говорио кандидатима који би се очито осрамотили на испиту или колоквију. И доцније, кад би ђаци свршили школу, он је, наравно, одржавао везе с њима, и тада је био „врло љубазан и пријатан, као прави друг". Због свега тога, као и због своје спреме и учености, Даничић је имао великог успеха. Његови часови — држани у соби бр. 5 данашње универзитетске зграде, партер, десно крило, из авлије — били су врло посећени. Сем ђака, долазила је и публика, и један од врло ревносних слушалаца славнога учитеља био је архимандрит, тада само млад калуђер, Н. Дучић.

Једног дана Даничић примети Новаковића. То је било одмах у почетку прве школске године (1860—61), и ево како. После првих неколико лекција, Даничић зада ђацима прве године тему о словима ъ и ь, — тема, наравно, чисто филолошка и даничићевска — и обећа награду. Млади Коста Новаковић изради је. Он се још у гимназији бавио сличним темама; читао је важније радове Вукове, Шафарикове, Даничићеве, и усвојио њихове мисли; према томе, није му тешко било да задатак добро изради. Прочитавши га, Даничић би просто усхићен и задивљен. У једном нештампаном писму писаном Ђорђу Поповићу, уреднику „Данице", 17 јануара 1861,*) Даничић се чуди како је млади студент могао „сам својим трудом" да дође до оног знања и мисли које је показао. Гимназија га сигурно није научила томе, а Лицеј још није имао кад то ни да до-

*) Препис тога писма ми је љубазно уступио Г. Ср. Ј. Стојковић.

дирне. Задатак је био — каже Даничић — „таки да не само доби највећу премију, него да му се онаком ни надао несам“. Он показује — све су ове речи Даничићеве — и „зрело мишљење“ и „уредно казивање“, и „веома је знатан“. Писац му је „врстан младић од кога се можемо надати многоме добру, ако га Бог поживи“. У том писму, Даничић препоручује уреднику „Данице“ да тај награђени задатак штампа као чланак, и уредник то одиста учини с тим чланком, у бројевима од 20 априла до 10 маја 1862, као и с још једним прилогом Новаковићевим.

Чланак „ъ и ь“ био је одиста добар. У њему је с пуно разлога изнесено да су та два стара слова била некада самогласници, а не знаци за обележавање рода или одвајање речи, како се онда мислило. Данас је, наравно, ова мисао и сувише позната, али је она онда била нова, и требало ју је доказивати. Разлагање је правилно, мисли теку уредно, све изгледа као посао зрела човека, и чланак се чита лако. Само је нешто развучен, мало одвећ дуг; већ тада, Новаковић је показивао ову особину неконцизности од које се целог века није могао одучити.

Новаковић је овим случајем нашао свога вођу. Од тада па за дуго времена, Даничић ће му бити наставник, учитељ, образац, идол. До смрти, он ће га одржати у најбољој успомени, а у овим годинама школовања, и неколиким годинама иза тога, биће стално под његовим утицајем. Биће и под заштитом његовом, јер ће му Даничић још услуга чинити, и повести га кроза свет као што га је водио кроз школу.

Одиста је огроман био утицај Даничићев на Новаковића. Овај се изрод о по ономе. Пошао је његовим путем, тежио да буде што и он, управио своје амбиције у том правцу. Да га доцније није одвукла политика и дала други ток његовим студијама, Новаковић би просто био следбеник Даничићев, „друго издање“ његово, и ништа више. Утицај тај био је и шири. Ја држим да је и она

методичност и истрајност, колико је била урођена особина Новаковићева, толико исто била и имитована по Даничићу. Чак и у ситнијим стварима, Новаковић је ишао за својим учитељем, и рукопис његов, тако леп и читак, невероватно је сличан Даничићеву. Било је одиста некад једно време, кад су сви рукописи — и Андре Николића, и Живка Поповића, Милована Глишића, М. П. Шапчанина, — били врло лепи и читки, и сви у главном по обрасцу Даничићеву. То је једна стара традиција која се данас међу књижевницима скоро сасвим изгубила.

Новаковић је свршио Лицеј 1863. Није ишао на страну да продужи студије као његови другови, и не знам зашто. Је ли зато што се сматрало, кад је Даничићев ђак, да нема рашта ићи у Беч Миклошићу, који је у главном то исто што и Даничић? Или није могао добити стипендије? Или су посреди биле породичне прилике његових родитеља, или његова рана женидба? Свакако, на Новаковићу се дуго опажало да није био на страни. Његово знање језика, нарочито оних великих западних, није дуго било сигурно ни развијено, поред свег његова трудољубља да их научи ван средине у којој се они говоре. Осећала се, рекли бисмо, у његовим делима и извесна плашљивост, неко зазирање пред ауторитетима, нека скромност једног само домаћег радника коме импонује све што је на страни рађено или са стране дошло, једна оскудица самоуверења. Тек доцније, у педесетим годинама својим, Новаковић се дуже бавио на страни и имао прилике да види и позна оно што је пропустио видети у младости, и да дође до пуне свести о томе да „није све злато што се сија.“

Он је одмах ушао у државну службу, исте године кад је школу свршио. Није отишао у место рођења да тамо служи, него је остао у Београду; вероватно су му и родитељи били ту, с њим. Добио је, најпре неку малу службу у Министарству Финансија, а затим је постао писар Државне Штампарије. Убрзо се и оженио, Јеленом кћери Јована

Кујунџића званог Ваљевца, некада терзије и после имућног човека, а сестром Милана Кујунџића. Венчање је било 26. јула 1864. Обоје су били врло млади: њему ни пуне двадесет и две, њој мање од двадесет година. После тога, 16. септембра 1865., он је добио за суплента а 4. августа 1866. за професора прве београдске, тада само „београдске“, гимназије.

Не би се могло замислити да он за све ово време није писао. Како је рано почео, а био вредан, он је могао само наставити свој малени књижевни рад. Писао је, одиста, по листовима као и пре. „Подунавка“, у којој је почео, већ није била у животу, али је била „Даница“, у коју је такође ушао, и ту је наставио писати. Слао је своје прилоге и у „Летопис“, и конзервативни матичари штампали су његово име и рад старинским правописом. У Београду се такође кренуо 1862 један мали годишњи алманах „Лицејка“, који је трајао до 1864. На том органу „омладине лицејске у Београду“, радио је и Новаковић, и то много за све време док је био лицејац. После је 1863. радио на „Видовдану.“ Целе те године он је био мали сарадник те редакције, поправљао језик, сарађивао на подлиску, учествовао у рубрици књижевних и позоришних бележака, држао коректуру. У својим успоменама о кнезу Михаилу, М. Ђ. Милићевић прича како су у пролеће 1863. биле прве трке у Београду. Правила за њих писао је сам кнез, својом руком. „Са кнежева рукописа преписао их је Стојан Новаковић, који је онда, као сиромах ђак, помагао у уредништву *Видовдана*“.

Данас је нама остао „Видовдан“ у памети као врло озлоглашен лист, као орган најцрње реакције, гласило фамозних „дукатоваца“. Ми га, наравно, лично не памтимо, и наш појам је о њему онај који су нам старије генерације оставиле. Нил Попов напада његова уредника у својој пристрасној памфлетарној историји „Друге владе Милоша Обреновића“ — којој српски превод помаже да буде

још вулгарнија и више сељачка него што би иначе била. Змај је писао познату сатиру „Видовдану“ 1866. Ђура Јакшић стално се подсмевао овом листу, исто као и Ћелешевићевој „Ружи“, у својим политичким сатирама седамдесетих година: „Комадићу швајцарског сира“, „Једном писму баби Ружи“, и другима. „Млада Србадија“, у једном овећем чланку „Наше Новине“ (1871) окарактерисала је „Видовдан“ као један од политички најгорих листова. А већ Светозар Марковић, наравно, „грмео“ је против њега у своме чланку који је нашао за потребно да назове „Бели терор“, и иначе. И Андра Николић дотицао га се с подсмехом, нешто доцније.

Ваља, међутим, приметити да сви ови напади, не изузевши ни самог Нила Попова, падају у време у којем Новаковић већ није био сарадник „Видовдана“. Ти се напади односе понајвише на доба Намесништва, које је сигурно било најгоре доба реакције, а врло мало на време кнеза Михаила, које је било сасвим друкчије. Међутим, у времену Михаилову, и нарочито у почетку, „Видовдан“ је био врло угледан лист. Ево шта сам Новаковић, у једном свом спису, узгредно говори о њему.

Кад је у септембру 1860 кнез Михаило ступио на владу, он је одмах узео за начело да купи око себе све што је боље и школовано у земљи. Хтео је још да образује јавно мишљење, и видео је да му треба један политички лист. У марту 1861. он да дозволу да се крене „Видовдан“, под уредништвом „онда највештијег новинара у Српству“, Милоша Поповића. „Лист је био највећи по формату, који је до тад излазио“ у нас. Само име значило је једну патриотску девизу: требало је „покајати и поправити“ оно што је на Косову разорено. Требало је дићи Србију, оснажити је у сваком правцу. „Један од главних задатака листа био је спремати унапред земљиште за главне законе и реформе које су се имале изводити“. Око листа купила се „група људи кнеза Михаила.“ Сам кнез имао је удела у редакцији. Давао јој је писма о спољној

ситуацији која му је слао један његов француски политички агенат. Видели смо да су и његова правила за трке била дата „Видовдану.“ „Кнез је — завршава Новаковић — увек сматрао лист као свој и своје владе орган.“

Одиста је „Видовдан“ морао бити добар лист. Његов уредник Милош Поповић био је рођени брат Ђуре Даничића. Један који га је лично познавао, причао нам је да је то био изванредно фини човек, углађен, љубазан, предусретљив, образован. Ми смо сами имали прилике да у Загребу, у универзитетској библиотеци, разгледамо његову преписку са Станком Вразом из 1842—43, и данас већ штампану преписку с Гајем из 1842—46, и видели смо, с не малим чуђењем, колико је он познавао српскохрватску књижевност тога доба, како је имао строго мерило при оцени, и нарочито колико је имао веза са Илирима. Он је био добро не само са Вразом и Гајем, него и с Вукотиновићем, Деметром, Бабукићем. Био је одиста паметан човек, и пред крај илиризма држао се с пуно такта и пријатељства с тадашњим загребачким књижевницима, али је имао и пуну свест о вредности тадашње младе и напредне Србије. Он је био целог века уредник, најпре „Скоротече“ док је још у Аустрији био; а после, кад је у Србију прешао, уређивао је „Српске Новине“ за цело време кнеза Александра, и београдску „Подунавку“, књижевни додатак тих новина. Најзад је кренуо „Видовдан“ и држао га до 1876. Он је писао и ситније књижице, али те нису важне. Све су то особине које су Поповића дизале јаче међу уредницима осталих листова, као што су и све прилике ишле на то да „Видовдан“ буде угледнији од тих листова. Он је био уређиван, може се рећи, европски, и његови уводни чланци нарочито су хваљени.

Књижевну страну листа водио је Ђура Даничић. Он је — и ово прича Новаковић, у другом свом спису — помагао свом брату још кад је овај држао „Српске Новине“. Али са „Видовданом“ он је „још

живље продужио старање за књижевну страну листа“. Он заводи сталну критику, реферате и белешке о свакој новој књизи. Он прегледа језик нарочито млађих сарадника. Подлистак је „већином у његовој руци“. Даничић и пише сам. Ту су у „Видовдану“ изашли његови мањи чланци и студије: — „Службе Србима свецима“, „Милош Светић појета“, „О Светићеву Огледалу“ — као и реферати (о граматици Јована Илића), полемике (Господину П. Нинковићу) и др. све у годинама 1861—65.

Даничић је одмах уводио и друге, своје једномисленике, у редакцију. Много их није имао, у том добу када је нови правопис био још делимично забрањен у Србији. Али их је имао добре. Вук је још био жив, и Даничић га је одмах позвао на сарадњу. Одиста, Вук је у „Видовдану“ штампао своје „Србе и Хрвате“ и своју „Одбрану од ружења и куђења“. Даничићев сарадник на овом листу био је и Јован Бошковић, његов друг. Уз то су били и много млађи људи, његови ђаци: Г. Ч. Мијатовић, Г. Владан Ђорђевић, Радмило Лазаревић, Л. Ђ. Докић, сви врло активни. С њима је, наравно, и Новаковић; њега је сигурно увео тамо сам Даничић.

Како ли је Новаковићу било мило да ради у тој редакцији! То нису биле редакције прекосавских листова у којима је он био само спољни сарадник, него један београдски лист у којем је он, ма и у најскромнијој улози, био прави члан редакције, у генералштабу листа. Редакција је ваљда била тамо на Варошкапији, центру целог тадашњег књижевног живота, близу Лицеја, где се Новаковић тада учио, у Државној Штампарији можда, — или у кући Стане Коларчеве одмах испод Валожића књижаре, — или у једној малој кући у Господској (данас Бранковој) улици, у којим је кућама Милош Поповић становао. Новаковић је поштовао Поповића. Томе је доказ ово што смо напред рекли, а и то што га је он унео у своју историју књижевности (оба издања и извод) као угледног новинара. Још је ту био уз свога омиљенога учитеља Даничића. Најзад

је ту редакцију патронирао својим високим ауторитетом и сам сêди књижевни патриарх Вук, други велики идол Новаковићев. Вук је још могао читати Новаковићеве радове, оне у „Видовдану“ као и оне у „Лицејки“, где је у једном чланку истакао велики значај Вуков и подвукао да не може јасније бити. Шта ли је стари патриарх мислио о овом младом писцу? Колико је морао бити задовољан читајући, скоро пред смрт, оно што о њему тако похвално пише један члан најмлађе тадашње генерације, који ће доцније и сам бити нека врста патриарха у науци и књижевности? Да ли су се њих двојица кадгод виделе? Могли су, кад је Вук долазио у Београд у лето 1861 и у пролеће 1863.

Шта је Новаковић писао у „Видовдану“, „Даници“, „Летопису“ и „Лицејки“ у овом почетку шесетих година (1861—64)? Пуно ствари, и које су биле својствене једноме ђаку Даничићеву. Сем онога чланка о јеровима о којем смо говорили, он је публиковао више народних песама и приповедака. То је био један згодан начин улажења у књижевност, за младе људе онда а и доцније; тако су у наше време почињали Светозар Ћоровић и Г. Алекса Шантић. Не може се рећи да је бележење песама и приповедака ствар бескорисна, а међутим оно представља лак пут да се дође до књижевничке „славе“. Ипак, у Новаковићево време, кад је уз Вука било врло мало скупљача, тај посао је имао и свој тежи значај. Песме које је Новаковић бележио и издавао биле су нпр. „Цуцу, цуцу, кобиле, куда сте ми ходиле“ итд.; а било је и интересантнијих. Занимљиво је да је Новаковић први забележио познату старинску песму: „У агана, у мога драгана“ или ону која је тако често певана при ранијим пијанкама: „Подунуше сабазорски ветрови“.

Новаковић је чинио и преводе. Матија Бан био је тада шеф „Прес-бироа“ и у страној штампи имао је да брани српске интересе, поводом бомбардовања Београда у јуну 1862 и цариградске конференције великих сила у јулу исте године. Тако

он написа две брошуре: „La Serbie avant le bombardement“, и „La Serbie devant la conférence“. Вероватно је кнез Михаило желео да се то објави и у српском преводу у „Видовдану“, и то је Новаковић учинио по коректури француског оригинала. Новаковић је учинио и један много важнији превод. То је позната „Историја српске револуције“ од Л. Ранкеа. Превео је такође и један спис барона Д’ Аврила „Историска разматрања о Бугарској“.

Новаковић је и писао. С повратком Обреновића, руски утицај почео се, као што је познато, јаче осећати у Србији. Словенофилски кругови тада су се нарочито заинтересовали за нас. И С. Аксаков и А. С. Хомјаков, са још неколико представника словенофилске странке у Москви, спреме једну „Србима посланицу из Москве“, штампану српски и руски 1860. Аксаков је лично дошао у Београд са рукописом те брошуре, и договарао се, како изгледа, о њој с члановима српске либералне странке, који су брошуру одобрили. Али како је у брошури било сувишно истицање православља, осуђивање западне културе, реакционарство и др., то се, кад је књига дошла у Србију и раширила се по њој, одмах поче јављати незадовољство и отварати једна полемика о њој. Књигу нападе Даничић, а брањаше је Јован Илић. У полемику уђоше више њих, па и Новаковић, држећи страну Даничићу. Новаковић је, сем овога, писао и један књижевни чланак, један „поглед на развитак српске књижевности“ (то је онај где слави Вука), доста тежак и развучен, али који је он ипак назвао „лаким погледом“. Уз то је писао и приказе: на песме Ђ. Бугарског, на „Јунака нашег доба“ од Љермонтова, на Шапчанинове песме, на Пушкинова „Дубровског“, а вероватно и на „Гусле Абердарове“ и Ненадовићева „Дојчиновића Војина“.*)

*) Српске народне песме и приповетке публиковане су у „Даници“ 186', стр 336 и даље, „Летопису“ 1862—63 (бр. 103, 104), „Лицејки“ 1863 (пор. стр. 103). — Преводи из М. Бана, „Видовдан“ 1862, и засебно; из Ранкеа и Д’ Аврила,

Даничићу је цео овај књижевни рад Новаковићев морао бити мио. У њему је ученик „следио стопама“ свога учитеља. Скупљање народних песама и приповедака, писање чланака о језику, улажење у мале есеје о књижевности и књижевну критику, полемика против оних с којима је сам Даничић полемисао, превођење важних историских дела (Ранке) при чијој је изради и Вук суделовао — све су то били послови које је Новаковић радио у смислу и правцу Даничићеву.

Али наједанпут, кроз књижевност српску и јавни живот, дуну један луд ветар који однесе Новаковића далеко од пута којим је лепо пошао, ван Даничића и науке, и претијаше да га тамо негде на свагда остави и изгуби.

II.

Има једно доба у нашој књижевности које је са разних страна хваљено и истицано, а које је једно од врло слабих по вредности своје књижевне продукције. То је такозвано омладинско доба (1860—1872).

На самом почетку шесетих година, када је у Србији дошао на владу кнез Михаило (14. септ. 1860) а у српским земљама у Аустрији прокламована октобарска диплома (20 окт. 1860), осетила се извесна релативна слобода, врло велика за оно време. Међу осталим последицама те слободе, била је и та што су се свуда, по гимназијама и университетима, гдегод је било српских ђака, почеле оснивати ђачке дружине. Дружине ове врсте добре су и лепе установе, без сумње; у њима се и данас млади ученици почињу вежбати у књижевном раду. Али су, у доба о којем говоримо, те дружине одмах ушле у штампану књижевност, у јавни књижевни рад. Књижевни листови, којих је било доста,

засебно, 1864. — Чланци: о „Посланици“, „Даница“ 1862, стр. 12; „Лак поглед“, Лицејка, II, 1863. — Прикази: о Абердару, Видовдан 1861, о Ненадовићу Даница 1861, о Ђ. Бугарском Јавор 1862, о Љермонтову и Шапчанину Видовдан 1863, о Дубровском, Даница 1864.

били су оскудни у правим књижевним сарадницима, а њихови уредници често нису имали сигурног укуса ни јаке књижевне спреме, па су тако убрзо почеле излазити на јавност слабе ђачке песме и други почетнички производи. Дружинâ је било пуно, сваки члан је писао и преводио, и почетници, тек што су одшкринули врата на књижевним редакцијама, одмах су их и широм отворили, па су књижевни листови одједанпут постали омладински листови. Нешто доцније, омладина је почела да се групише, и све њене дружине најзад се саставиле у један велики савез дружина Србије и Војводине, у „уједињену омладину српску“ (1866). Тада је већ омладина постала снага, чинилац, нешто што вреди. Она је одмах, с пуним младићским одушевљењем, ушла у акцију, и убрзо узела да влада јавним мишљењем. У њен круг, у осталом, улазили су, поред ђака, и други млађи елементи.

Нећемо рећи да уједињена омладина није била од користи. Она има нарочите заслуге за ширење књижевности, за буђење народне свести, за пропаганду напреднијих идеја. Она је и сама издавала књиге, алманахе, листове. Али је она у ствари била још врло млада и неискусна, да не кажемо плитка и недозрела, неспособна за какву акцију већега стила. Њена је акција била често површна. Једним делом, и нарочито у једно време, она је највише неговала села, беседе, скупштине, здравице, говоре, празне речи и декламације. Или је то било узимање српских имена, ношење народног одела, укидање и посрбљавање етикете, све тако неке површне и формалне ствари. Или је, најзад, било пиће, пијанка, лумповање, нарочито код Војвођана. Уз то, једно „кипеће одушевљење“, једна суманута раздраганост, пламен, бомбаст, фраза. У извесним тренуцима, омладинци су били нека врста – али поштених – Лепршићâ, али таких које је још Стерија уочио. Доцније ће омладина и пријатељи њени ући у политику, правити младићске иступе у њој, нападати кнеза Михаила, који је био један од најбољих владалаца наших. У

омладину ће тад ући и људи сасвим друкчијег менталитета и идеја него што су били они који су је основали, и даће сасвим другу боју покрету. Најзад, после смрти кнеза Михаила, за време Намесништва, на омладину ће се подозриво пазити и с ове и с оне стране Саве, и она ће, уморена и истрошена, убрзо престати (1872).

Књижевне идеје омладине очевидно су Вукове. Омладина води своје порекло правце од њега. Вук је дао тај полет национализму који је она прихватила. Вук и његова школа, наравно. Бранко је такође један од извора омладине. Он јој је дао и име. Прву књигу својих песама он је посветио „српској омладини". То је ваљда први пут што се она тако назива; пре тога се звала „младеж српска". Од њега су тадашњи млади људи узели у обичај да посрбљавају своја имена; од њега ће и много што шта друго примити.

Али омладина је сувише једнострано и криво схватила богато наслеђе великог периода Вукова. Она донекле представља девиацију ако не дегенерацију његових идеја. Вук је тражио озбиљан рад, а она је врло често давала гомилу фразера. Вук је хтео да књижевност добије народни карактер, а омладина је то изокренула у обожавање свега што је народно. Вук је високо ценио запад и упознао га што више може с нашим народом, а омладина је хтела да се огради од њега и изолује, као од нечег штетног, што доноси квареж и пропаст. Најзад, Вук је давао полета и науци исто колико и књижевности, а омладина је остављала науку на страну и узела неговати скоро само песму и приповетку; тек су други кругови почели обраћати пажњу на историју, фолклор и друго.

Два је обрасца имала омладина у свом књижевном раду: Бранка Радичевића и Богобоја Атанацковића, једнога за песму другог за приповетку. Бранка је имитовао ко је год писао песме, само без његова талента. Сви његови популарни мотиви узимани су, разрађивани, терани до крајности. Ђа-

ковање, „секе“, вино, коло, ханџар, хајдуци, крволочни Турци, „турске главе беу траве“, — све је то из њега вађено и на хиљаду начина варирано, парафразовано, хиперболисано. Међутим, његови финији тонови — нежност, сета, бол и др. — остали су ван имитације. Како су они популарни мотиви Бранкови били лаки за подражавање, а како је песника био безброј, то је сва тадашња поезија била једно те једно, живела од једних истих поетских идеја, вртела се у једном кругу који је убрзо постао досадан. А одиста пуно их је било који су певали, пуно, пуно, пуно, и сви цвркућу ли, цвркућу, цвркућу. И ту су млади, и врло млади, и још млађи: никада можда није било више деце у књижевности него тада.

Приповетка је била још гора. Јер док је Бранко био прави богодани песник, Атанацковић, други образац омладине, није имао никаква правога талента. Он у коме се обично гледа творац наше реалистичне приповетке, није ни знао шта је реализам. Он није никада могао да исплива из једног вулгарног сентиментализма, из једне досадне конвенционалности, из лажног и детињастог патоса. Он нема ничега новог сем правописа. То је један бесталентни књижевник, с образовањем једног трговачког помоћника, с укусом једне паланчанске уседелице. Он, је стекао једну од најмање заслужених књижевних репутација. Он није нимало отац наше нове приповетке, није ни стриц њен, ни род ни помози Бог. Она ће тек дуго после њега имати да се роди, са Љубишом и Л. К. Лазаревићем. Он је и главни кривац што се она тако доцкан родила.

Сва омладинска приповетка је врло слаба. Сви они разни Звекићи и други омладински дилетанти писали су у главном једну исту приповетку досадну, лажну, што може бити лажнију. Таква је приповетка историска и она „из друштвеног живота“. Таква је Звекићева „Наша сестра Милка“, „Јелка“ Дамјана Павловића, „Карловачки ђак“ Косте Руварца, „Сердар Митар“ Г. Ч. Мијатовића, „Кочина

крајина“ Г. Владана Ђорђевића, „Јагода“ Радмила Лазаревића. Није боља ни „Хомољска лепотица“ М. П. Шапчанина, ни Игњатовића „Крв за род“. Сам Јакшић у више својих приповедака, и Змај у „Видосави Бранковићевој“, носе у многом обележје ове рђаве школе која је у њихово време царовала. Ја сам скоро понова читао неке приповетке овога доба, па сам се изненадио како је празан књижевни род који се тада неговао. Ничег природног, све афектација, врло далеко од сваког снимања са живота или поезије.

Било је, наравно, у омладинском добу ипак доста угледних или и одличних писаца. Који су живели и радили у то време, то су: Љ. Ненадовић, Ј. Илић, Ј. Игњатовић, Змај, Јакшић, М. Шапчанин, Л. Костић, Ј. Грчић Миленко, Ђорђе Рајковић. Али што су ови били добри, то је зато што су имали талента, а не што су ишли за духом времена. Ни један од њих нема шта да благодари омладинском покрету; напротив, скоро сваки је од тога покрета штетовао. Томе иде у прилог и то што су многи од њих дали пуну меру своју тек доцније, пошто је омладински покрет већ престао.

У то се омладинско коло ухватио и Новаковић. Он је био млад, и мислио је као и цео остали млади свет. Његови другови из гимназије били су све доцније виђени омладинци. Годину дана старији по школи били су Љ. Каљевић, М. Марић, М. Кујунџић, Г. Ч. Мијатовић. Вршњак по школи био му је Коста Поповић, његов „најбољи школски друг и пријатељ“ како он сам каже, који је рано умро још као ђак, и написао је „Пут лицејских питомаца по Србији“, с Панчићем 1863. Две године млађи по школи од њега, били су Г. Владан Ђорђевић и Радмило Лазаревић. У годинама док су били у гимназији и Лицеју (1858—1862), они су се скоро сви окупљали око Г. Стеве Тодоровића, сликара, који их је у слободном разговору упућивао у разумевање књижевности и уметности; то је први пут да знамо за њих као групу.

Новаковић је, сем тога, узимао учешћа у тадашњим скуповима и свечаностима. На стогодишњици Саве Текелије у Новом Саду 17 августа 1861 био је и он са Кујунџићем. У 1862 години Новаковић ће промениги име, и место несрпског „Коста“ узеће српско „Стојан“. То су и његови другови радили, баш они најближи. Познато је да се Милан Кујунџић звао најпре Јанићије, Г. Владан Ђорђевић Хипократ, а и Радмило Лазаревић се звао Михаило. Мање пробирач, познати професор физике на Великој школи Алковић, који се у младости звао Фрања, није се устезао да за себе узме баш име које је Новаковић оставио. Те исте 1862 године, кад је у почетку јуна било познато бомбардовање Београда, ово је Новаковићево друштво — не знамо да ли баш и он сам — узимало учешћа у одбрани Београда. Сви су били лицејци, а ови су онда правили „лицејску барикаду“. Они су је начинили пред Лицејем, од извађене калдрме, земље, набацаних старих столица, и окренули према граду. Та барикада, као и, стотину корака даље, озбиљнији гарнизон такозваних „стрелаца“ у данас разрушеној Богословији према Калимегдану, имали су да спрече Турке да не провале из града у варош. Лицејци су имали пушке, по вас дан стојали на барикади, ту и ноћивали, како се то лепо види из једне песме Кујунџића („На лицејској барикади“), који је био један од јунака тих дана. Они су узимали учешћа у рушењу и освајању Варошкапије и Стамболкапије. То исто лицејско друштво основало је и „Лицејку“ 1862, и на њој видимо као сараднике многе од њих (Г. Ч. Мијатовић, Г. В. Ђорђевић, Р. Лазаревић, К. Поповић и др.) поред Новаковића. И доцније, кад је већ мање више изашао из њихова круга, Новаковић је одржавао другарске везе са омладинцима. У једном старом албуму његову видео сам слику Ђорђа Звекића коју је он послао Новаковићу као свом „домаћину о преображенској омладинској скупштини“ у Београду 1867 године. Сам Новаковић био је тада секретар на тој скупштини.

У том друштву Новаковић је почео писати песме.*) Прва је „Срце“, штампана у „Даници“ (28 фебруар 1861), одмах после оног писма Даничићева а пре чланка о јеровима. Последња ће, вероватно, бити један превод „Спавање Црнојевића Иве“ у „Вили“ (15 септ. 1868), поред превода „Гражине.“ Новаковићев поетски рад обухвата осам година од прилике, и састоји се од једно стотине песама и два засебна и већа спева.

Како се може и помислити, у Новаковићеву певању нема нимало јачине и оригиналности. Све су то општа места тадашње омладинске поезије, без ичега свежег и значајнијег. Нема ни оне оригиналности коју би дала каква већа књижевна култура, кад већ нема оне непосредне која истиче из талента. Тонови из Хајнеа, Пушкина, Љермонтова т. ј. оних који су онда били на домаку нашим песницима, не постоје; из других још мање. Све је у трагу Бранка, помало Ј. Илића и донекле Змаја. Имате стихове:

Амо, српска браћо одабрана,
Лето дошло, чета у планини,
Па полети, па се гором вини,
Па погледај турске дворе беле, итд.

*) Песме Новаковићеве штампане су у „Певанији“, 186?, у засебној књижици. То су све нове песме, које дотле нису излазиле у листовима. Сем тога има их у „Даници“ 1861-1864; оне су потписане са „К. Н.“, или „—овић“, „Ст. Нов.“ и слично, а у садржају писац је означен као Коста односно Стојан Новаковић. Има их у „Јавору“ 1862 (да ли и 1863?) у „Летопису“ 1862, „Лицејки“ 1862 и 1863, под потписом као горе или сличним. Ја држим да су и у „Вили“ 1865 све песме чији је писац у садржају означен са „Н“ (у тексту су различно означени: „Ст. Н.“ „Ст.“ или звездицом) такође његове. (пор. „Вила“ 1865, стр. 45; тако и В. Јагић, А. С. Пушкин у јужнослов. литерат., на руском, 108). Сем тога и преведена песма „Спавање Црнојевића Иве“ (Вила, 1868), чији је преводилац означен у садржају такође са „Н“, могла би такође бити Новаковићева. Уз то, Новаковићеви преводи су „Кавкаски роб, спјев Александра Пушкина“, (Београд 1863), и „Гражина, приповетка литавска“ од А. Мицкијевића (Dubrovnik IV, 1876, и засебно, Нар. Библ. № 122, 1885).

који су очевидна имитација Бранку; и песма се зове „Бранко“ (Даница, 1862). Или стихове:

У Мујаге бели подигли се двори,
Лаган ветар ваздан око њих лахори итд.
(„Брат и драги“, Певанија).

који су испевани у метру, ако не у јачини, Илијевих „Пастира“. Или:

Звезде трепте с тамна неба,
Трепте кроз облак,
Играју се чудне игре
Кроз тај црни мрак, итд.
(„Свете, свете“, Певанија).

Ритам познат по „Велским бардима“ Змајевим, а који је Змај, чини нам се, и раније употребљавао; и Шапчанин ће га доцније употребити у свом преводу Гетеова „Баука“. Стихови који су овде наведени нису рђави нимало. Има чак и по цела песма да је боља; релативно, разуме се. Таква је нпр. она импровизација „У споменицу“ (Вила 1865), која је ипак јаче развучена.

У љубавним песмама Новаковић је наиван. Оне су испеване, надамо се, његовој будућој жени. Историја те љубави је „романтична“. Новаковић је друговао са Кујунџићем, видели смо. Тако је ушао у његову кућу и ту видео своју будућу жену; заволео је, и она њега. То је могло бити крајем 1861 или почетком 1862, док је он још био лицејац. Он је, изгледа, одмах хтео да је испроси. У једној песми из 1862, он каже (Летопис 103):

Ето тебе, ето мене,
А шта нама више треба?

Али родитељима девојачким није смео да помене. Мати њена — то сам Новаковић прича — изгледала му је да ће се још којекако приволети. Али намрштени отац, стари Јово Ваљевац чинио му се да ће сигурно тражити нешто „више“, и да се неће задовољити простом философијом „ето момка, а ето девојке.“ Новаковић је био „младић сиромашних родитеља“, а Ваљевац је тражио зета према

себи и својој зенђилој кући. Двоје заљубљених дуго није могло да изиђе на среду са својом жељом, и Новаковић се у једној песми пита (Даница, 1862, бр. од 20 марта: Питање):

Докле ћемо све овако,
Црно, јадно, наопако?
Ја без тебе, ти без мене —
Свако плаче, свако вене.
Ко ће мајци да спомене?
Ко ће тату да наврати
Да те може мени дати?
Докле ћемо све овако,
Црно, јадно, наопако?

Девојка је била тако исто нестрпљива. Кад је, после бомбардовања, морала да побегне с оцем и магером у Кумодраж, у „неком либадету плавом од аглаза" и у „фесу", она је записала у дневник који је водила: „чешће сам уздахнула што није овде сад оно срце што бих га ја хтела." Она је била девојка свога времена, волела књижевност, примила омладинске идеје. Од свога брата и вереника примила је чак и навику да пише песме. У авлији куће њена оца — која је излазила на Јакшићеву улицу и Обилића венац — био је један велики дуд, и она је, кажу, често на њему читала и писала песме. Тако је једанпут, 1863, написала ово (Јелена Кујунџијћа, Девојачке песме, № 4. Даница, 1864, 297):

Стани, жељо, стани, —
Куд си нагла тако?
Стани, жељо, стани,
Хајде лакше малко.

То није Бог зна како вешто, али се песма наставља у сличним стиховима:

Али куда летиш?
Куд ли ћеш да слетиш?
Ох, да хоћеш, мила,
Драгану на крила.

Требало је, до душе, рећи „крило" а слик је јогунасто тражио баш „крила", али не мари, песма се ипак завршава оним што се хтело:

Да му кажем речцу —
Али коју, коју?
Ох, та да га љубим
Као душу своју.

Као одговор на то ваљда, Новаковић јој је послао један пупољак и песму (Вила 1865: Уз један пупољак):

Мој пупољак само каже
Да у срцу срећа ври,
Да си моја, да ме љубиш,
И та срећа да си ти.

Напослетку је дошао дан кад ју је одиста могао назвати својом. „Стојан и Јела — то сам Новаковић пише — 11 новембра 1863 сами даду једно другом реч да ће се узети.“ Мати се брзо приволела, а ни отац се није више опирао чим му је будући зет изјавио да не тражи мираза, и свадба се сврши неколико месеци доцније.

Највећи грех Новаковићев јесу његове винске песме. Нико ваљда данас не памти да је видео Новаковића у кавани. Још мање може да зна да је Новаковић кадгод пијанчио. Ја одиста држим да то он никад није ни чинио. Његово друштво вероватно јесте, и то много. Говорећи баш о времену кад је Новаковић учио лицеј, Светозар Марковић каже: „у то време ходала је по Београду пословица: *поводи се као пијан лицејац*“. Песници, који су тада били узори Новаковићу, или они који су му били другови по занату, такође су пили и певали вину. Бранко је певао: „Ја у руци једној чашу, а у другој опет чашу“; Змај: „Испио сам чашу вина“; Јакшић: „Пијем, пијем, ал' у пићу“; Дамјан Павловић: „Пијем, пијем, пијем, та попићу свет“; Мита Поповић је назвао једну своју песму „Из чутуре“, итд. Таква је била мода. И Новаковићу је врло вероватно изгледало да и он мора за том модом. Уобразио је да неће бити песник ако и он не пева вино и не гради се пијанцем. Ево како је одједанпут почео да пева:

Стојан ми је име, а суђено чаша (Суђено, Певанија)

Или:

Ја не плачем него пијем,
И невоље што их имам
У дубљину чаши кријем (У невољи, Певанија).

Или:

Чашо, чашо, свети рају,
Тих небески уздисају (Чашо, Даница 1862).

У оној песми „Механа“ (Певанија), коју је Руварац још и похвалио, ево шта све говори:

Мртав бих се смеј'о — кад бих мог'о само —
Видећ' где ме носе у то гробље тамо.
Мртав бих им каз'о — кад бих мог'о само —
Јесте л' луди људи, куда ћете тамо?
Ту се не веселих бијеломе дану!
Прођите се, па ме *нос'те у механу!*

Ето шта је оно пусто омладинско доба учинило од једног озбиљног и паметног младог човека!

С преводима песама улазимо у бољу продукцију Новаковићеву. Врло рано, он је превео „Два Петрар*кова* сонета“ (Даница 1861). То су сонети № 11 и 12 из циклуса „In vita di Laura“: „Io mi rivolgo indietro a ciascun passo“, и други „Movesi 'l vechierel canuto e bianco“. Преведени су вероватно с немачког, пошто не изгледа да је Новаковић тада знао талијански. Превод је погдешто неразумљив, нити је смисао увек погођен, али иде течно. Преводио је Хајнеа — „хајноманија“, као што је познато, била је тада у јеку — и то из циклуса: „Романце“, „Повратак“, „Нове песме“.*) Преводи су како који. Онај нпр. „Два брата“ сасвим је изгубио карактер оригинала, и постао једна обична, десетерачка, типично српска песма као да ју је спевао Јоксим Новић. Ни друге нису у метру оригинала, и изгле-

*) „Романце“ (Zwei Brüder; Два брата, Лицејка 1863); — „Повратак“ (Die Heimkehr, № 50: Du bist wie eine Blume; Из Хајна, № 2, Даница 1864); — „Нове песме“, управо „Ново пролеће“ из њих (Neue Gedichte, Neuer Frühling № 19: Wieder ist das Herz bezwungen, № 30: In meiner Erinnerung erblühen, № 35: Sorge nie dass ich verrate; Из Хајна, № 1—3, Вила 1865).

дају много посрбљене, али се читају доста лако. Преводио је, даље, Гетеа и Гајбела (Вила 1865); тако и понешто из „Махабарате“ (Даница 1862).

Нарочито је волео — време је такво било — руске и словенске песнике; у последње време њих је претпостављао немачкима. Из Пушкина је превео „У албум“ (Въ альбомъ; Што тако мариш, Вила 1865), где се „трудио да сачува јамб оригинала“; из Љермонтова) „Небо и звезды“ Звезде и небо, Лицејка 1863), где је јамачно нека слагачева погрешка што се речи „звезде и небо“ три пута једно за другим понављају; понешто из Кољцова, тога Бернса руске поезије, и Козлова, елегиског песника; даље из А. Толстоја, Н. Т. Шчербине. Малоруса Шевченка нарочито је волео. Његових слика има две три у старом приватном албуму Новаковића. Он је његове песме нарочито препоручивао, као углед. „Не би с горег било — каже једна примедба у „Вили“ 1868, уз превод Шевченкова „Завета“ — да наши песници баце Гета, Хајна итд. па да нам мало попевају, између осталих словенских поета, и са Шевченком“. Он је и превео Шевченкове „Неофите“ (Вила 1868), овога пута у прози. Није заборавио ни пољске песнике: Мицкијевића (Душице моја, Вила 1865) и Пјењковског (Спавање Црнојевића Иве, Вила 1868); нити народне песме словенске.

Два је овећа словенска спева превео: „Кавкаског роба“ Пушкинова и „Гражину“ Мицкијевића. У првом спеву изоставно је извесне оделите партије из њега (писмо Рајевском и епилог). Оно што је превео, то је у јужном наречју и народном десетерцу. Новаковић је, видели смо, волео да посрбљава потпуно, да дотера на тип народне песме (в. „Два брата“); то је овде такође учинио. Достојанство Пушкинова јампског стиха овде је пропало, као што су и амплификације преводиочеве и његово српско колорисање знатно снизиле лепоту спева. „Сјај оригинала угасио се — каже Г. Јагић —, сажетост изражавања руског текста изгубила се.“ Како је Г. Јагић детаљно поредио превод с оригиналом, то је нашао да „има и случајева неверног, погрешног

преноса оригинала“. Ипак, Новаковићев превод чита се доста лако. „Гражину“ је Новаковић превео још 1868, и мислио штампати у „Вили“, али како је лист престао, то је свој превод штампао много доцније. Спев је о једном историском догађају XIV века у Литви, а преведен је у јампском једанаестерцу.

Приповетке Новаковићеве су врло слабе.*) Сва је омладинска реторика у њима, и све мане тадашње приповетке. Оне представљају један од најслабијих књижевних производа нашега писца. Новаковић то није видео, ни онда ни много доцније. Једанпут, пред балкански рат 1912, ја сам, на једној седници књижевног одбора С. К. Задруге, као секретар, говорио о потреби друштвеног и историског романа у нас, и шта Задруга треба да чини да те романе изазива. Развијао сам ту мисао што сам могао речитије. Новаковић, као председник одбора, одобравао је, и видело се да му се мисао све више допада. Најзад, он ме, насмејан и као раздраган, запита: „а шта бисте ви радили кад бисте добили један оригиналан роман из српске историје?“ „Примио бих га оберучке — био је мој одговор — под условом да је добар“. Ја нисам ни слутио тада да Новаковић прерађује једну своју стару приповетку из 1865 (Калуђер) и шири је у роман. Годину дана доцније, његов роман „Калуђер и хајдук“ изашао је, — али не у издањима Задругиним.

Боље су приповетке које је преводио.**) Оне су

*) То су: — „Јуначки гроб“ (Лицејка 1862), „Несрећни анђелак“ (Видовдан 1862, и засебно), „Коб“ (Видовдан 1863), „Лепа Нерећанка“ (Јавор 1863), „Вампир“ (Видовдан 1863), „Калуђер“ (Вила 1865). Видим у једном чланку Н. Антуле (С. К. Гласник, 21, 1908, 274) да је у „Видовдану“ изишла још једна Новаковићева приповетка „Лепосава“. Можда је још његова „Зима и пролеће“ (Јавор 1862).

**) „Крџалија“ од М. Чајковскога (Видовдан 1862. и засебно 1863), „Утопљеница“ од Гогоља (Майская ночь или утопленница, Јавор 1862), „Валцер“, с руског (Видовдан 1863), „Паулина“ од А. В. Дружињина (Вила 1868; под насловом „Паулина Сасовица“ засебно, Мала Библиотека 1908), „Убојица“ од О. Феђковића (Вила 1868), „Тринаест“ од К. Ћешевског (Вила, 1868).

све преводи словенских писаца. Ту је М. Чајковски, Украјинац и ренегат, који је чак био турски паша и војевао против Руса; иначе изванредно популаран новелист и романсјер, који је једно време господарио у књижевности. Њега су и у нас некад јако преводили, и ми смо га у нашем детињству доста радо читали. „Друм, друм, у теорбане, господо гуслари“, — ко се данас, од старије генерације, не сећа овога популарнога почетка његове „Термоламе“ у преводу Мите Ракића? Ту је, после, Гогољ и његова лепа „Мајска ноћ“, и мање важни Дружињин, од Руса. Ту, наравно, и Малоруси, Рутени из Галиције не из Шевченкове Украјине, као Ј. Х. Фе ђковић. Ту и Пољаци са Ћешевским. Избор није сјајан, али како Новаковић сам каже много доцније: „по *личном* укусу у оно је време биран и превођен највећи део превода у нашој књижевности; ми смо *тек* у најновије време почели тражити литерарну историју или критику као путовођу у бирању дела за превођење.“ Није ни превод књижевно коректан, али је махом у јужном наречју, што се онда сматрало за довољно. „Задумавшійся вечеръ“ преведено је са: „а вече, *то вазда замишљено чедо*“ (Утопљеница); то је било сасвим у стилу онога доба.

Напослетку је Новаковић преводио и драме. Он је превео 1865 Голдонијеву комедију „Радознале госпе“, а 1871 „Лионску лепотицу“ од Е. Л. Булвера, с енглеског. Ти преводи нису штампани. Он је и писао једну драму „Црногорци“, која такође није штампана; представљана је на Цвети 1863. О њој је позоришни критичар „Видовдана“ рекао да има доста „наивнога“ и почетничког, али да ипак има „осећања у карактерима“ и да се у њој види „песник који је душом радио“.

III.

Крајње је време било да се Новаковић истрезни. Доста га је луд ветар носио тамо амо више година. За њега није била песма и приповетка, и он је имао да се врати науци с којом је тако лепо почео. Он

је то и учинио. Двојица су га помогла у томе: Коста Руварац и Даничић. Први га је терао из књижевности, други га привлачио науци.

Коста Руварац — средњи брат у династији Руварацa, чији су угледни чланови Иларион, Г. Г. Димитрије и Лазар — млад човек, још ђак (као ђак је и умро, сасвим на почетку 1864), био је за Новаковићеве младости, познат као књижевник, научник и критичар, и ако је био правник по школовању. Сматран је за изванредно даровитог и ученог, био је како по свему изгледа феноменално вредан, врло је живо пратио цео тадашњи књижевни и јавни рад, најактивније учествовао у ђачком друштву у Пешти „Преодници“ којој је био један од оснивача, најзад лепо је био примљен у књижевним листовима у којима се тек почео јављати. Све то давало му је нарочит глас, и у младим круговима он је одмах с почетка важио као ауторитет. Писао је и преводио приповетке и драме, студовао словенску и класичну филологију, и најзад ушао у књижевну критику. Приповетке су му слабе; писци које је преводио другог су, трећег и нижег реда; филолошки и критички радови су знатно бољи. Ја само не знам докле би он дотерао да није тако рано умро. Нарочито не знам докле би дошао у критици, у којој је некад узимао прво место, а и данас се сматра као један од њених првих пионира. „Најбоља ти је та још критика, и боље нико не написа још“, каже Л. Костић при првој вести о Руварчевој смрти. Не може се рећи да у критиковању дела о којима је писао није имао суда, али укус који је показао у писању приповедака, избор писаца које је преводио, као и извесне идеје о критици и књижевности, и најзад стил његов нису обећавали правог критичара.

Руварац се познао лично с Новаковићем августа 1861, у Новом Саду, о Текелијиној прослави. Дотле је јамачно читао понеку његову песму штампану овде онде по листовима. Читао је и његов чланак о јеровима, који га је сигурно јаче интересовао,

пошто је баш тада и сам писао један сличан чланак, „о слову Ђ“. Какав је био састанак ова два млада правника који су се обојица бавили лепом књижевношћу и филологијом? Руварац је био мали, смеђ, с маленим брчићима и брадицом, живих очију, с нечим ситним и подсмешљивим у изразу, а Новаковић је био висок, врло висок, вероватно мало кратковид, слаб и мршав, с душом у носу готово (он је у младости био врло слаб, и тек се око тридесете године отео), а миран, благ, мало наиван, скоро добраћудан. Руварац је био пет година старији од Новаковића, а школовао се на „страном“ универзитету, и вероватно се осећао виши од свог млађег књижевног колеге који је био само „домаћи син“ и лицејац. Руварац је сигурно понео собом утисак да је Новаковић можда будући научник али не „музин син“; Новаковић, вероватно, није био свестан утиска који је могао учинити.

Неколико месеца доцније, почетком маја 1862, Новаковић издаје „Песанију“. То му је била прва књига, и он се јамачно надао лепој критици. „Јавор“, коме је Змај био уредник, препоручи је као „првенче“ једног „младог песника“ и као књигу „задахнуту родољубљем, љубављу и млађаним животом“; у ондашњој реторици, то је нешто значило, и могло бити пријатно за писца. У ђачким дружинама и круговима, „Песанија“ се читала и дискутовала. „Преодница“ тек што је била основана: Руварац, брз и активан, одмах напише критику, прочита је ваљда на првом наредном састанку дружине, и објави је у „Даници“ 20 јуна, неколико недеља пошто је књига изашла.

Критика је била „поражавајућа“. Она је била хладан туш за Новаковића. И ако на више места наивна у излагању, она је била у суштини тачна. Руварац је развио једну теорију, тада нову, о дилетантизму, и окарактерисао Новаковића као дилетанта, без правог талента и песничких способности. На крају, где се лепо и скоро пријатељски дају песнику савети да се окане поезије и лати каквог

другог рада на књизи где ће имати више успеха, критика је била за чудо тачна. Она, у осталом, није била строга у изразима; напротив, била је уљудна али оштра.

Новаковић се лепо понашао у овој прилици. Није одговарао, као што обично чине нестрпљиви и дивљи песници. Није прекидао са „Даницом", где је критика изашла, него радио и даље на њој. Није се дакле љутио ни на уредника, ни на критичара. Што се овог последњег тиче, он га је, напротив, задржао у лепом поштовању и уважењу. Кад је Руварац умро и његови пријатељи стали издавати његове скупљене списе, Новаковић је одмах препоручио то издање, називајући Руварца „незаборављеним и дичним", и „најбољим чланом" Омладине (Вила 1865, 352, 568). Мало доцније, у једном полемичном чланку он жали што се којешта прештампава а на најбоља старија дела не обраћа се пажња. „Нико се не стара — каже он — за дивне умотворе владике Његоша;... Ј. С. Поповића драме и шаљиве ситнице, Бранко и други стоје у запећку;... списи Косте Руварца, *из којих би се свак могао чему поучити,* једва угледаше света". (Вила, 1866,148). Пет година доцније, у својој историји књижевности, он међу критичарима свога доба помиње једино Руварца, и то као онога „који је давао *најлепше* наде за књижевни, *нарочито критички* рад". Карактеристично је и то да је у својој „Библиографији" (1867), код имена „Певаније", сасвим поштено забележио да је, и где је, изашла Руварчева критика о њој. Није ни то неважно да је Руварчеву браћу, Илариона и Г. Димитрија, а тако и Г. Лазара, увек ценио и према њима се пријатељски односио, до краја свога живота. Одиста, Новаковић се у овој прилици понашао као господин.

Само, критика је чинила своје. Она је оставила дубок утисак у њему. Новаковић је, у ствари послушао Руварца, али, он је, можда из упорности, још писао песме; ипак сад само у листовима, не више у засебним збиркама. По једној чудној идеји,

Руварац му је само препоручио да не издаје више књиге песама, а по листовима може писати колико хоће; према томе, Новаковић је можда и ту поступио по препоруци Руварчевој. Само, сад као да мање песама пише; уз то, међу њима је све више превода; најзад, све је мање листова у којима их пише. Последње песме излазиће само у „Вили“, у главном само у години 1865. Мало по мало, њему се отварају очи, и он почиње да губи веру у своје песничке способности. Видео је најзад да у поезији нема успеха.

Узмите само спољне знаке успеха. Толике песме Змаја, Јакшића и других биле су компоноване, стављене у музику, и тако постале популарне, — то је био доцније случај и са песмама М. Кујунџића, друга и пријатеља Новаковићева — а од Новаковићевих песама само је једна доживела ту част, и певана на концерту Корнелија Станковића, о Цветима 1864 у Београду, па и то је превод (Даница 1864: Два славуја). У осталом, Новаковић је и иначе морао опазити разлику између својих и туђих песама; на своју штету, разуме се. То је незгодно за вас кад таман ви напишете једну песму за један лист, а у истом броју листа други неко напише бољу. Тако Новаковић штампа у „Летопису“ за 1862 ону песму „Ето тебе, ето мене“, коју смо навели, а у истој свесци Кађански штампа „Ој облаци мутна ока“, која је бар у почетку врло лепа, ако јој се иначе има шта замерити. Или у „Јавору“ за 1862, у првом броју, Новаковић дâ своје „Две песме“, а Јакшић, у истом броју: „Кроз поноћ нему“. Или, у истом „Јавору“, поред Новаковићевих песама „Нећу“, „Кад“, „Крвав месец“, Змај штампа десет својих „Ђулића“: „И молио сам очи да сузе не лију“ и друге. Временом, Новаковић је стао гледати на песнике другим очима. У једном чланку из 1868 он ће, као с презрењем или подсмехом, написати како „наши гдјекоји садашњи млади људи брже боље задовоље сву жељу својега ума ако напишу двије три пјесмице“ (Вила, 1868, 556). А у години

1869, преводећи један чланак Д. И. Писарева (баш њега) о песницима, он га пропраћа овим речима: „неће бити од штете да наше *довољно и каране и мажене појете* чују шта иште од појете Д. И. Писарев“ (Матица, 1869, 92).

Како је почео мислити о својим чисто песничким способностима, тако је вероватно генералисао закључак и пренео га и на своје приповедачке способности. Одиста, и у приповеткама његовим осећа се исто што и у песмама: све је мање оригиналних, и доцније су то скоро искључиво преводи. Тако је Новаковић, споро додуше, губио и изгубио најзад вољу да ради на лепој књижевности. Наравно, није сама Руварчева критика била узрок томе; ту је своје чинило и време, и пробуђен интерес за друге ствари, и чистији појмови о раду на књизи добијени услед све веће културе, итд.

С друге стране, Даничић је све више отварао вољу Новаковићу да ради на науци. Он није никако престајао да мотри на Новаковића. Он је с очинском нежношћу пратио његов рад, стално. Њему је с почетка вероватно било мило кад се Новаковић бацао на поезију и лепу књижевност. Новаковић је те своје радове писао лепим и правилним језиком; то је за Даничића било доста. Он је јамачно на то гледао као на један од триумфâ народног језика у књижевности. Што чистији и правилнији језик, то му је био милији. Он је ваљда падао у усхићење кад Новаковић каже нпр. „сатр“ место „сатре“, или кад напише песму у јужном наречју.

Али њему сигурно није био мио менталитет који је изражен у Новаковићевој песми „Механа“. Он је био за рад, не за пијанчење. Он се бојао да му не пропадне онај ђак, редак међу реткима, на кога је толико наде полагао. Њему је његов љубимац могао изгледати као нека врста „разметног сина“ који траћи своју младост и своје таленте на пустоловине и ништарије. Вук је оставио два наслеђа млађем поколењу: књижевност и науку. Прво је примио Бранко, друго је узео Даничић на се. Ми

данас у нашим историјама књижевности изостављамо Даничића и мећемо га у науку. Али у историји науке он је тако исто наследник Вуков као што је то Бранко у књижевности. И тај Даничић се врло озбиљно бринуо за стадо које му је поверено, и није хтео да испушта најбољу овцу.

Кад је Новаковић написао онај „Лак поглед на развитак српске књижевности“ о којем смо говорили, Даничић је био врло незадовољан њиме. Он је сав рукопис чланка „ижврљао“ писаљком, мећући примедбе и поправке. Он је ту нашао голе тврдње место „доказивања“, „ароганцију“ и „обрецивање“ место скромности. „Рађено је врло олако — каже он за тај посао — не може се ни поредити с преклањским чланком о јеровима;*) писац није напредовао... него још ударио натраг... и као да се већ оставио радње научне“. И на крају, забринут и ожалошћен, пита: „је ли писац изгубио вољу бити *изванредан човек?* и *од куда* та промена?“

Новаковићу је то био други „хладан туш“, у истој кобној години (1862) кад и онај од стране Руварца. Није био јаван, додуше, али је био много оштрији него први, и долазио је од човека којега је Новаковић поштовао „као Бога“. Ђак је ту послушао учитеља, и чланак је штампан у сасвим промењеној редакцији. Ђак се и иначе од тог доба више прибио уз учитеља. Савет Даничићев је више утицао на њ него критика Руварчева; тако бар мислимо. Ако је Новаковић дотле био „разметни син“, он је сада већ почео пролевати „сузе“, и жалити што се одбио од оних који су га волели и пазили. После „сагријешења“ „спознање“, после спознања „скрушење.“

Под тим утицајима, Новаковић се одиста убрзо приљубио науци. Почетком 1865 он оснива лист „Вилу“ која је исто толико за науку колико за забаву, и где он много више ради на првој него на другој. Под утицајем Даничића, а и сам по себи,

*) Чланак „ъ и ь“ написан је крајем 1860; Даничић ово пише 1862.

он почиње учити језике, нарочито словенске. Немачким се служио још у гимназији, то смо видели, кад је читао Шафарика и преводио вероватно своје прве радове с тога језика. И латински је тамо учио. Француским се почео служити док је био у Лицеју, кад падају његови први преводи с тог језика. Од словенских језика, прво је учио руски, и превод „Кавкаског роба“ пада опет у доба лицејства. Тада је ваљда почињао и остале словенске језике, с којих је тек доцније узео преводити, кад је већ био наставник гимназије. Његови преводи с чешког (један чланак) јављају се у „Вили“ 1867, већи преводи с пољског и малоруског (приповетке и спевови) 1868, а мањи (по једна две песме) и раније. Г. Сава Урошевић, професор универзитета, причао ми је како је у једној седници С. К. Академије био изненађен кад је видео како Новаковић саопштава нека писма руске, чешке и пољске академије, чита их и лако преводи на српски: то је било старо знање Новаковићево, још у младости стечено. И доцније, Новаковић је учио по који језик. Енглески је учио око 1870, кад је за „Матицу“ те године превео два мала есеја Вашингтона Ирвинга; у годину 1871, сетимо се, пада његов превод Булверове драме. Сам ми је причао да је грчки учио за време старог турског рата, 1876, кад је био на некој малој војној дужности у Мајданпеку и имао довољно доколице. Одиста, први грчки цитати у његовим делима јављају се с краја 1877. Турски није учио, док је био у Цариграду. Преводио је, видели смо, Петрарку и Голдонија, али нисмо сигурни да је то чинио при неком нарочитом учењу талијанског, с којим се, доцније и местимице, ипак служио.

Као језике, тако је Новаковић, уз Даничића или сам, учио и науку:. филологију, књижевност, историју. Његови чланци у „Вили“ преведени или изворни, сведоче о широком интересу који је он имао уопште за *humaniora*. Као наставник гимназије, он је морао много да ради предајући историју српске књижевности. Ђаци његови кажу да није био за-

нимљив, — седео је, кажу, увек за катедром, и просто диктовао предавање које је унапред спремио — али је очевидно тај посао захтевао нарочитог и великог труда. Он је већ у јуну 1867 штампао своју „Историју српске књижевности“, а 1871 друго, знатно шире и пуније издање њено. Тај је посао захтевао специалне студије, и ако је за основ имао Даничићеве лекције. Уз то је Новаковић израдио и „Српску библиографију“, тај еминентно бенедиктински рад, и она је била готова крајем јануара 1869. Он је није радио као библиотекар, него још као наставник, идући сваки дан у Народну Библиотеку, којој је био директор Јанко Шафарик а помоћник Др. Михаило Розен, и бележећи и пописујући стрпљиво, сам, без иједног помагача. Библиографија је била једна потреба Новаковићу док је радио историју књижевности; и она сведочи како је озбиљно он радио ову последњу. Уз та већа дела, он је радио и мања: читанке, граматике и др. где је такође имао да чини нешто студије. Није мали посао био ни превод Шерове „Опште историје књижевности“ (1872—74). Уз то, писао је више учених расправа у „Гласнику“ Српског Ученог Друштва и чланке иначе.*) Цео тај рад показује како се он озбиљно бацио на науку, у то прво време свог стручног рада. Тај рад био је убитачан за његово и иначе слабо здравље. Он је сам причао Момчилу Иванићу да је, радећи нарочито на „Историји српске књижевности“, први пут пропљувао крв.

*) У „Библиогр. списа Ст. Новаковића“ (Годишњак XXIV) више краћих чланака његових није поменуто. Ти су чланци: приказ „Орлића“, и „Новијих разговора“ Вила 1865; — „Прештампавање старијих књига“, „Мисли о садањем положају“, „Г. Ј. Београдцу“, и приказ „С. Д. Магазина“, Вила 1866; — „Народна поезија у Грка“, „Јужни слов. језици и дијалекти“, „Језик, нар. умотворине и књижевност“, „Наша публика и наши листови“, „Српски језик“, прикази В. Јагића „Хист. књижевности“ и „Рада“ Академије, Вила 1867; — „Кнез Михаило“, „Наша стара књижевност и извори наших нар. умотворина“, „Нешто о говору и писању“, и више приказа (Старчевић, Л. Леже, А. Д' Аврил и др.), Вила 1868; — „Појети“ и два приказа (о Г. Вијенцу и др.) Матица 1869; — „Слов. речи у мађарском језику“; Мл. Србадија 1871.

Док му је књижевни рад доносио само неуспехе и разочарења, Новаковићу је научни рад доносио, напротив, велике успехе и лепе одзиве у штампи. Кад је издао „Историју српске књижевности" 1867, нико мањи него Г. В. Јагић је написао похвалну критику на њу. „То је — каже се у њој — у читавој српској књижевности дјело *прво* од своје врсте, а као првенац стоји већ ипак на *истој* висини нутарње врсноће на којој *понајбоља* исте руке дјела *од које му драго друге, далеко развијене, књижевности западно европске.*" Јован Живановић пише 1869 (Матица 631): „Ко је читао његову *Историју српске књижевности*, ко је имао само у рукама његову *Библиографију српску*, ко је прегледао његове чланке што су у *Гласницима* изалазили..., тај је могао увидети колико је већ принео Стојан Новаковић неуморног труда на жртвеник књижевности српске." Даничић, наравно, не изостаје у овим похвалама. Кад је Новаковић написао рецензију о Г. Јагићевој „Хисторији књижевности" у „Вили" 1867, Даничић му захваљује на „*прекрасној* рецензији" и додаје: „онијем су овдје сви врло задовољни, и ја сам се *врло радовао* читајући."

Уз лепе одзиве о научном раду, Новаковић одмах добија и одликовања. Пред крај 1865, он одмах постаје редован члан Српског Ученог Друштва. Предлог о томе чини председник Друштва Јован Гавриловић, пријатељ Даничићев, — и ту је, дакле, Даничић морао имати удела — и он се усваја једногласно. Како је био вредан, Новаковић, на истој седници на којој је био изабран (2 дец. 1865), подноси одмах свој први рад Друштву а за њим ће по један или више сваке године. Друштво му лепо награђује тај рад и друге, по пет дуката по штампаном табаку, — награда коју сигурно није добијао за своје књижевне радове. Оно га и даље одликује, и он у њему ради с оданошћу. Већ 13 априла 1866, он постаје „перовођа" у једном одсеку Друштва („одсек за науке литерарне, језикословне и моралне"); 8 јануара 1867 њега једногласно бирају за секре-

тара Друштва. Одмах затим, он заступа Друштво у важнијим приликама: 16 јула 1867 при отварању Југословенске Академије у Загребу (којој ће већ 1870 постати дописни члан), 15 августа исте године при откривању плоче у спомен Доситију у Чакову. Он постаје скоро најважнији чинилац у Српском Ученом Друштву. Он ствара и уређује библиотеку друштва, и ради на новом устројству његову које је донесено 3 јануара 1869.

Напослетку је овакав научни рад Новаковићу донео и лепу каријеру. Из гимназије је 26 новембра 1869 премештен за библиотекара Народне Библиотеке и чувара Народног Музеја. Као такав, путовао је 1872 у Берлин, Лајпциг, Беч, Грац, Праг, ради познавања библиотека и музеја. Не много доцније, постао је професор Велике Школе на место Јована Бошковића који је био смењен, и држао је приступно предавање 16 септембра 1872. Тада је ваљда постао и наставник српског језика и књижевности непунолетном кнезу Милану. Као професор Велике Школе није тад дуго остао (он се и доцније враћао на исто звање), јер је већ 2 априла 1873 постао први пут министар. То је било у кабинету Јована Ристића, где је Новаковић узео ресор просвете. Тада му је било нешто више од тридесет година. Тада је први пут ушао активно у политику...

Новаковић у нас Срба представља доста редак тип правог научника који се у младости бавио лепом књижевношћу; Панчић и Даничић нису били такви, а данашњи научници то су још мање. Ту Новаковић има више сличности са својим старијим хрватским и словеначким колегама. Кукуљевић, Љ. Вукотиновић, М. Ваљавац, Гргур Крек имају такође на души по који грех из лепе књижевности.*)

Павле Поповић.

---

*) *Напомена.* — Потпуна Новаковићева биографија није досад израђена. Мени су досад познате 1) она врло кратка од Св. Вуловића, Годишњак I, 1887; 2) она од Момчила Иванића, Н. Искра, 1899. Пред крај свога живота, Новаковић је

почео писати своје мемоаре, и дошао с њима до 1868, како ме је уверавао Г. Тих. Р. Ђорђевић, али тога рукописа данас нема у хартијама које чува Г. Милета Ст. Новаковић. Рукопис је јамачно пропао за време рата и окупације. Ипак је Новаковић у неким својим списима узгред говорио о себи. То су 1) биографија Др. Н. Крстића, Споменица Др. Н. Крстића, 2) Белешке о Ђ. Даничићу, Годишњица VIII; 3) биографија Јеле Ст. Новаковићке, у уводу „Паулине Сасовице“, као и поговор у истој књизи (в. и „Из девојачког дневника пок. Јеле Ст. Новаковићке“, Годишњица XXXII). Ја сам се тим списима користио при изради овог чланка. Уз то сам проверавао податке по историјама прве београдске гимназије, Велике школе „Срп. Ученог Друштва“ (Извештај о гимн. краља Александра за 1899—1900, саставио Г. П. Типа; Истор. развитак гимн. београдске од Ђ. Малетића, Гласник XXIV; К. Бранковић, Развитак Велике Школе, Гласник XVIII; Свет. Николајевић, К. С. Велика Школа, Годишњица XII. Записници Српског Ученог Друштва, Гласник XXI и даље). Поред тога, Г. Г. Светозар Видаковић, професор, Др. Јован Данић, Владан Ђорђевић, Димитрије Руварац и А. Фотић адвокат, били су љубазни те су ми писмено или усмено давали поједине информације о Новаковићу и добу о којем се овде говори, и којима сам се у овом чланку користио. Свој овој господи ја овим путем изјављујем своју срдачну благодарност.

Нисам могао на свом месту навести а овде додајем ова два податка: 1) Г. Вл. Ђорђевић био је добар саопштити ми у свом писму да је Новаковић, још као врло млад ђак, кренуо са својим друштвом један мали, писани лист „Оценитељ“, и био му уредник. 2) Г. А. Фотић ми је саопштио да се он сећа да је Новаковића, док је овај био ђак у Београду, помагао његов ранији шабачки учитељ Стеван Лазић (в. о овом учитељу: М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 504.)

Библиографија Новаковићевих списа изашла је у „Годишњаку“ XXIV. Она обухвата период од 1858—1911. Њу је радио Момчило Иванић под надзором Новаковића. Она није потпуна, и ја сам је попуњавао по „Српској библиографији“ Ст. Новаковића (где су често бележени његови прикази код имена књига које су приказане), као и иначе по белешкама у књижевним листовима старијим (Вила, Даница и др.) по Малетићевој „Грађи“, по „Поменику“ К. С. Н Позоришта и др. Ипак је та библиографија врло користан вођа кроз Новаковићеве списе, и ја сам се њом поглавито служио.

РАД НА ИСТОРИЈИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ.

I.

Два су главна дела Новаковићева у области наше књижевне историје и помоћних дисциплина. Једно је „Историја српске књижевности“ (1867, 1871),*) друго је „Српска библиографија“ (1869 и даље) За разлику од осталих, која су специалног карактера, ова су два дела његова обимна и синтетична, и представљају целу науку или једну целу научну дисциплину. Она су и основна дела наше струке; од њих почињу сви даљи радови тога рода; она представљају основ и темељ наше науке.*)

Кад је пре више од педесет година написао историју српске књижевности, Новаковић је, може се рећи, почео од почетка. Ни један Србин није

---

*) Прво издање „Историје српске књижевности“ поређено с другим, јесте без изразите физиономије. Оно је више уџбеник но научно дело; оно је и мало обимом; уз то је нешто по среди између историје књижевности и антологије књижевности, будући да има и једног и другог. Друго издање је знатно боље. Веће је, пуније, и чиста је књижевна историја у њему, а текстови су изостављени; вероватно је Новаковић тада већ помишљао да изда нарочиту књигу текстова, како је учинио у неколико с „Примерима“ 1877. Оно је коначно издање, и потпуно је прерађено према првоме; „сва је књига — каже Новаковић — с малим изузецима, *на ново писана.*“ Само је у једној ситници прво издање боље од другог: што има индекс писаца на крају, који друго издање нема. Уз ова два издања, Новаковић је учинио и „Мали извод из историје српске књижевности“ 1867, који је рађен сасвим по обрасцу првог издања, те има и текстове и индекс. Ми ћемо се у нашем разлагању обазирати поглавито на издање од 1871.

дотле био написао никоје дело о овом предмету, ни научно, ни школско. Новаковић је имао да га напише први. Претеривање је, али скоро да каже човек да је Новаковић за историју српске књижевности био оно што је Вук био за граматику, или Рајић за историју.

Наравно, Новаковићев положај није био нимало очајан. Он је ипак имао претходника на овом послу, и могао се њиховим радом користити. Шта више, баш су се у то време, — годину две дана пре но што ће он публиковати своје дело, — створиле врло повољне прилике за онога који би узео да пише историју наше књижевности. Павле Шафарик умро је а није дочекао да штампа своју „Историју југословенске књижевности", али је његов рођак Ј. Јиречек баш у време о којем говоримо, 1864 и 1865, издао ово изворно и обимно дело његово на немачком језику. Чеси су издали свој „Научни словник", и у њему је Г. В. Јагић радио одељак о српско-хрватској књижевности; тај одељак, оштампан у књигу 1864, под именом „Југословени", на чешком, представља један врло добар и потпун преглед наше књижевности. Године 1865 изишао је на руском „Преглед историје словенских књижевности", врло добро дело Пипина и Спасовића. Најзад, Даничић је предавао српску књижевност на Великој Школи, од 1859—1865. Његова предавања нису штампана, сем два три одломка у „Видовдану", и то је штета, али је то штета за нас данас, а Новаковићу су она била врло добро позната, пошто их је он слушао као ђак три пуне године, а можда и више. Новаковић је, дакле, у моменту кад је сам узео да саставља своју књигу, имао пред собом већ неколико одличних историја српске књижевности, што на страним језицима, што као лекције у рукопису. Он се њима користио. За Даничића сам каже да су му његове „лекције" служиле као „извор". За Г. Јагићеву књигу „Југословени", он каже да му је „највише ваљала" при том послу. И друге од

поменутих књига он хвали и помиње као своје изворе.*)

Не само готове ручне књиге за историју књижевности, него и специалне врло добре студије и грађа по том предмету биле су ту, баш у то време шездесетих година, кад је и после којих Новаковић израдио два издања своје књиге. У „Гласницима" Српског Ученог Друштва већ су биле изашле расправе Даничића из наше средњевековне књижевности, као што су баш тада излазиле његове учене едиције Доментиана, Теодосија и Данила. Југословенска Академија отворена је била 1867, и одмах је почела своју редовну публикацију „Рад" и засебну колекцију „Старе писце". Нарочито у „Раду" излазиле су расправе из дубровачке књижевности од Г. Јагића, о богумилима од Рачкога, итд. И иначе су излазила истраживања С. Љубића за дубровачку књижевност, И. Руварца о Пајсију и Ђор у Бранковићу, итд. Полет који су узеле наше књижевне студије био је врло велики, и Новаковић је, понет њиме, израдио најпре прву скицу (1867) а по том коначну редакцију (1871) „Историје српске књижевности."

Наравно, кад се данас гледа на ово Новаковићево дело, оно изгледа застарело. Сад је равно педесет година откако је оно изашло у свом пуном облику, а за то време много је нових ствари нађено, споменикâ издано, судова промењено, итд. Период Ћирила и Методија тек је за ових последњих педесет година био предмет детаљног и оригиналног истраживања. Апокрифâ је нађено безброј и публиковано; прича и причица средњевековних и живота светачких тако исто, и број летописа се упетостручио од доба кад им је Новаковић посветио једну малу

*) Исте године кад и Новаковић, јавио се Г. Јагић са првом свеском своје одличне и широко засноване „Хисторије књижевности народа хрватскога и српскога", и те две књиге, Г. Јагићева и Новаковићева (прво издање), израђене су независно једна од друге; једна је изашла у јуну, а друга у септембру 1867. (Вила 1867, 308, 387, 612).

главу у својој књизи. Пописане су многе библиотеке српскословенских рукописа, у Београду, Хиландару, Софији, Риму, Бечу, Паризу, Русији, и тим нам је дат много јаснији поглед на нашу теолошку књижевност Средњега Века и оне „зборнике“ о којима Новаковић неодређено говори. Двадесет и четири дебеле свеске „Старих писаца“ представљају нам богату колекцију наше приморске књижевности Препорођаја и познијег доба, наместо једне или две које је Новаковић тада познавао. О Крижанићу — да поменемо само један пример из старије хрватске књижевности — данас имамо једну дебелу књигу пуну изворних истраживања Г. Јагића, где је Новаковић имао таман толико литературе да напише један кратак параграф о њему. Народне песме и приповетке данас су једна од врло омиљених студија чија библиографија броји неколико стотина дела и расправа, а у Новаковићево време она се сводила на једну две озбиљније расправе и на популарне чланке у омладинском духу о „сестринској љубави у народној поезији“ и сличним темама. Нова књижевност од Доситија на овамо нарочито је озбиљно рађена, као што је свима врло добро познато. Напослетку се за ових последњих педесет година, — које наравно Новаковић није могао ни узимати у обзир, — створила једна од најбољих и најинтересантнијих књижевних продукција наших која из основа мења целокупну физиономију наше књижевности. Па колико су се судови изменили, каква је нова критика дошла, који су модерни методи употребљени, са којим је сродним наукама доведено у везу изучавање наше књижевности!

Због тога, због тих основних промена, због великог напретка науке и идеја̂, можете наћи у Новаковићевој књизи доста ствари које ми данас сматрамо као погрешке, непотпуности, несигурности. Тако ће Новаковић рећи да су Ћирило и Методије Словени; тако неће изрично поменути Теодосија међу нашим старим биографима; за „Хекубу“ ће казати да је преведена с грчког, а за Стијепа

Гучетића да је писац „Дервиша"; Канавелића ће назвати Иваном; за Стерију ће рећи да га је у нечем „претекао" његов савременик Л. Лазаревић старији; изоставиће из дубровачке књижевности имена Антуна Сасина и Хорација Мажибрадића; класификацију појединих књижевних грана неће извести органски (в. нпр. класификацију средњевековне књижевности); итд. Примера би се, то је јасно, могло и више навести.

Али у времену кад је Новаковићева књига изишла, она је била врло добра и одлична. У ранијем чланку навели смо какве је високе похвале просуо на њу Г. Јагић. Још је он говорио о првом издању, а друго је — такође смо рекли — много боље. Одиста, ова Новаковићева књига спада у најбоље његове. Старији периоди обрађени су у њој, великим делом, изворно, и само је дубровачка књижевност доста оскудна. Нова књижевност рађена је на подлози потпуног познавања скоро сваке књиге у њој. Да ствар буде јасна, довољно је само сетити се да је Новаковић њу радио баш у исто време кад је сваку свакцату књигу морао узети у руке, прегледати, читати, ради библиографије коју је тад пописивао. Нико, вероватно, од доцнијих писаца није то радио, бар не у таквом пространству.

Уз то, Новаковић је у својој књизи обухватио и хрватски део књижевности, поред српскога. Како је у нас познавање тога дêла још и данас врло оскудно, то су главе о глагољској књижевности, о протестантској, о кајкавској нове, свеже, и представљају и данас једно ретко знање. Новаковић је још онда био за јединство, и сматрао је за дужност да то и у својим списима показује. Њему није било лако радити те партије у својој књизи, радити их кад је тако далеко од центара тих провинциалних књижевних продукција, али му је изгледало да ће се огрешити о свој принцип и о савест једнога патриота ако себи не дâ труда да и те партије савлада како треба. Занимљиво је — нека нам се допусти да учинимо и ову ситну при-

медбу — да је Новаковић, обухватајући и Србе и Хрвате у својој књизи, ипак ту књигу назвао „историјом“ само „*српске* књижевности“, а изоставио хрватско име из наслова. Г. Јагић, у свом реферату о овој књизи, није нимало замерио Новаковићу за тај поступак. Данас — бојмо се — тако што већ не би могло бити. При нашој развијеној племенској осетљивости, поступак сличан Новаковићеву, вероватно би био обележен као „шовинистички.“ Енглески писци историје књижевности шири су у томе. Они своја дала називају историјама *енглеск*е а не *британске* књижевности, и ако, поред Шекспира и Милтона, који су Енглези, они у њима говоре о Валтеру Скоту који је Скотландез, и о Роберту Бернсу који је Ирац.

Новаковићева књига има још добрих страна. Књижевност се у њој јаче везује за историски моменат. „Сваки се појав доводи у свезу са својим временом“, каже се у предговору. Доиста, честе су уводне главе код појединих периода где се црта стање у којем је поникла књижевност тог периода. Тако је код старе књижевности, код дубровачке, код нове. У овој последњој су читави одељци политичке и још више културне историје, и упоредо с књижевношћу читалац прати и наше духовно развиће уопште. Има и рефлексија поводом тога, суда о појединим фазама наше културе, идејâ — каткад наивних — о просвети и науци. Види се да је Новаковић писао своју књигу у времену кад се у нас пробудио интерес за културну историју, кад је превођен Дрепер и Бокл, и кад се и сам Новаковић интересовао питањем, шта је историја образованости.“*) Још се донекле види и то да је он тада улазио и у познавање светске књижевности, из које ће области издати убрзо, 1872, прву свеску свог превода познатог Шерова дела. Има овде онде (§ 45, 50 и др.) по

*) Видети његов превод чланка „Шта је то историја образованости“, Матица 1869; „образованост“ је онда била термин за „културу“.

која примедба у том смислу, објашњење појава светске књижевности у вези са нашом.

Манâ има такође у Новаковићевој књизи. Главна је што је књига очито филолошка. Она има сувише научног апарата, указивања на расправе, пописа рукописа, позивања на мишљења учених људи, упућивања на оно што је у науци урађено и шта има још да се уради, — све, наравно, у самом тексту. Није то чисто и слободно излагање онога што је проверено, сигурно, примљено у науци, као што се данас ради у ручним књигама. Како је Новаковићева књига била у исто доба и „преглед угађан за школску потребу“, и одиста била уџбеник, то ова мана још јаче пада у очи. Филолошко је и мерило при оцени. Периоди и писци мере се по томе колико је језик у њих народан, не колика је вредност њихова. Филолошки је и стил: развучен, пун прелаза, мутан. Али то су одвећ познате ствари.

Штета је ипак што Новаковић није у своје време наставио прештампавати и прерађивати своју књигу. Како су ручне књиге за историју српске књижевности тек у овом веку постале боље и изворније, то је Новаковићева књига могла дуго живети, можда чак и до данас. Други, позванији, нису прихватили тај посао дуго и дуго, и публика је цело то време била лишена једног доброг прегледа, а школе су се задовољавале белешкама при диктовању или рђавим уџбеницима.

II.

„Српска библиографија“ Новаковићева била је и остаће једно дело његово које се сваки час наводи и сваки час ће се и даље наводити. Огромним трудом он је у њој пописао све српске књиге од 1741 до 1867; то је чинио савесно, марљиво, по виђењу гдегод се могло. Пошто је издао књигу (1869), он је продужио и даље, годину по годину, од 1868—1876, и публиковао је, сваку годину понаособ, у органу Српског Ученог Друштва; у тим

публикацијама обухватио је и хрватске књиге поред српских, што пре није чинио.

Колико је то био тежак и важан посао, види се по томе што је она партија библиографије коју он није радио, остала и даље само делимично, и то малим делом, израђена, и ако је било озбиљних покушаја у томе. Јован Бошковић је предузео посао кад га је Новаковић оставио, и израдио библиографију за године 1877 и 1878. Доцније, латио се истога посла Драгутин Посниковић, и израдио године 1883 и 1884. Још доцније, ушао је у то Г. Данило Живаљевић и израдио 1893 годину. Почетком овога века, Српски Семинар је узео на себе да изради библиографију за све неизрађене године и да их, заједно са овим поменутим израђеним и са евентуалним допунама, изда као другу свеску „Српске библиографије“, као наставак Новаковићева дела. Огроман материал од неколико десетина хиљада картона представља библиографију Српског Семинара за године 1868—1905, у готовом или скоро готовом рукопису. Пуно је вредних и вештих ђачких руку на њој радило, под надзором и по упуствима наставника̂ књижевности, али рад није још угледао света. На срећу, он је и данас очуван потпуно, чудним случајем, у пркос великој пустоши коју је овај велики рат учинио са сличним тековинама. Рат је само задржао од публикације ову семинарску библиографију, прекинуо рад на њој, и одложио га, као и многе друге ствари, за мирнија, сталожена времена. По годинама које смо навели, читалац може видети како су и ранији ратови — којих је не мали број у новијем животу Србије — и последице ратова прекинули и некоје од ранијих покушаја да се Новаковићево дело настави.

Кад је радио своју „Библиографију“, Новаковић је имао за тај посао још мање претходника него за своју књижевну историју. Први је радио библиографију у нас Лукијан Мушицки; није је издао, али су његове белешке остале очуване у рукопису. Те белешке узео је за основ и продужио рад на би-

блиографији Павле Шафарик; цео његов велики рад на томе објављен је у његовој „Историји југословенске књижевности". Крајем педесетих година, Даничић је узео пописивати књиге које су тад излазиле, и тако је публиковао пуне библиографије за године 1856—1858 у органу Друштва Српске Словесности. То је све што је вредно поменути као рад претходан Новаковићевој књизи. Може се, према томе, замислити колики је Новаковићев труд био у овом послу.

Очевидно је да Новаковићева „Библиографија" није могла бити потпуна. Други, који су имали прилике да дођу до књига које су њему биле неприступачне, допуњавали су његову књигу стручним прилозима, и штампали их по разним часописима*). Јасно је и то да је класификација Новаковићева несувремена. Нико данас неће библиографију распоредити по годинама. Ја се сећам с каквим ме је чуђењем погледао стручни библиограф бечке дворске библиотеке кад сам му поменуо да је библиографија у нас тако рађена. Новаковић се у том повео за Даничићем. Или га је можда, како је баш тада писао историју књижевности, занимала мисао да види развој књижевности годину по годину, да гледа како књижевна продукција једнако расте, да посматра статистику њена богаћења и плодности.

Новаковићева „Библиографија" има каткад и наивности. У 1867 години, за треће издање једне књиге неког Славољуба Рота, он ставља примедбу: „кад је ова *наказа* имала та своја прва два издања, није нам познато." У 1869 години, за једну брошуру Ђ. Малетића, он додаје да је „раздавана по кафанама београдским." У истој години, за једну књигу М. Ђ. Станића, он каже: „*недоношче* у потпуном сми-

*) Допуне су чинили: — 1) анонимни писац, Срп Дубр. Магазин, стр. 134; — 2) Ђ. Рајковић, Летопис 113, 118, 120; — 3) Душан Ђермеков, Летопис 118; — 4) Бранко Мушицки, Летопис 119; — 5) Владимир Красић, Летопис 120; — 6) Марко Кречаревић, Летопис 165; — 7) Љуб. Стојановић, Наставник III 1892.

слу.“ То су извесне старинске и патриархалне безазлености у Новаковића. Тако ће и Шафарик, иначе тако миран и благ, у свом озбиљном и у тону држаном делу рећи за Уроша Несторовића: „у струци педагогике и дидактике потпун *идиот*.“

III.

Новаковић је попримао многе ствари од Даничића. Једну није, и то је штета. Даничић је волео радити дела великога даха. Он је налазио да је његова дужност радити opera magna, „стандард-дела“, крупне целине, оно што ће послужити као основ за даља истраживања, на што ће се наслонити будуће генерације у свом раду. Његова „Синтакса“ „Рјечник старина“, „Историја облика“, „Коријени“, велики академиски „Рјечник“ доказ су овој тврдњи, и велике белеге његова оваквога рада. „Суплементима ће се моћи млађи нараштај лако помагати ако главно буде урађено тако да га не треба скоро прерађивати“, рекао је он једанпут. „Његов се укус — каже Новаковић за њега — увек враћао великим пословима и целинама, и на њима је највише радио.“ Он није волео монографије, специалне студије, којима је ипак морао приступити, каткад, по нужди.

Новаковић није тако радио. Крупна дела нису правило код њега. Он се, напротив, расуо у безброј специалних студија, монографија, прилога. Додуше, и наука се изменила временом. Дошло је подробно испитивање; осетила се важност и потреба сваке, ма и најситније, партије у науци; порасле су тешкоће при испитивању, умножила се стручна литература и постајала све теже приступачном, услед тога што је наша наука долазила у све тешњу везу са светском науком; све је постајало сложеније, све је теже било одржавати научну акрибију, а док не решите пуно ситних проблема не можете прилазити крупнима, ни правити велике генерализације. Уз то су дошли и научни часописи,

и сваки уредник вас вуче себи, зове да му пошљете ма и мали прилог; или ви и сами осећате жељу и потребу да му то пошљете. Ситни рад место крупног, детаљи место целине, истраживање место синтезе — то је одлика данашњег научног рада. Њему су многи подлегли; тако је учинио и Новаковић. Боље је, међутим, тежити крупнијим циљевима, чинити напор за већа дела, — ко може, наравно.

Предмет Новаковићевих специалних студија махом су старији периоди. „Први основи словенске књижевности" изучавају пресрпски — или прасрпски — књижевни рад, почетак и порекло наше старе књижевности; они представљају и једну од најбољих његових студија.

Из наше старе књижевности у ужем смислу, Новаковића су занимали стари романи, и он је, за Даничићем, — који се такође о њима бавио као и о приповеткама, — издао три међу њима. То су: „Александар", „Варлаам и Јоасаф", „Физиолог". Он их је све пропратио махом опширним уводима. Хагиографију је такође издавао, и на исти начин; ту су животи св. Ђорђа, Алексија, Павла Кесариског, Василија новог, св. Петке. Много је више издао и проучавао апокрифе. За Даничићем, за Г. Јагићем, за Русима (Буслајев, Пипин, Тихонравов), и Новаковић је заволео ове пријатне примерке једне врло старе књижевне радње, која је — као и оне горње — постала предмет брижљивог компаративног изучавања. Тако је издао и проучавао старозаветне апокрифе о Адаму, Еноху, Варуху, Јеремији, и новозаветне: првојеванђеље Јаковљево, јеванђеље младенства, књигу Авгарову, визију св. Павла, дела Андријина, Матејева, Томина.

У нашој се науци многи списи убрајају у апокрифе, који се иначе у науци не урвшћују међу такве. Довољно је да један спис има полубиблиски карактер, да говори о овом или оном лицу старога или новог завета, па да се он одмах уброји у ту књижевну радњу првога и ранога хришћанства. Можда ће се временом показати да они и јесу

апокрифи, само им за сада у науци није дато то обележје. Између таквих списа које је Новаковић издао, вероватно су апокрифи оне приче о Јову, о Антихристу, о смрти Богородице, о св. Томи и панагији, и два списа о рођењу Исусову. Други апокрифи — или полуапокрифи — које је он издао и проучавао, били би о Асенети, Исусу и ђаволу, Марти, апокалипса Јованова, прича о часном крсту. Под именом апокрифа и иначе, Новаковић је издао повише краћих списа забавног и поучног карактера: причице, дијалоге, гатања, афоризме, космографске саставе. Једанпут је издао и једну стару песму (Песма смрти, XVI век) праву реткост у нашој старој књижевности.

Још је већу пажњу обратио Новаковић изворним делима наше старине. Старе српске биографије, додуше, у главном су биле издате пре њега, и њему је остало само да дâ варианте издатих текстова по новим рукописима; то је чинио за Доментиана и Цамблака. Ипак је он проучавао та дела; у својим расправама из историје, он се више пута освrће на Данила, Цамблака, Константина, и додирује њихову књижевну страну. Понешто је и иначе додирнуо наше старе биографе; издао је једно писмо св. Саве, преводио одломке из његова животописа, публиковао једну анонимну биографију патриарха Јеврема. Издао је и две похвале: — Симеуну и Сави, кнезу Лазару — и једну превео, Јефимијину. То је радио и с домаћом хагиографијом: — животи Јована Рилског, Јоакима Осоговског, Петра Коришког, Ђорђа Кратовца. Тако је издао и друге списе, и проучио их: четири млађа летописа, три родослова, један хронограф, један поменик, једну причу о боју на Косову. Али му је најважнија публикација Душанова законика, с којим се дуго година бавио. Законодавном радњом се нарочито и много бавио у последње време. „Матије Властара Синтагмат“ и „Законски споменици српских држава Средњег Века“ јесу, са Душановим закоником, само делови једне исте „документовне трилогије“, како је он назива.

Народна књижевност је занимала Новаковића од ране младости. С почетка је купио народне песме и припо^ветке, после је уређивао туђе збирке (Петрановић), прешао на издавање загонетака, и на састављање једне епопеје од косовских песама. Доцније, кад је ушао у компаративно проучавање књижевних дела, и видео везу између њих и народне поезије, или однос ове према историји и новим књижевним делима, он је пришао ближем проучавању народних песама. Тако је ушао у тумачење Леђан-града, чинио публикације песама дугог стиха по једном рукопису, трагао за споменима св. Саве и његову одласку у манастир колико их народна поезија има, хватао везе између песама Вићентија Ракића и Качића и песама народних. У многим од тих испитивања дао је корисне прилоге, и изазивао даљи рад. Најзад је дао једну већу студију, пола из народне књижевности пола из историје, „Последњи Бранковићи у историји и народном певању", која је једна од његових најбољих.

Средњом књижевношћу Новаковић се скоро нимало није бавио. У дубровачку књижевност није никако улазио, тако ни у књижевност Босне, ни кога другог краја у ово средње доба. Има свега два диспаратна и врло сува прилога који се дотичу тога доба, и она су библиографска или филолошка по карактеру. То су опис једног литургиара из 1507 и језична анализа једног пентикостара из 1649.

Ни новом књижевношћу се није управо бавио. И ту има само три четири диспаратна прилога и који се тичу првих почетака новога доба, онога што је претходило правој новој књижевности. Тако је издао један дневник патриарха Чарнојевића и један путопис Јеротија Рачанина, писао нешто о хроници Ђорђа Бранковића, описивао старе букваре из почетка XVIII века и пратио њихову историју. Једини писци нове књижевности на којима се задржао, то су Доситије и Стерија, и то је било у последње време. Пажња се његова сасвим случајно зауставила на њима, поводом њихових прослава.

Читаоци Задругини сећају се маленог чланка његова у Доситијевој Споменици, који се одликује тачним и интересантним погледима. Монографија о Стерији — којега Новаковић није нарочито волео, бар не као писца комедија — има гдегде тачних погледа. али не даје праву слику, нити представља потпуно испитивање. Књижевни есеј није био грех Новаковићев, и он се том врстом није никад бавио. Понајпре је још могао израдити есеј о Вуку; да је дочекао Вукову прославу која се сад спрема, могао би га и написати, и то би вероватно био његов најкориснији прилог из нове књижевности. Додајмо да је написао страну две о Мушицком и С. Милутиновићу.

Хрватским и словеначким делом наше књижевности није се бавио у својим специалним студијама.

Павле Поповић

ИСТОРИСКИ РАД СТОЈАНА НОВАКОВИЋА.

Рад Стојана Новаковића на нашој народној историји врло је опширан и обилан. Новаковић се са разлогом сматра за једног од наших најбољих и најзнатнијих историка, и по обилности свога рада, и по разноврсности питања којима се бавио, и по резултатима до којих је дошао, и по ширини погледа на народну прошлост у свима правцима, и по дубини концепције у његовим радовима, који су обухватили све гране народног живота у прошлости.

У научном историском раду Стојана Новаковића и у његовом политичком раду види се јасно, колико историк далеко боље схвата и осећа прошлост, кад и сам учествује у вртлогу дневних политичких прилика, особито кад и сам помаже кретати ону велику и компликовану машинерију, која се зове народни и државни живот, и, са друге стране, колико практични политичар боље разуме, шире схвата и тачније цени политичке прилике, односе и потребе, народне и државне, кад добро зна историски развитак свога народа и своје државе, и кад су му јасне везе и узроци, који су изазвали проблеме, које он има да решава.

Због тога се у научним историским расправама Стојана Новаковића готово увек осећа, да их је писао човек, који се и практички бавио политиком, и који је због тога живот у прошлости боље осећао и тачније оцењивао. Што је Новаковић у својим историјским радовима ипак остао сув и крут, томе није крива његова научна и политичарска концепција, него његов догматички интелект, одсуство уметничке имагинације и реторике, и његова одвратност према свему што би могло изгледати као празна фраза.

Уметничку имагинацију, реторику и фразу заменила је код Новаковића моћ за научну комбинацију. Не само у моментима кад треба поставити хипотезу и кад је потребно дедукцијом извести резултате, него и у свакој другој прилици, често при констатовању обичних факата, Новаковић готово редовно застаје, да својим комбинацијама осветли и разјасни оно о чему говори. Том приликом он не износи у својим расправама само крајње резултате својих размишљања и комбинација, него износи пред нас цео процес свог душевног, често и материјалног рада, који га је довео до закључака, што их он објављује.

Тај начин рада и приказивања даје живота причању и разлагању, он је често занимљив и поучан, он интензивно убеђује, али он има и својих недостатака. Тај начин приказивања развлачи и шири преко мере спис, он спречава читаоца у слободном резоновању и износи понекад ствари, које нису ни важне ни занимљиве.

У томе погледу био је Новаковић антипод покојном Јиречку, који је сваком приликом у савршено сажетом облику износио сасвим укратко само крајње резултате својих дугих и мучних испитивања. Довољно је у том поглегу сравнити она места у списима Новаковићевим и Јиречковим, где они говоре о истој ствари, па да се види како је велика разлика у начину њиховог разлагања.

Новаковић у главном није марио за ситна историска испитивања, ма да је понекад, у мањим расправама, и, особито, у питањима историске географије, радио и у том правцу. Али то је њему увек било споредно. Главно тежиште његовог историског рада било је и остало приказивање културног стања, крупних догађаја и важних периода у прошлости нашега народа. Тим проблемима се он најрадије бавио, и то су му најбољи историски радови.

Особито су два важна периода у прошлости нашега народа — Немањићски период и први устанак

— привлачили Новаковићеву пажњу. То су два периода у нашој историји, у којима је српски народ показао највише животне снаге, много способности за културни рад и силну творачку моћ, два периода, у којима су се највише истакле све добре особине нашега племена. Стога је Новаковић тим одсецима наше народне историје посветио сву своју пажњу, у испитивање и обрађивање Немањићског периода и првог устанка уложио је Новаковић највише и труда и времена и љубави.

Новаковић је имао намеру да из та два најважнија периода наше историје даде неколико систематских великих дела, заснованих на широкој основи. Тако је он при објави неких својих расправа из наше економске историје у средњем веку истакао, да су оне извађене из великог дела „Народ и земља у старој српској држави“ или из великог дела „Градови и тргови у старој српској држави“. Види се, да је Новаковић имао намеру да изради велика систематска дела о тим важним питањима. У једној расправи из новије наше историје Новаковић је напоменуо, да је она део расправе „Постанак нове државе српске у првој половини XIX века“. На жалост, и ова је намера Новаковићева остала неизвршена.

Велико знање и широка ерудиција, дубока концепција и свестрано познавање народног живота у прошлости, дали су Стојану Новаковићу могућност да напише неколико дела, чија ће вредност у нашој историографској литератури остати увек врло велика.

*

Поводом говора о Новаковићевим историским радовима потребно је још нешто напоменути.

Наша публика обично замишља, да је главни рад Новаковићев посвећен нашој историји, специјално нашој политичкој историји, и то у средњем веку. То је међутим, уколико се тиче његових радова квантитативно, погрешно. Од скоро 400 Новаковићевих радова на историју у најширим смислу

(сем издања) долази око 100, дакле око једне четвртине. На издања, често са коментарима и уводним или пропратним расправама, долази још до 90 бројева од његових радова, дакле опет ни једна четвртина.

Поједине гране историје заступљене су овако. На скоро 400 радова долазе на историску географију 13, на политичку историју 42 (од тога стара историја 8, Србија у првој половини XIX века 11, савремена историја 6, црквена историја 9, монографија места 3, монографија манастира 4, биографија 1), на расправе о народној традицији 14, на културну историју у најширем смислу око 30 (од тога право 9, економија 5) расправа.

I.

Рад на испитивању прошлости нашега народа почео је Стојан Новаковић са *издавањем извора*. Већ 1863 год. истакао је Ђура Даничић у Предговору свом Рјечнику из књижевних старина српских, да му „око овога посла већ двије године помаже ученик... Стојан Новаковић и свесрдно и вјешто“. У то доба Новаковић је у главном напустио лепу књижевност, којом се до тада бавио, и одао се на науку. Научни свој рад почео је Новаковић 1866 год. издавањем извора за историју српскога народа. Историске расправе почеће Новаковић писати тек десетак година доцније.

Издавање извора за историју српскога народа био је дакле први научни посао Стојана Новаковића, и он се тим послом бавио и после, без прекида, целога свога века. Занимљиво је да је и последње његово велико дело баш посао те врсте (Законски споменици српских држава средњега века, 1912).

Број радова Новаковићевих ове врсте износи до 90, на близу 400 његових радова у опште. По томе се види, да је Новаковић знатан део свога труда и времена посветио издавању извора за нашу прошлост. Као издавач, Новаковић је био увек по-

уздан и скрупулозно тачан; његовим ће се издањима тешко моћи учинити оправданих замерака, и у њима ће се вероватно наћи мало погрешака. Сем тога, Новаковић није скоро никада био прост издавач споменика. Он је скоро увек, са врло ретким изузетком, у предговору или уводу у своја издања, износио све што има да се, са језичког, историског, палеографског итд., гледишта каже о споменику који издаје. Особито су у таким приликама опширни његови историски коментари у појединим његовим издањима, тако да се уз Новаковићева издања често налазе праве историске расправе.

Од издавачког Новаковићевог рада највећи део пада на нашу стару средњевековну политичку и културну историју.

Новаковић је издавао врло много и врло разноврсне изворе за историју нашега народа у средњем веку. Нема готово ни једне врсте писаних споменика нашега народа у средњем веку, коју Новаковић није издавао. Издања су његова објављена највише у Гласницима Српског Ученог Друштва, у Споменицима Српске Академије Наука и у Старинама Југословенске Академије.

Од старих споменика из средњега века, Новаковић је штампао неколико повеља српских владалаца из доба слободних српских држава (краља Милутина, босанског краља Стевана Остоје, три повеље цара Душана). Сем тога, објавио је Новаковић врло важан уговор Св. Саве са Светогорцима од 1192 год.

Од биографија наших домаћих светаца средњега века штампао је Новаковић необично важна житија Јоакима Сарандапорског, Јована Рилског и Петра Коришког, живот и службу Ђорђа Кратовца; нашао је и објавио једну нову редакцију житија Св. Саве од Доментијана, једну похвалу кнезу Лазару и похвалу Св. Симеону и Св. Сави од Теодосија. У примерима књижевности и језика старога и српско-словенског штампао је Новаковић одељке свих врста наших средњевековних споме-

ника, од којих је доста њих ту први пут издано. Од страних светаца издао је Новаковић биографију Св. Петке, коју је написао бугарски патријарх Јефтимије. Сем тога, издао је у преводу живот Немањин од Св. Саве и једну похвалу кнезу Лазару.

Врло су важна Новаковићева издања законских споменика из нашега средњега века. Новаковић је још 1870 год. издао Законик Душанов. Али то издање није одговарало научним потребама и захтевима, и због тога од стручне критике није било баш добро примљено. После дугог савесног рада и испитивања, Новаковић је 1898 год. издао ново критичко издање овог најважнијег споменика нашег правног живота у средњем веку. Новаковићево друго издање Душановог Законика одговара свима захтевима модерне научне критичности и спада у најбоља и најкритичнија издања наших средњевековних споменика у опште. Уз сам текст Законика Новаковић је израдио и цео потребни научни апарат, са описом рукописа, коментарима, регистрима и т. д.

После тога Новаковић је издао српски превод Синтагмата Матије Властара. То дело, као византиски правни споменик, који је постао и био преведен за владе Душанове, стоји у непосредној вези са стварањем његовог Законика.

Већ је поменуто последње Новаковићево велико издање: Законски споменици српских држава средњега века (1912), где су штампане све повеље, у којима има законских одредаба, и статути наших приморских градова.

Из историјографске наше литературе средњега века Новаковић је издавао Летописе и Хронографе, а из новије историјографске литературе штампао је извод из познате Хронике деспота Ђурђа Бранковића. Сем тога, он је средио и критички издао Поменике, списе са именима помрлих владара, владарки, чланова владалачког дома, црквених и државних великодостојника и других манастирских добротвора и приложника.

Особиту је пажњу обраћао Новаковић нашим апокрифима, литерарно-црквеним производима, које црква није признала. Од апокрифа Новаковић је издао: причу о дванаест петака, слово пророка Јеремије о паду Јерусалима, младост Исуса Христа, рад апостола Томе у Индији, мучење Св. Ђорђа, причу Афродитијана Персијанца о рођењу Христову, апокрифно јеванђеље Јаковљево, апокрифну причу о Јову, о Еноху, о Антихристу, о препирању Исуса Христа са ђаволима, о Богородичиној смрти, откровење Варухово, затим једно апокрифно житије Св. Петке и живот Св. Василија Новог.

Новаковић је обратио пажњу и на путописе и описе наших земаља. Тако је он издао врло важан опис Србије из времена првих година владе Душанове од барског архиепископа Адама, и путопис француског витеза Брокијера кроз Србију за владе деспота Ђурђа Бранковића. Сем тога, Новаковић је издао Дневнике са пута у Јерусалим патријарха Асенија III (1682) и Јеротија Рачанина (1704), затим белешке енглеског путника Брауна са пута по српским земљама 1669 год., и белешке руског архимандрита Антонина о старинама по Македонији са његовог пута 1863 год. Сем још неких ситнијих путничких бележака по Балканском Полуострву из XVII и XVIII в., издао је Новаковић са коментаром необично важно дело о географији Балканског Полуострва у XVII в. турског географа Хаџи-Калфе.

Сем тога, описивао је Новаковић разне рукописе и зборнике и саопштавао њихову садржину, затим је објављивао разне записе и натписе, итд.

Од чисто књижевних споменика нашега средњег века, издао је Новаковић приповетку о Александру Великом, о Варлааму и Јоасафу, у српском преводу, а од оригиналних наших производа причу о Косовској битци.

Један, и ако мањи део свога времена и труда у пословима ове врсте, посветио је Новаковић издавању извора за историју нове српске државе и српскога народа у XIX в. Он је издао збирку врло

важних докумената за историју Србије пред први устанак, затим извод из Пуквиљовог путовања кроз Босну и Стару Србију 1807 год., белешке из Мемоара Ибрахим-Мансур-Ефендије о неким догађајима у Босни и у Србији 1813 и 1814 год., о Рашид-беју и његовој књизи: Историја чудноватих догађаја у Београду и у Србији, француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806—1813 год., адресе Народних Скупштина 1817 и 1827 год. кнезу Милошу, три извештаја о заузећу београдске тврђаве 30 новембра 1806 год., затим неколико писама из доба првог устанка итд.

Уз издања извора Новаковић је, као што је поменуто, обично у уводу, уз опис самог документа или рукописа, давао опширно објашњење и коментар извору који издаје. Ти предговори или уводи Новаковићеви и коментарисање извора, посебне су расправе, са много нових погледа и важних резултата.

II.

Новаковић је, као што је речено, почео свој научни рад на пољу српске историје 1866 год., издавањем споменика српске прошлости. За првих десет година интензивнога рада у томе правцу, Новаковић још увек није био публиковао ни једну историску расправу. У то доба он се, уз издавачке, библиографске и разне друге послове, највише бавио историјом српске књижевности. Тек 1875 год. публикује он један мали историски рад у Отаџбини: Златни новци краља Милутина, цара Душана, краља Вукашина и цара Лазара. Прави научни рад Новаковићев на пољу домаће историје почиње тек две године доцније (1877). Новаковић је дакле почео свој рад у српској историографској литератури тек кад му је било тридесет и пет година.

Први Новаковићеви научни радови на пољу народне историје тичу се *историске географије*. То је научна област, на којој код нас ни пре ни после нико није тако добро и тако интензивно радио, као

Новаковић. Једино је покојни проф. Јиречек и у том погледу дао неколико радова од велике вредности.

Расправе Стојана Новаковића на пољу историске географије спадају у најбоље његове радове. У радовима ове врсте он је показао велико и опширно знање и велики комбинаторски таленат, као и велико географско-историско схватање и смисао за правилну оцену народног и државног живота у прошлости у том правцу. Стога већина Новаковићевих радова ове врсте има и сада велику вредност и неће је вероватно изгубити никада.

Интерес Новаковићев за то важно поље народног и државног живота у прошлости био је врло велик, и он се за питања историске географије интересовао много, све до краја свога рада и живота, и ако су га доста брзо заинтересовали и разни други проблеми и одвели му пажњу на другу страну.

Први рад Новаковићев из историске географије, и може се рећи први већи рад на пољу наше историје у опште, штампан је у Раду Југословенске Академије (37, 1877). У њему се Новаковић трудио, да утврди положај познатих важних места у економском животу Немањићске српске државе: Брскова, Дања и Светога Спаса. У резултатима својим у овој расправи, Новаковић није био у свему сретне руке, и доцнија су испитивања опровргла много од главних његових домишљања.

У рад ове врсте спадају још две Новаковићеве расправе из овога доба. Пет година после расправе о Брскову, Дању и Светом Спасу публиковао је Новаковић у Годишњици (4, 1882) расправу о Никољ-Пазару и Бихор-граду. Ова расправа спада у најслабије Новаковићеве радове у опште. Кад је ова расправа већ била написана, Новаковић је сазнао од људи, који су били родом из оних крајева и добро познавали сав терен, о коме он у овој расправи говори, да су његова извођења погрешна и његови главни резултати нетачни. Он је међутим ипак штампао ову расправу, а у продужењу, као наставак расправе, додао је примедбу, у којој је

опровргао готово све, што је у самој расправи тврдио!

Боља је друга Новаковићева расправа, објављена идуће године, опет у Годишњици (5, 1883): Град Вишесав и Видинска област.

Али у доба публикације поменуте три мање расправе изашле су друге три Новаковићеве опширне историско-географске расправе, велике и трајне вредности. Ове три расправе имао сам ја на уму, кад сам рекао, да Новаковићев рад на овом пољу спада у најбоље што је он у опште урадио у српској историји.

Први од њих је: Земљиште радње Немањине (Годишњици 1, 1877), где је Новаковић, са много знања и много духовитости, покушао да утврди области и места, која се помињу у Немањиним биографијама, и да констатује географске промене Немањине државе у току његове владе. Главни резултати Новаковићевог испитивања у овој расправи одржали су се, и доцнијим испитивањем само су још боље утврђени. Због тога ова Новаковићева расправа има још и данас велик интерес и вредност, коју неће изгубити.

Друга историско-географска расправа Новаковићева из овога доба носи натпис: Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века (Годишњица 3, 1879). У овој одличној расправи покушао је Новаковић да прикаже историски живот једне географске целине, како је он замислио и како је одредио, у доба слободних српских држава у средњем веку. Ово је, колико је мени познато, и до данас у нашој историографској литератури једина монографија ове врсте, заснована и изведена на овако широкој замисли и основи, и њена је вредност и данас велика.

Трећа расправа: Српске области X и XII века (Гласник 48, 1880), највећи је и најзнатнији Новаковићев рад ове врсте. У овој расправи Новаковић је, поставив за основицу свог разлагања и испитивања податке византинског цара Костантина Порфирогенита из средине IX века и Дукљанинове Хро-

нике са податцима из XII века, утврдио број и обим српских области у доба стварања српских држава. И ако доста развучена, ова Новаковићева расправа спада међу његове најбоље и најважније радове.

После ових расправа настаје у Новаковићевим радовима ове врсте доста дуга пауза. Он се историској географији враћа донекле тек после десетак година, издањем турског географа из XVII века Хаџи-Калфе, и коментаром уз његов текст. У исто доба Новаковић је написао и издао у Гласу Академије (37, 1893) расправу о Струмској области за владе цара Душана. У обради овога предмета и у разултатима изнетим у овој расправи Новаковић није био сретне руке, као што је то показао К. Јиречек у критици на ову расправу у Јагићеву Архиву.

После тога Новаковић је дао још два прилога историској географији нашега средњег века. Једно је расправа о Дебрцу и Коцељеву у Јагићеву Архиву (28, 1906), а друго је врло лепа расправа о Немањићским престоницама у Расу, Паунима и Неродимљу (Глас 88, 1911).

Уз питања историске географије у опште Новаковић се бавио и питањима црквене топографије. У ту област спада његова расправа: Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице (Годишњица 9, 1887), у којој је утврдио ширење и сужавање шабачке епархије, и расправа: Још један прилог к историји ваљевске митрополије (Годишњица 11, 1889), којом је прва расправа допуњена.

За црквену историју и топографију веома је важна расправа: Охридска архиепископија у почетку XI века (Глас 76, 1908), у којој је Новаковић, на основу повеља византинског цара Василија II Охридској Архиепископији од 1019 и 1020 год., утврдио места и обим епархија у српским земљама у то доба. Факта, утврђена у овој расправи, врло су важна за историју српске цркве у опште.

III.

Поменуо сам већ, да се од укупног броја Новаковићевих радова (до 400), сразмерно врло мало њих односе на историју у ужем смислу у опште; особито је мали број његових радова о нашој политичкој историји у средњем веку. Већи је нешто број његових радова о културној историји у најширем смислу нашега средњег века, специјално Немањићске државе, затим из историје цркве и из области народне традиције. Сем тога, Новаковић је, као што је поменуто, поставио и решио врло много разних историских питања и проблема поводом издавања разних историских споменика и извора за нашу историју средњега века.

На пољу политичке историје Новаковић је у својим историским радовима у главном обрађивао поједине моменте, периоде и догађаје из историје Немањићске државе и из историје обновљење српске државе у XIX в. Из тих историских одсека и из тих области су и сви остали његови радови, и у историској географији и у црквеној историји и у културној историји и у испитивању народне традиције. Сем тога, Новаковић је доста писао и о најновијој историји и о савременим догађајима, у којима је и сам активно учествовао.

Као први чисто историски рад Новаковићев може се сматрати његова мала али врло добра расправа: Деспот Ђурађ Бранковић и оправка цариградског града 1448 (Глас 22, 1890), у којој је дата одлична карактеристика деспота Ђурђа, његовог рада и његове владавине.

После три године изашла је из штампе врло важна Новаковићева расправа: Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима, која својом садржином спада бар исто толико у историју колико и у историју књижевности. У овој расправи Новаковић је, на широкој основи и са много ерудиције, говорио о насељивању Словена на Балканском Полуострву, о њиховом етничком

ширењу у прво доба, и почетцима њиховог књижевног живота. Покрај свих недостатака и погрешака, ова Новаковићева расправа, у којој је обрађено једно врло тамно доба нашег живота у прошлости, има и данас велику вредност.

Прво велико, чисто историско дело Новаковићево, Срби и Турци XIV и XV века (1893), приказује јасно и прегледно у широким потезима почетак велике борбе српскога народа са Турцима, и доводи је до оног момента, кад је та борба, почетком друге десетине XV века, дефинитивно решена у корист Турака. И ако у овој Новаковићевој расправи има доста празнина и у појединостима доста погрешака, ипак је она, због широке концепције, на којој је заснована и која је у њој проведена, и због многих тачних оцена и правилних погледа, још и данас једна од најбољих расправа наше историографске литературе.

У малој врло живо написаној расправи о царици Мари (Летопис М С 174, 1893) пластички је изнета историја и трагична судбина ове симпатичне несретне жене.

У великој општој историји Лависа и Рамбо-а израдио је Новаковић кратак преглед историје Балканских Словена до турског освојења, а у Новој Искри 1899 написао је чланак о Насељу Београђана од 1521 године у Цариграду.

Новаковић је израдио и неколико монографија места. Сем мале монографије о историји Ниша, важна је његова расправа о историји Шапца (Годишњица 9, 1887), о којој је било напред говора. Особито је важна његова расправа: Прилеп у првој поли XIV века (Глас 80, 1909), где је приказано политичко, етничко и економско стање ове занимљиве и важне вароши у доба кад је она дошла у српску власт.

Новаковић је доста радио и на историји српске цркве, особито у средњем веку. Већ су поменуте његове расправе о историји шабачке и ваљевске епархије и о Охридској Архиепископији у почетку

XI века. Сем тога, он је написао неколико монографија о неким српским манастирима. Добре су његове монографије о манастиру Бањској (Глас 32, 1892), затим о цркви Св. Анастасије и Пантократоровој цркви у Цариграду, где је био неко време интерниран Стеван Дечански са својом децом (Искра, 1898). Особито је важна Новаковићева расправа о манастиру Убошцу (Глас 86, 1911), у којој је он утврдио где се налазио овај манастир, који је покојни И. Руварац годинама узалуд тражио и јавно распитивао за место где се он налазио.

Треба споменути још неке Новаковићеве радове, у којима је он посебно коментарисао и тумачио изворе за нашу историју средњега века или испитивао и објашњавао њихов постанак. Таке су његове расправе о хронографу, цароставнику, тројаднику, родослову (Гласник 45, 1877), о грађи за српског летописца (Starina 9, 1877) о црквеном војводи (Годишњица 11, 1889) и, као што је поменуто, готово сви предговори при издању разних историских извора.

*

Кад се приближавала стогодишњица првог српског устанка, Новаковић је почео дубље проучавати тај период наше прошлости, период, који чини једну од епопеја у нашој историји, период пун снаге и полета, пун трагичности и за појединце и за цео народ. То доба, у коме се са необичним напором и жртвама из ничега стварала и створила слободна држава, привлачило је од увек Новаковићеву пажњу. Већ 1864 он је превео Ранкову историју српског устанка (друго издање 1892), а и доцније је дао неколико мањих прилога за историју тога доба. Али када се почела приближавати стогодишњица почетка те борбе за слободу, која је створила нову слободну српску државу, Новаковић је испитивању и оцењивању тога доба посветио неколико година пуних рада. Као резултат тога рада објавио је Новаковић неколико расправа, од којих су неке поставиле темељ научном испитивању и оцени првог српског устанка.

Већ уочи стогодишњице првог устанка, 1903 год., објавио је Новаковић у 66 Гласу Академије расправу о т. зв. Ичковом миру, интересантном покушају 1806 и 1807 год. да се устаници непосредно с Турцима споразуму и погоде.

У самој години стогодишњице првог устанка (1904) издао је Новаковић две врло важне расправе. У једној од њих, Устанак на дахије, испитао је и оценио је изворе за почетак првог устанка, дао је добру карактеристику самог устанка у почетку, приказао је како је устанак почео, и изложио је устаничку борбу за првих неколико месеца. Друга Новаковићева расправа, Васкрс државе српске, спада у најбоља Новаковићева дела и у најважнија дела наше историографске књижевности у опште. У трећем поправљеном издању (1914) она је добила свој дефинитивни облик. У овој књизи Новаковић је у живим цртама приказао рад једне сељачке генерације, која је извојевала слободу, и из ничега створила државу, приказао је све перипетије кроз које је пролазило стварање слободне државе, и све борбе и тешкоће, споља и изнутра, које је требало савладати да се дође до неког успеха. Ова је Новаковићева књига пандан његовој студији о Србима и Турцима у XIV и XV веку. Тамо је приказано доба умирања, овде доба васкрса. И због тога ће ове две књиге, а особито ова друга, бити дуго времена приручна књига за сваког интелигентног нашег човека.

Да би се боље разумео српски устанак 1804 год., написао је Новаковић расправу о приликама у турском царству пред устанак 1780—1804 (1906), у којој је, мало сувише на широко и на дугачко, приказао стање у Турској и у Београдском Пашалуку у доба које је претходило устанку. Из тога приказа се види, како су прилике у Турској и у Београдском Пашалуку биле спремиле земљиште за устанак и за његов успех.

Уз та два велика дела о обнављању српске државе, написао је Новаковић и две мање, врло

добре расправе. Једна је о Уставном питању и законима Карађорђева времена, где је приказан постанак и развитак врховне и централне власти у Србији од 1805 до 1811 год., а друга је о првом руском представнику у Србији, Константину Константиновићу Родофиникину (Годишњица 27, 1908). Напослетку треба споменути и расправу о Васкрсу српске државе и његовим историцима, што је написао поводом Калајеве посмртне књиге о историји Србије 1807—1810 год. (Годишњица 30, 1910).

Поменуто је, да је Новаковић писао понешто и из најновије наше историје. Сем беседе о кнезу Михаилу, при открићу његовог споменика 1882 год., написао је Новаковић, поводом распре српскога народа у Турској са цариградском патријаршијом, 1895 год., врло занимљиву и важну историско-политичку расправу: Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској. У овој расправи Новаковић је, са пуно аргумената, показао, како је цариградска патријаршија, због свог шовинистичког држања према православним народима у Турској, много грешила, и због тога чинила велике незгоде и штете њима, али и себи. Ту расправу и друге мање историско-политичке чланке из доба после српско-бугарског рата па до 1905 год., сабрао је Новаковић и издао у посебној књизи под насловом: Балканска питања и мање историско-политичке белешке о Балканском Полуострву 1886-1905 (1906).

Занимљива је и пуна важних података и бележака и напомена Новаковићева расправа: Бугарско-српски рат и оновремене кризе (Годишњица 27, 1908). Исто је тако занимљива и пуна драгоцених бележака и Новаковићева расправа о католичкој цркви у Србији (Архив за правне и друштвене науке 1907), где је штампана Штросмајерова преписка са Новаковићем о питању организације католичке цркве у Србији у доба кад је Новаковић био министар просвете и црквених послова. Уз преписку су додана и потребна објашњења.

Поводом анексионе кризе, која је узбудила и

уздрмала не само Србију, него и целу Европу, и која је била претеча великих догађаја, написао је Новаковић занимљиву књигу: Најновија балканска криза и српско питање; белешке, размишљања, разговори и политички чланци из 1908—1909 (1910). Ова је књига тим важнија, што је Новаковић, као председник министарства, за време анексионе кризе, стајао у средини политичких догађаја и био у прилици да много што-шта боље види и сазна.

Најважније политичко-историско дело Новаковићево је његова књига: Двадесет година уставне политике у Србији 1883—1903 (1912), у којој је приказана борба око уставног питања у Србији у доба када да је оно било на првом плану и када је било у најзанимљивијем стадиуму.

Напослетку да напоменем и један биографско-историографски рад Новаковићев. То је његова лепа, са пуно топле симпатије написана, биографија Николе Крстића: Др. Никола Крстић, живот му и рад (1908).

IV.

У тесној вези са Новаковићевим радовима на пољу политичке историје, стоје његове расправе о *народној традицији.*

Одмах у самомом почетку својих историских студија, Новаковић је обратио особиту пажњу на народна предања, на њихово испитивање и обрађивање. Новаковић је за ту страну народног живота показивао увек необично жив и велик интерес. Тај интерес је сасвим појмљив, кад се узме на ум, да је то област, која стоји по среди између историје и литературе, и да улази и обухвата обе ове науке, које је Новаковић обрађивао са подједнаким интересом и подједнаком љубављу. И ако Новаковић није имао довољно оштрине и довитљости за обрађивање и испитивања из ове научне области, ипак се у оним његовим расправама, у којима је испитивао народне традиције, налази много важних и тачних резултата.

Већ прва његова расправа на овом пољу, Српске народне песме о боју на Косову (Годишњица 2, 1878), спада међу најбоље радове, не само о косовској традицији, него и у најбоље радове о испитивању наше народне традиције у опште.

Новаковићев интерес и рад и на овом пољу био је широк и многострук. Он је испитивао постанак народних песама (гатка о Едипу), проучавао је личности у народној традицији (челник Радич), поједине историске догађаје у народним песмама (песма о одласку Св. Саве у калуђере), утицај писаних правних споменика на народне песме (свод Душанова Законика у народној песми), народне песме, забележене у старије доба (из старих далматинских записа). Сем тога, написао је Новаковић једну расправу о калпаку и челенци српских народних песама, и две расправе о Леђану граду, чији резултати међутим не могу издржати критику.

Али, сем поменуте расправе о традицијима косовске битке, најбоље су Новаковићеве расправе на овом пољу: Народне традиције и критичка историја, (Отаџбина 4, 1880) и: Последњи Бранковићи у историји и у народном певању (Летопис М С 146—8, 1886). У првој од њих расправља Новаковић, поводом објављених резултата И. Руварца и Љуб. Ковачевића, о смрти цара Уроша у историји и по народној традицији и о смрти краља Стевана Дечанског, исто тако по историским споменицима и по традицији. У другој расправља Новаковић о оном занимљивом и важном времену, када се стара српска држава рушила и срушила, и како се то време и људи, који су у њему радили, представљају у историји, а како се огледају у народним успоменама и предањима.

V.

Новаковић се, чим се почео бавити историјом нашега народа, заинтересао и за поједине гране његовог *културног живота* у прошлости. Сем разних других питања из културне историје, Новако-

вић је особито обрађивао две гране нашег културног живота у средњем веку. Он је са особитим интересом испитивао и обрађивао историју старог српског *права* и *економски живот* у Немањићској држави.

На проучавање правних питања наведен је Новаковић испитивањем наше културе у прошлости у опште, и, особито, издавањем извора за историју нашега народа у средњем веку, особито правних споменика, и израдом потребних објашњења и коментара за њих. На проучавање економског живота у нашој прошлости наведен је Новаковић општом економском струјом у модерној историској литератури, и сразмерно доста великом множином података у изворима за ту грану нашег државног и народног живота у прошлости.

У својим радовима из културне историје, Новаковић је готово увек пратио и проучавао развитак појединих установа не само у средњем веку, него и у доба турске власти у српским земљама. Он је сваком приликом сасвим правилно истицао, да су у животу нашег народа под Турцима само продужене многе установе и многи обичаји из доба слободних српских држава, да су многе установе само накалямљене и само унеколико промењене под турском владом, и да се, према томе, у културном, особито правном и економском, животу нашега народа под Турцима налазе многи јаки трагови и остатци средњевековног живота. У недостатку довољног броја извора за нашу историју средњега века, Новаковићево упоредно проучавање правних и економских прилика у слободним српским државама средњега века и у турско доба, дало је добрих и поузданих резултата.

Први Новаковићев већи рад на историји економског живота нашега народа у прошлости је његова расправа о пронијарима и баштиницима, са којом је почела серија Гласа Српске Академије (1887). У њој је Новаковић испитао постанак и развитак једне од оних феудних установа, које су биле основица средњевековног државног живота и уре-

ђења, и попратио је његин прелаз из византиског у српски државни живот средњега века, и затим његино накалемљење на турске установе и његин, на тај начин, продужени живот чак у почетку XIX века. Тај први Новаковићев већи рад из економске историје има доста погрешака и недостатака, и историска критика и новија дела о томе питању исправила су многа мишљења изнета у њој и поставила их на другу основу. Али основне мисли Новаковићеве, изнете у овој расправи, без сумње су у главним потезима тачне, и тачан је нов метод за испитивање нашег живота у средњем веку, што га је Новаковић у овој расправи први пут изнео и документовао.

У вези су са овом расправом Новаковићеви радови о српској баштини у старијим турским законима (Правник 1892), и о старом босанском закону о баштинама (Босанска Вила 1892).

Несравњено боља од расправе о пронијарима и баштиницима је Новаковићева расправа о Селу (Глас 24, 1891). У овој расправи Новаковић је испитао и приказао значај и положај села у средњевековном животу нашега народа. Уз тај главни задатак, Новаковић је у овој знаменитој књизи расправио велику множину и других многих, врло разноврсних и важних, питања из културне, економске, правне и политичке историје нашега народа у средњем веку. Ова је Новаковићева расправа пуна важних закључака и живог подстрека. По моме мишљењу, Новаковићева расправа о Селу најбоље је од свега што је он написао на пољу наше историје.

Сем ова два велика рада, објавио је Новаковић још неколико ситнијих расправа и бележака из економске историје нашега народа у средњем веку: О себру и меропшини (Јагићев Архив 9, 1886), о еснафима (Коло 1890), о цени жита (Јагићев Архив 27, 1905), о соћу и сокалнику и о параспору (Годишњица 26, 1907).

У правну историју спадају Новаковићеве расправе: О праву првенства рођака или суседа при

куповини земље (Годишњица 9, 1887), где је Новаковић покушао да прикаже однос византиских правних одредаба према нашим народним обичајима. Интересантне су расправе: Удава или самовласно апшење за дуг у староме српском законодавству и у народним обичајима (Правник 1892), и: Средњевековна Србија и Римско право (Архив за правне и друштвене науке 1906). Као посебна расправа из правне историје може се сматрати и његов важни предговор и коментар Душановом Законику.

Сем економске и правне историје, Новаковић је писао и расправљао и о другим важним и занимљивим питањима из наше старе културне историје. Он је писао о нумизматици, и први његов рад из историје у опште је његова расправа о златним новцима краља Милутина, цара Душана, краља Вукашина и цара Лазара (Отаџбина 1875). Поводом проглаcа краљевине (1882), кад је требало саставити грб за нову независну државу, Новаковић је написао, као резултат свога испитивања у том правцу, одличну расправу: Хералдички обичаји у Срба у примени и у књижевности (Годишњица 6, 1884), у којој је изнето све што се о том предмету, према познатом материјалу, код нас у опште може рећи.

У расправи о старој српској војсци (1893) дао је Новаковић доста материјала и истакао је доста корисних мисли о овој важној установи свих народа и држава у свима временима.

У мањим расправама из културне историје Новаковић је расправљао: О венцу и дијадеми у српским крунидбеним церемонијама (Rad 43, 1878), о гламском сребру (Јагићев Архив 3, 1879), о логотету у старој српској држави (Право 1886), о граду, тргу и вароши у нашем средњем веку (Наставник 1892), о српским штампарима у Румунији (Годишњица 17, 1898), о Балканским Словенима и њиховој образованости (Зора 1900), о пиву у Србији XIII и XIV в. (Глас 86, 1911), о старинском црквеном певању (Караџић 1900). Особито је важна и пуна нових и за-

нимљивих закључака Новаковићева расправа о византиским чиновима и титулама у српским земљама XI—XV века (Глас 78, 1908), где је приказан један део византинског културног утицаја на живот нашега народа у средњем веку, и развитак титула у Немањићској држави.

Културном историјом се бави и један од последњих његових радова: Неколика тежа питања из српске историје (Годишњица 31, 1912 и 32, 1913), где је Новаковић, поводом Јиречкове Историје Срба, изнео у крупним потезима своје мисли и погледе на наш народни и државни живот у прошлости, и истакао нека своја предвиђања за будућност. У овој расправи је синтеза Новаковићевих погледа на нашу средњовековну историју, и његове мисли о будућности. Она је његов научни тестаменат. Она је и последњи његов научни рад.

Ст. Станојевић.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ
— ЛИЧНЕ УСПОМЕНЕ —

1.

Ја сам познао Стојана Новаковића под јесен 1893. Ја сам био постављен за писара у нашем посланству у Цариграду, и отишао сам да се о својој новој служби обавестим код Новаковића, који је годинама провео као наш посланик у Цариграду. Новаковић ме је изненадио кроткошћу свога израза и смерношћу свога држања. По свом раду књижевник и политичар у исто време, он је по својој појави био само књижевник, и ништа друго. Немогуће је изгледати већма кабинетски човек од њега. Имао је снебивљив кратковид поглед и жалостан преплашен осмејак Ђуре Даничића, повијена списатељска леђа, и у целом држању нешто тешко и опуштено. Говор му је био врло тих, али врло артикулисан, са нечим једнолико запевајућим. Говорио је течно, као из књиге, — с обртима и сувише књижевним, као да не разговара, него декламује своје расправе. На том првом састанку, он ми се учинио један постарији господин врло благ и врло дидактичан.

2.

У јачу везу с њиме дошао сам тек годину дана доцније, када сам био постављен за шефа просветног одељења у министарству иностраних дела. У обичном говору то се одељење звало „пропаганда", и бавило се маћедонским пословима. За маћедонске послове, министарство иностраних дела имало је један саветодавни одбор, састављен од стручњака. Том одбору ја сам морао реферисати о свима важнијим предметима, и оно што би одбор решио, то је, обично, и министар после усвајао. Председник маћедонског одбора био је архимандрит

Нићифор Дучић, а чланови Стојан Новаковић, Панта Срећковић и Љубомир Ковачевић. Ту у маћедонском одбору ја сам имао прилике да боље познам Новаковића.

Одбор се састајао у стану свога председника архимандрита Дучића, који је, због сипње, нерадо излазио из собе. Архимандрит херцеговачки, који је у Србији, за време турских ратова, командовао једним добровољачким одредом, и који се после тога више бавио књижевним пословима него црквеним, Дучић је био живописна мешавина калуђера, комите и списатеља. Један од највиших људи у Србији, прав као свећа, мирног и достојанственог држања, он је врло лепо изгледао у калуђерској мантији, која је својим великим борама прикривала његове одвећ дуге руке и ноге кошчатога брђанина. Глава му је, према телу, била мала, а лице ситно. Косу је пуштао дугу, док је браду, противно сваком калуђерском реду, потсецао кратко. Тај висок кошчат човек имао је ситан уњкав глас; говорио испрекидано, али говорио радо, увек у важно-повељивом тону. Кућу је држао уредно као каква жена. У његовој соби за рад све се сијало од чистоте и углачаности; сто за рад био је увек распремљен, и у библиотеци све књиге повезане и лепо поређане као у књижарском излогу.

Самоук, који се од манастирског ђака сâм истесао за књижевника, он је био сав срећан што је доспео у прве научничке кругове и постао „прави члан С. К. Академије“. Према њему су били мање строги као према једном госту из Херцеговине, који је био врло тактичан и имао пријатеља у свима странкама, — и као према скоро једином књижевнику који се у то време налазио међу калуђерима. Али он то није увиђао, него је примао за готов новац сва научна одликовања која су му више из учтивости давана. Говорио је с пуним устима: „Ми научници...“, називао је сваки, и најмањи свој рад „монографијом“, и једини од свих тадашњих чланова Академије почео издавати своје скупљене

списе, у које је унео чак и један законски пројект који је некада радио. У маћедонском одбору он је будним оком пратио моје вођење записника, желео да записник буде што потпуније састављен и што краснописније написан, као да је наш рад у маћедонском одбору био од огромног значаја за будуће историчаре.

3.

Стојан Новаковић водио је цео одбор. Он је формулисао решења која је одбор имао да донесе, и није се може бити ниједан пут десило да је одбор решио друкчије него што је Новаковић предложио. За разлику од осталих чланова одбора који нису били администратори него професори и књижевници, Новаковић је имао за собом двадесет година административне службе. Он се понашао у одбору као у својој министарској канцеларији, — и са мојим малим свежњем аката свршавао као од шале, навикнут да ради са много већим хрпама хартије. Он је за сваки случај имао извесна напред утврђена начела, по којима се одлучивао без труни двоумљења, готово машинално. Оно што наше људе највећма помета, — лични обзири, — њега није пометало ни најмање. О тим живим бићима која су имала да сносе последице његових решења, он не само није водио рачуна, него, тако рећи, није осећао да постоје. На пр. његово је начело било, да нашим учитељима у Маћедонији не треба давати периодске повишице, да не бисмо начинили од њих обичне чиновнике, који не чине никакве веће напоре у националној пропаганди, јер знају да ће, и без таквих напора, добити периодску повишицу. Њима је требало дати разумети да су прво агитатори па онда учитељи, и да, у место периодских повишица, могу рачунати само на нарочиту награду, која ће им се давати према показаном успеху у агитацији... Када су једнога дана дошле пред одбор молбе неких десетак учитеља за повишице, Новаковић је за час био готов са својим

решењем: „Треба их одбити све!“ Један од чланова одбора обрати пажњу Новаковићу да су неки од молиоца били наши учитељи још пре турских ратова, и да би бар за ове људе ваљало учинити изузетак. Али Новаковић понови суво и кратко: „Да се одбију сви!“ У оваквим приликама када је требало жртвовати појединца правилу, Новаковић се физички мењао. Његова висока леђа повијала су се још више, глава упадала сасвим у рамена, густе накострешене веђе састављале се злоћудо, цело лице добијало затворен и тврд израз... То није више био онај кротки и смерни старац кога сам видео на нашем првом састанку. Ја сам тек тада разумео зашто су о њему, када је био министар просвете у напредњачком министарству од 1880, његови противници говорили као о врло крутом и безобзирном човеку.

4.

Главне послове свога одељења ја сам свршавао са маћедонским одбором. Са министарством иностраних дела имао сам у ствари мало посла. Међутим, у министарству иностраних дела ствари су текле много занимљивије него у маћедонском одбору. Почетком 1895, за начелника министарства иностраних дела дошао је Иван Павловић, дотадашњи отправник послова у Берлину. Павловић је био чудан човек. За начелничке послове није се много интересовао. Он је имао друге страсти. Уживао је да прави и преправља куће, да намешта собе, да прекраја нашу дипломатску униформу, да смишља нове браве... Да му је било остављено на вољу, он би зграду министарства иностраних дела срушио целу, па онда зидао изнова. Када то није могао учинити, узео је да превлачи ормане из једне собе у другу и да прави нов распоред канцеларија. У једном реду соба налазила се начелникова канцеларија, политичко одељење и чекаоница. Канцеларија просветног одељења у којој сам ја радио, била је чак у другом крилу, прикривена између благајничког одељења

и архиве, због разних поверљивих агената, који су у просветно одељење долазили. Павловићу се то није свиђало: он је нашао да сам ја, по шематизму, уврштен у политичко одељење, и да с тога и моја канцеларија треба да дође одмах уз политичко одељење, у ону собу која је дотле служила као чекаоница. Ја сам покушао да му објасним, да кроза ту собу пролазе сви они који имају посла било код начелника, било код чиновника политичког одељења, и да, усред тога општег доласка и одласка, ја не могу примати наше поверљиве агенте. Али Павловић је био глув за ове разлоге. „Ви се по шематизму налазите у политичком одељењу, — и ваша канцеларија мора бити уз канцеларију политичког одељења. Ја хоћу да распоред канцеларија потпуно одговара шематизму. Кога сте се ђавола завукли у ону собицу између благајнице и архиве? Јели ваше одељење саставни део благајнице? Није! Јели саставни део архиве? Није! Шта ћете онда тамо?!" Све је ово, на свој начин, било врло логично, и опет зато сасвим неразумно. Павловић је био Ваљевац: као код понеких Ваљеваца, тако се и код њега велика оштрина резоновања спајала са врло малом дозом здравог разума.

Нушић, тада вице консул у Приштини, први је од свих нас схватио Павловића. Он се бавио у Београду на одсуству, и како му се није враћало још у Приштину, а Павловић није хтео чути о продужењу одсуства, он измисли овај начин да га сâм Павловић задржи у Београду, „по службеном послу". Једнога дана, сасвим озбиљно, поднесе Павловићу предлог да се за наше консуле у Турској заведе нарочита капа, врста качкете, коју би они могли носити и без униформе, онда када су у обичном оделу. У шеширу, објашњавао је Нушић, они не уливају довољно поштовања Турцима, нису за источњачке појмове довољно званични и свечани... Павловићу засијаше очи од задовољства. „Какву мислите форму капе?" упита одмах Нушића... Неколико дана Нушић је редовно долазио к њему, пре-

гледали заједно мустре од штофова и заједно цртали капу. Из Павловићеве канцеларије тек се чуо његов пискави глас: „Каква љубичаста боја за ширит, Бог вас убио!? Сме бити само вишња, и то трула... Разумите добро: трула вишња, ништа друго!“... И док се капа није начинила, Нушић је седео лепо у Београду, задржан „службеним послом“.

У сред тих својих реформи Павловић је био прекинут премештајем у Солун, где је добио место генералног консула. Прва ствар, коју сам после тога чуо о њему, била је та, да шета по Солуну с краја на крај и размишља о његовој регулацији. „Нема му спаса“, говорио је, „морам га прво свега спалити као кнез Милош Савамалу!..“.

5.

У лето 1895 избила је једна министарска криза, која је довела Стојана Новаковића за председника министарског савета и министра иностраних дела. Нама чиновницима Новаковић је дао одмах осетити да није онакав министар какве смо дотле имали. Под његовим претходницима, шефови одељења радили су више или мање шта су хтели, подносећи министру већ готове ствари на потпис. Нити је он њима давао каква претходна упутства, нити су их они од њега тражили... Новаковић је одмах вратио шефове одељења на њихово место. Прво јутро када сам пред њега изашао, он ми је рекао да је он сâм прегледао сву „пошту“, издвојио акте мога одељења, и забележио на свакоме шта има да се ради. Ја сам био изненађен. То је било први пут да је министар прочитао акте мога одељења пре мене, и тачно одредио он сâм шта имам да радим.

Тако је после ишло свакога дана. Новаковић је устајао врло рано, између шест и седам, и још код куће, пре доласка у канцеларију, спремао упутства за шефове одељења. Врло често, он је место упутства доносио већ готове концепте, који су имали само да се препишу. Он је брже редиговао и имао

лепши рукопис него иједан од његових чиновника, — и толико је радио сâм, да није тако рећи ни опазио да места начелника и шефа политичког одељења нису попуњена. Скоро два месеца, он је водио све послове политичког и просветног одељења са нас два секретара и са једним писаром. Ми нисмо дизали главе од посла, али он који је радио више од нас, није нашу муку ни опажао: њему је изгледало да у нашој запослености нема ничега необичног и претераног. Он је био према нама врло тих и благ, али никада нам није рекао ниједне речи похвале, — и када нам је давао упутства, то је било на такав начин као да не општи са живим људима, него говори у телефон.

Новаковић се није ограничавао на послове свога министарства; он је носио целу владу на својим леђима. Велика већина његових министара били су нови људи, који су тада први пут ушли у владу (Љубомир Ковачевић, Арон Нинчић, Михаило Петковић, Стеван Поповић, Вучко Стојановић). Сви су они обучавани и упућивани од Новаковића као да би му били секретари а не министри. Он је нарочито имао много посла са министарством финансија, које је због преговора о конверсији државних дугова постало најважније од свих министарстава, и у коме је Новаковић радио без мало исто толико колико и министар финансија.

Једина два министра која су имала искуства у државним пословима, били су министар унутрашњих дела Димитрије Маринковић и министар војни ђенерал Драгутин Франасовић. Маринковић је, нарочито, био од велике помоћи Новаковићу, са својим познавањем наше администрације, са својим трезвеним погледом на ствари и својом великом обазривошћу. Али, као за пакост, Маринковић, који никада није био доброг здравља, побољевао је за време Новаковићеве владе још више него обично.

У нашој парламентарној историји ретко је кад један кабинет тако висио о једном човеку као Новаковићев кабинет о Новаковићу. Њему је, како

изгледа, та ситуација говела. Он се халапљиво бацио на посао, загњурио у акте, — и тај прекомерни канцеларијски рад, не само да му није шкодио, него га је управо подмлађивао.

6.

Загњурен у акте, Новаковић је мало разбирао шта се око њега дешава. Међутим, око њега интриге нису престајале. Његово министарство није било по вољи ни краљу Александру ни краљу Милану ни краљици Наталији. Оно је постало захваљујући само стицају приликâ. Почетком 1894, краљ је Александар, руковођен краљем Миланом, оборио радикале, и објавио народу да ће у будуће узимати своје министре ван странака, јер је крајње време да се стишају страначке страсти, које су се под радикалима биле одвећ распалиле. Он је саставио једно неутрално министарство, од људи који, с једним јединим изузетком, нису дотле били министри нити се бавили политиком. Половина министара била је узета са Велике Школе, а председник министарства, Ђорђе Симић, био је један исправни дипломат, с којим су све владе биле задовољне. Убрзо је постало јасно да се противу радикала и противу страначке владе не може водити успешна борба, докле год буде важио устав од 1888, који је сав био тако начињен, како ће обезбедити владу оној странци која буде имала већину. За укидање устава од 1888 тражили су се много борбенији људи него што је био један тако углађени и мирољубиви дипломат као Ђорђе Симић, и зато је њега на челу владе заменио Светомир Николајевић, један разочарани радикал, који је у борби противу својих некадашњих једномишљеника и хтео и смео да тера до краја. Под Николајевићевим министарством устав од 1888 био је укинут, и на његово место октројисан устав од 1869. Маколико конзервативан, и устав од 1869 предвиђао је установу Народне Скупштине, и велико је питање било како да се на изборима, који се нису могли избећи, спречи да радикали не

добију већину. Николајевић је имао снаге и одважности да укине устав од 1888, али, професор књижевности по струци, он није имао оне нарочите полицијске вештине која се тражила за „прављење избора“. Он је морао уступити место Николи Христићу, старом министру унутрашњих дела кнеза Михаила, коме то није била првина да силом власти ствара већину. Христић је изабрао једну Скупштину која је у основи била напредњачка. Краљ је Александар сматрао напредњаке као послушне дворске људе, на које се најпре може наслонити. Напредњаци су били, истина, предани двору више него остале странке, али, на крају крајева, и они су били једна странка свесна својих страначких интереса. Први посао напредњачке Скупштине био је да тражи своје напредњачко министарство, — и краљ Александар, који је 1894 огласио рат странкама, морао је већ 1895 узети једно чисто напредњачко министарство, — министарство Стојана Новаковића. Али он је то учинио преко воље, и сматрао целу Новаковићеву комбинацију као нешто привремено. Краљ Милан и краљица Наталија такође нису марили ту комбинацију. Краљ Милан, који је, пред пад Христићевог министарства, отишао из земље завађен са сином, зазирао је од напредњака због њихових вођа Гарашанина и Новаковића, које је сматрао за привраженике краљице Наталије. Интересантно је да ни краљица Наталија, која је дошла у Србију одмах по одласку краља Милана, није желела Новаковићево министарство. Из мржње на Милана, она је хтела окружити свога сина радикалима као заклетим Милановим противницима. Њој је само једно радикално министарство давало јемства противу Милановог повратка у земљу. Она је у потаји спремала такво једно министарство, — и када је место радикалног министарства дошло од једном напредњачко министарство, она се осећала изиграном. Она није била жена која је умела прикривати своју срџбу; њено је понашање према новим министрима било такво да

је један од њих дао одмах оставку, — и њене присталице у Скупштини почели су подривати Новаковићево министарство чим је ово састављено. Ти су људи отворено говорили да су Новаковићеви дани избројани, и да ће он пасти на тако званом карлсбадском аранжману. То је била једна погодба закључена са страним државним повериоцима у циљу конверсије државних дугова. Новаковићево је министарство тражило да се карлсбадски аранжман усвоји; краљичини су људи били сви противу њега, и претили да ће пред гласање изаћи из Скупштине, и оставити ову без кворума.

Ова опозиција краљичиних пријатеља није узбуђивала Новаковића ни најмање. Док су се интриге плеле око њега, он је мирно и спокојно радио у своме кабинету и правио велике планове за будућност. Његово је начело било да „министар не треба никад да мисли на субјективно осећање сигурности или несигурности, које може да има, већ треба с пуном силом да ради до последњег дана задатке који су пред њим.“ Ја сам га запитао једном, шта ће Влада радити, ако противници аранжмана буду изашли из Скупштине? Је ли Влада сигурна да ће и у том случају бити кворума? Новаковић ме погледа као из сна тргнут: „На то видите нисам помишљао...“ Поћута један тренутак, па онда чисто запоја својим дрхтавим гласом: „Влада ће, господине, чинити оно што јој дужност према отаџбини наређује, а њени противници нека раде како је њима воља“. И он одмахну руком као да одиста не вреди ни мислити о томе шта ће његови противници радити.

На крају крајева све се свршило добро. Краљичине присталице нису изашле из Скупштине, и аранжман је био изгласан. Новаковић ми после тога рече: „Ми решисмо наше финансијско питање онако како се по науци имало решити. Моћ је истине била толика да су се и наши противници морали пред њоме поклонити!“ ... Двадесет година политичког живота није му могло одузети извесно

девичанство осећаја: он је још веровао да се питања практичне политике решавају на основу науке, и да се опозиција може обезоружати силом истине.

За време најжешће борбе око карлсбадског аранжмана, посматрао сам га на једној вечерњој забави у двору. Виши од свих других гостију, врло кошчат и крупан, он је одмах падао у очи... У тој гомили људи и жена која се врзмала око њега, стајао је крут и непомичан на том месту које је једном био заузео. Његови су се непријатељи гурали кроз гомилу, тражили један другога, шапутали противу њега. Он није тражио никога, био сâм себи довољан. Погнуте главе, са својим високим повитим леђима, која су у фраку још више одскакала, замишљен и осамљен, он је у овој високој осветљеној дворници, сред те шумне гомиле, изгледао као да нити шта види нити шта чује.

7.

Један од првих послова које је Новаковић имао да сврши као шеф владе, било је његово измирење са митрополитом Михаилом. Још 1881, као министар просвете, био је дошао у сукоб са митрополитом поводом једнога закона о црквеним таксама. Митрополит је налазио да је закон противан канонима. Новаковић је настојавао да се закон изврши. Два друкчија човек нашла би може бити начина да измире закон и каноне, али митрополит је био тврдоглав, а Новаковић крут. Кад митрополит није хтео попустити, Новаковић, по својој навици да прелази преко личних обзира, реши се да митрополита уклони као макога другог непокорног чиновника. После скоро двадесет и две година митрополитовања митрополит би бачен на улицу, као какав несавесан полицијски писар који се отпушта на основу § 76. Митрополит није могао то опростити Новаковићу. Када се, после свога збачења, склонио у Русију, он је својим тихим благочестивим начином представио Русима Новаковића

као гониоца православља, који хоће Србију да пошокчи. Новаковић је постао најнепопуларнији Србин код Руса, — и то му је годинама сметало као политичару. Ово опет он није могао опростити митрополиту. Та су се два човека добро мрзила, и када је Новаковић постао шеф владе, свет се питао, како ће се он понашати према митрополиту Михаилу, који је, у међувремену, био враћен на своје старо место. Председник министарства, очевидно, није могао не говорити с митрополитом; с друге стране, како су Стојан Новаковић и митрополит Михаило могли погледати један другоме у очи после свега онога што су један другоме учинили? Новаковић је нашао да и овога пута ваља прећи преко личних обзира: он се измирио са митрополитом. Када је митрополит дошао, први пут, у министарство иностраних дела, у званичну посету код Новаковића, ја сам имао да га уведем. Новаковић је изашао пред митрополита још погуренији него обично, јер је као имао намеру да се поклони. Митрополит, у свечаној свиленој хаљини, примицао се ситним срамежљивим корацима, и својом старачком руком оцртавао један слабачки благослов. Супротност између два човека била је велика: колико је год један био висок и крупан, толико је други био ситан и мали, — и када се Новаковић нагао према митрополиту, изгледало је да га може узети свега у наручје. Они се поздравише с једном застиђеном усрдношћу. Затим се, доста пометено, спустише на једно превећ мало канабе, на коме су морали седети стешњени један уз другога као у трамвају. Цео је призор био тужно смешан. Та су се два човека мрзила и борила један с другим годинама, и сва та мржња и борба свршила се тиме, да се једнога дана нађу на истом канабету, принуђени да се један на другога љубазно смеше.

8.

Новаковић је дошао за министра иностраних дела, пошто је неколико година провео као наш

посланик у Цариграду. Он се ту био сав предао маћедонским стварима. Са нашим консулом у Скопљу Владимиром Карићем, он се трудио да прокрчи пут нашој пропаганди у Маћедонији. То није била ни најмање лака ствар. Наша национална црква у Маћедонији није постојала, српске школе и српске књиге биле су забрањене, српска народност није била званично призната. Турци су били пуни неповерења према нашем народу, који су из искуства познавали као најбунтовнији елемент на Балкану, и у исто време пуни презирања према нашој држави, чију су војну и дипломатску моћ, после српско-бугарског рата од 1885, страховито потцењивали. Из тих разлога, Новаковић је и са својим најскромнијим захтевима наилазио на несавладљив отпор код Порте. Он је, најзад, дошао до уверења, да без потпоре које од Великих Сила неће моћи ништа учинити. Русофоб као сви напредњаци, Новаковић је прво гледао да за нашу ствар заинтересује Аустрију, Енглеску, Немачку; тек пошто код ових сила није нашао ни мало одзива, он је повио главу и обратио се на Русе. Ови су му своју потпору, бар у извесној мери, обећали. У то време, Руси су били у рђавим односима са Бугарском, коју је Стамболов био сасвим истргао испод њиховог утицаја. Уз инат Бугарима, они су били расположени, више него раније, водити рачуна о нашим интересима у Маћедонији. Из Цариграда Новаковић је дошао с тим искуством, да је од свих Великих Сила Русија једина вољна да нас колико толико помаже у нашим националним захтевима.

Тиме се објашњује зашто је, као министар иностраних дела, био један од највећих русофила које смо имали. Напредњаци су дотле били аустрофили; Новаковићева спољашња политика стајала је у потпуној супротности са свима њиховим традицијама; ипак зато Новаковић је успео повући за собом целу странку, не изузимајући чак ни Милутина Гарашанина, који је према свему што је руско осећао извесну интимну одвратност. Ово преобраћање на-

предњака из аустрофилства у русофилство стајало је донекле у вези са њиховим држањем у брачном спору краља Милана и краљице Наталије. Они су били стали на страну краљичину; самим тим што су се одвојили од краља Милана, они су били приморани да изврше извесне промене и у својој спољашњој политици. Они нису могли бити истовремено аустрофили и противници краља Милана, главног представника аустријске политике у Србији. Али ако би они, може бити, и без Новаковића променили своју спољашњу политику, Новаковић је долазио као поручен да тој промени нађе згодно патриотско објашњење, доводећи је у везу са македонским питањем, у коме нам је руска потпора била потребна. Једну промену фронта која је иначе могла бити осуђена као тешка недоследност, он је помогао својој странци да изврши с одобрењем јавног мнења, као једну ствар коју јој је добро схваћени патриотизам налагао. Што је главно, ниједан од напредњачких вођа није био у стању да тако немилостиво превуче црту преко свега што је било, и да новим правцем удари тако одлучно и непоколебљиво као Новаковић. Дух систематичан, он није ништа радио у пола, — и када се једном решио да води русофилску политику, он ју је водио исто онако доследно, као либерали и радикали што су је водили. Он је пресекао све напредњачке везе с Аустријом, и, како су напредњаци били једина аустрофилска странка код нас, оставио у један пут Аустрију биз иједне странке у коју би се могла поуздати.

Русофилство је било још увек популарно у Србији. Новаковићев кабинет, који са својим конзервативним идејама није могао у унутрашњој политици учинити ништа популарно, тежио је баш с тога да у спољашњој политици што јаче истакне своје русофилство. У много скромнијим размерама, он је радио то исто што и кнез Михаило: гледао да непопуларност своје унутрашње политике заглади популарношћу своје спољашње политике. С

помоћу Русије он је постигао извесне успехе у маћедонском питању. На пр. један је Србин био постављен за владику у Призрену; после толиких бугарских владика у Маћедонији појавио се, најзад, и један српски владика, — и то је донело Новаковићевом кабинету неколико тренутака праве популарности, на коју напредњаци нису били навикли.

После тога они су стали истицати своје русофилство још више. Руског посланика барона Розена, који је био дошао чак из Мехика и није знао шта то с њиме бива, носили су просто на рукама. Дан рускога цара прослављан је исто тако свечано као и дан српскога краља. Непрестано су се измишљавали поводи за руска богослужења, — и ми смо свакога часа трчали у цркву да се нешто за Русе молимо, или да нешто за Русе благодаримо. У тим приликама било је интересантно посматрати Милутина Гарашанина, који није био ни велики љубитељ цркве ни велики љубитељ Руса. Са својим увек мало разрогаченим погледом и мефистофелски уздигнутим обрвама, он је имао један широк саркастичан осмејак у своју велику растресену браду, који је откривао сву лажност ових руских манифестација. Новаковић је био сасвим друкчији: он се клањао и крстио с оном истом озбиљношћу са којом и сâм митрополит Михаило. Када му се један пријатељ подсмехнуо због тога, он је рекао: „То пре није улазило у *систем* наше политике, а сада улази“. Реч „систем“ била је оштро изговорена да се свако слово чује... И, доиста, за Новаковића је *систем* све објашњавао и све извињавао: када је нешто улазило у његов систем, он није више питао да ли је то важно или неважно, смешно или несмешно, него је то вршио без поговора као нешто што мора да буде.

9.

Русофилска политика имала је под Новаковићем оне исте последице које доцније под г. Пашићем. Она нам је донела зближење с осталим словен-

ским државама на Балкану, — и донела, у исто време, свађу с Аустријом. Зближење с осталим словенским државама обелоданило се приликом доласка црногорског и бугарског кнеза у Београд. Они су дошли у кратким размацима један за другим, — и у публици се стало наново говорити о могућности Балканског савеза. У начелу, Новаковић је био присталица Балканског савеза као сви људи из доба кнеза Михаила и Омладинског покрета. Али у пракси, бар за онај мах, он није много веровао у остварљивост тога савеза. Русија је желела зближење бар свих словенских држава на Балкану; Новаковић није хтео ни у чем, па ни у томе, да јој квари вољу, али код њега је још увек постојало старо напредњачко неповерење према Бугарима. Кнез Фердинанд, када је долазио у Београд, био је врло љубазан према њему, посетио га у његовом приватном стану, дао му своју фотографију, дивио се на глас његовом политичком разлагању... Све те љубазности биле су узаман. „Осећам, господине, да тај човек не љуби истину", говорио је Новаковић тоном старог педагога. Он није имао дар познавања људи, али је с инстинктом честитог човека могао да намирише ко није честит.

Долазак црногорског кнеза у Београд раздрагао је нашу публику као једна патриотска представа. Кнез Никола није никада пре тога био у Београду; када се појавио пред београдском публиком, њој је изгледало као да је уједињење Србије и Црне Горе већ одавно извршено. Он је дошао баш на Видовдан, и одмах присуствовао Косовском парастосу у Саборној цркви, свој увитој у црно. Стари глумац, он је тако патетично пао на колена, да су многе жене бризнуле у плач. Тога дана, „Косово", које је већ било постало фраза, добило је наново силину једног неодољивог народног осећаја; наново се стало веровати да је час његове освете дошао, и кнез Никола, кад је пролазио београдским улицама у своме живописном црногорском оделу, био је поздрављан као нови Обилић.

Приликом доласка кнеза Николе давана је свечана представа у позоришту. Позван је био и бивши намесник Јован Ристић, који се од 1 априла 1893, када га је краљ Александар оружаном силом свргао са намесништва, — није никако показивао у јавним свечаностима. Долазак кнеза Николе био је добио значај једнога свесрпског празника, — и Ристић није могао дочекати згоднију прилику да изађе из своје повучености. Он је то извео са својом познатом мајсторијом. Тражио је да му се, као бившем намеснику, да засебна ложа, и дошао тек онда када је цела сала била пуна. Није довео собом никога, чак ни своју жену, — и докле је у свима другим ложама било згурано њих неколико, он се, сâм самцат у својој ложи, издвајао од остале публике као у нарочитом оквиру. Он је имао своје старо држање, круто, напето, уштиркано. Његово је лице било непомично као образина, бледо као намазано кредом, са „бакенбартима“, старачки танким и белим, као залепљеним. Његови противници, који се ничега нису тако бојали као његовог повратка у политички живот, били су поражени кад су га опет видели, и то у позоришном осветљењу, са свима орденима, охолог и свечаног као што је увек био. Тога вечера, о њему се говорило много више него о кнезу Николи.

10.

Поред зближења са Бугарском и Црном Гором, русофилска политика била нам је донела и свађу с Аустријом. Свађа је та почела поводом тешкоћа које је Аустрија чинила нашем извозу свиња. У колико су наши односи с Русијом постајали срдачнији, у толико су и наше свиње изгледале Аустрији зараженије. Гомилама зрелих свиња лежало је на обали и чекало да Аустрија отвори границу. У канцеларијама министарства иностраних дела стали су се у један пут јављати наши извозници, који су долазили на жалбу, и код којих је, као код свих новчаних људи, жалба била осорљива као свађа.

Једнога дана они су навалили у тако великом броју, да их Новаковић није могао примити у сали него у ходнику. Његова је фигура надвишавала ту гомилу, али његова реч није њоме владала. Човек од идеја, он није умео подесити начин с тим људима које су покретали само материјални интереси. Миран и тих собни радник, он је био полуувређен а полууплашен бруталношћу речи и покрета тих људи навикнутих да вичу и да се свађају на пијаци. Они су тражили од њега брза дела, јер „свиња не може да чека“. Он им је, у поучном тону, као малој деци, саветовао стрпљење. Његове су се речи губиле у граји незадовољства, и, осетивши се немоћан, Новаковић је употребио први згодан тренутак да се повуче у свој кабинет. Наши извозници разишли су се дубоко уверени да Новаковић није у стању да схвати, шта је то свиња. „Мисли он, то је граматика!“, псовао је један масан марвени трговац, силазећи низ басамаке министарства.

Наши односи с Аустријом постали су нарочито затегнути приликом светковања хиљадугодишњице мађарског доласка у Европу. У једној историјској поворци у Пешти имала је да се носи и једна застава са свињском главом, коју смо ми сматрали за нашу стару заставу. Када је наша влада затражила објашњења, у Бечу су одговорили да је сувише доцкан да се мења програм светковине, и да ношењу заставе са свињском главом не треба давати никакав политички значај. Ми смо се бојали да Мађари не мисле наново истакнути своја историјска права на нашу земљу. У Бечу су нас уверавали да нико нема намеру да вређа нашу народну осетљивост... Милован Ђ. Миловановић ми је говорио да нам аустријски одговор даје могућности да се из ове ствари извучемо са чашћу. „Нека Новаковић потпусти неког посланика да га интерпелише, па нека онда саопшти ову изјаву Бечког кабинета, да ношењу „свињске заставе“ не треба давати никакав политички значај, — спор између нас и Аустрије биће тиме окончан! Ми смо

имали да протестујемо, док смо мислили да то ношење заставе нешто значи. Али, ако то не значи ништа, ако је то само парада, шта имамо онда да се жестимо? Треба само утврдити јавно, пред Скупштином, да Бечки кабинет сматра то само као параду.“

Ја сам ово саопштио Новаковићу, али у њему се у један пут био пробудио наш народни историчар, будни чувар народних застава и грбова. Високим свечаним гласом као да говори с амвона искупљеном народу, он ми стаде објашњавати како се и зашто свињска глава има сматрати као наш државни символ; он помену како је Карађорђе утиснуо у свој печат свињску главу, — и не хте да у поштовању свињске главе изостане иза „вожда“... Новаковић је био сасвим заборавио да је дипломат, и говорио као један директор музеја, који брани национални карактер једне старине са ученошћу једног стручњака и одушевљењем једног патриота. Решен да од свињске главе начини питање народног поноса и своје историчарске савести, Новаковић је упутио нашег посланика у Бечу да не учествује у светковинама које су се приређивале у Пешти, а нарочито, да не чини званичну посету Пештанској изложби, коју су сви остали посланици посетили.

Када је публика видела Владу да протестује, она је једва дочекала да јој се и она на свој начин придружи. За час се направила на улици гунгула; од некуда је донета нека крпа са мађарским бојама, и та мнима мађарска застава била спаљена пред спомеником кнеза Михаила. Та је сцена већ наговештавала сцене из анексионе кризе које ће доћи дванаест година доцније.

После овога и сам је Новаковић видео да се отишло и сувише далеко, и да се мора ударати натраг. Он је постепено почео попуштати према Аустрији, и све се свршило тиме да наш Бечки посланик, премда мало касно, учини ипак званичну посету Пештанској изложби.

У опште, у својим односима с Аустријом Новаковић се осећао доста незгодно. Сав заузет маћедонским питањем, за које је био уверен да ће доћи на решавање пре босанскога, он није имао нарочитог разлога да с Аустријом буде рђаво. Шта више, када је босанско питање остављао за много даљу будућност, он је могао покушати да с Аустријом дође бар до привременог споразума, да задобије, ако не њену наклоност, а оно њену неутралност према нашој радњи у Маћедонији. Али он то није хтео чинити. Он се бојао да се тиме не замери Русији. Његово је русофилство било врло скорашње: они добри односи с Аустријом, за које Русија другоме не би замерала, њега би могли код ње компромитовати. Он није тражио кавге с Аустријом, али је се туђио. Он је највише волео да Аустрија остави њега на миру, када већ он њу не дира. Али Аустрија није пристајала на ову политику узајамног игнорисања; она је стално притешњавала Новаковића због његовог русофилства, и наметала му сукобе које он није тражио.

11.

Као министар иностраних дела, Новаковић се поглавито бавио маћедонским питањем. Наш је положај у Маћедонији био критичан. Бугари су, посредством својих школа, систематски радили на побугаривању маћедонског становништва, а ми нисмо имали начина да их у томе спречимо. Они су имали у Маћедонији своју народну цркву, и њихове владике могле су отварати бугарске школе више или мање где год су хтеле. Ми нисмо имали своје националне цркве; у црквеном погледу стајали смо под Цариградском патриаршијом, која се звала „васељенска“, а у ствари била грчка. Грчке владике, од којих је зависило отварање наших школа, стајали су на гледишту да Срба има само у Косовском вилајету, и зато ван тога вилајета нису хтели чути за српске школе У самоме Косовском вилајету, они су за наше школе радили као од беде. Наши су

консули муку мучили с њима, и жалили су се на грчке владике ништа мање него на турске паше.

За Новаковића је било јасно да без владика српске народности не можемо имати успеха у Маћедонији. Прилике за стварање самосталне српске цркве нису биле повољне, и нама није остајало ништа друго него да тражимо од саме патријаршије да она постави српске владике у оним епархијама где има више Срба него Грка. Могло се знати унапред да те захтеве патријаршија неће драге воље испунити. То је била грчка црква, која се ничега није више бојала него да је словенске владике, које би ушле у њену јерархију, не пословене. Без јаког притиска који бисмо на њу вршили, нисмо се имали чему од ње надати.

Србија није била у могућности да врши притисак на патријаршију. Али то је могла чинити у свако доба Порта, и зато је Новаковић налазио да треба пре свега гледати да код Порте добро стојимо. Било је једно време, — под кнезом Михаилом, — када смо ми били носиоци револуционарне идеје на Балкану. Нове прилике су тражиле да се представимо Порти у сасвим другом виду, као елементи реда и мира, — добри суседи Турске царевине и поуздани чувари њене целокупности. Само таквим лојалним држањем могли смо је побудити да се заузме за наше захтеве на патријаршији. Као год што је кнез Милош, теменајући пред турским пашама и везирима, истеменао најзад аутономију београдскога пашалука, тако је и Новаковић мислио да једном мирољубивом лојалном политиком добије од Порте маћедонске владике.

Оваква једна туркофилска и гркофилска политика могла је рачунати на потпуно одобрење Русије, без чије врховне заштите Новаковић није хтео ништа почињати. Русија је, у то време, желела мир на Балкану, и зато налазила свога рачуна у туркофилској политици Србије. Исто тако, она је много држала на то да се српске владике добију с благословом патријаршије, без нове шизме. Она није

хтела још више кварити јединство православне цркве на Балкану, које је било јако начето одвајањем бугарског егзархата од Васељенске Патриаршије.

Када се Новаковићева спољашња политика обухвати у целини, онда постаје разумљиво и његово држање према Бугарској. Он се морао у неколико приближити Бугарској да би задовољио Русију, која је то од њега тражила, — али при томе пазио је добро да се не приближи Бугарској толико, да изазове неповерење Портино. Све је било ствар мере.

Новаковићев план био је овај. Створити српску цркву, али без шизме, — у оквиру и с пристанком саме патриаршије, која би у извесним епархијама поставила српске владике; начинити у томе смислу погодбу с патриаршијом посредством Порте, која би више или мање принудила патриаршију на погодбу; одржавати добре односе с Бугарском, али опет зато не изгубити поверење Порте, које нам је било потребније од бугарског пријатељства; као стожер све те дипломатске игре узети Русију, која је уживала велики углед на патриаршији, уливала велики страх Порти, — и, после пада Стамболова, почела опет добијати утицај у Софији.

12.

Новаковићева туркофилска и гркофилска политика није била испрва популарна. Готово код свих наших људи који су радили у Маћедонији, било се створило уверење да се не може ни с Грцима ни с Турцима. Као обично, нама није требало много, па да дођемо до закључка да се с неким не може. Ја сам свакодневно слушао у министарству иностраних дела, да с Турцима не вреди лепо, да њима ваља показати песницу, да је Стамболов добио бугарске владике тек онда када је стао претити мобилизацијом. Та реч „мобилизација“ била је стално у устима наших маћедонских дипломата, као да је мобилизација обично дипломатско средство. Што се тиче патриаршије, њој се наравно није могло пре-

тити мобилизацијом, али се могло претити шизмом: као што су се Бугари, седамдесетих година, одвојили од патриаршије и основали засебну цркву, тако је требало и ми да урадимо. Изгледало је да можемо урадити то одмах, ако само будемо хтели.

За разлику од осталих наших људи Новаковић није питао, да ли се с киме *може*, него да ли се с киме *мора*, — и, када је једном нашао, да се и с Портом и с патриаршијом мора, он је без обзира на све сметње, покушао да се и једној и другој страни приближи. Главни разлог који се наводио противу његовога турскофилства, био је овај: нашто вечито нудити наше пријатељство Порти, када нам је она на све могуће начине дала разумети да јој није стало до нашега пријатељства? Што јој се више удварамо, све ћемо јој бити јевтинији. На ово се могло одговорити, да треба умети истрајати, јер је политичка ситуација тако променљива, да лако може доћи тренутак када ће наше пријатељство требати Порти. Као министар, Новаковић је био ванредно послужен срећом, и тренутак је тај дошао много брже него што се могло мислити. У Јерменској били су настали страховити покољи; Енглеска је позивала Велике Силе да се умешају и да збаце султана Абдула Хамида. Порти је био потребнији мир на Балкану него икада. Она је запитала српску владу, да ли и под којим условима, може рачунати на наше лојално држање. То је била јединствена прилика да закључимо с Портом ту политичку погодбу за коју она дотле није показивала много воље. Новаковић је одмах обећао да ће за време Јерменске кризе Србија остати мирна, али под условом да се маћедонским Србима даду школе и владике. Убрзо за тим умре и грчки владика у Призрену, и, захваљујући нешто Порти а нешто Русији, Новаковић успе код патриаршије да за новога владику дође Србин. Тек после овога почело се увиђати да туркофилство и гркофилство није тако луда ствар, и да се српске владике могу добити и дипломатским путем, без шизме и без мобилизације.

Туркофилску и гркофилску политику могао је смислити и ко други а не Новаковић, али у тој политици могао је истрајати само он са својим огромним стрпљењем. Ни с Портом ни с патриаршијом ствари се нису свршавале брзо. И Турци и Грци били су вештаци у одуговлачењу. Било је питања која је Новаковић покренуо још осамдесетих година као цариградски посланик, и видео их решена тек деведесетих година као министар иностраних дела. Врло често, када је једна ствар изгледала већ свршена, искрсла би тек нека ситница, због које се морало почињати све из почетка. Новаковића није мрзило да и по стоти пут почиње све из почетка исто онако мирно, исто онако смишљено, исто онако методично као и први пут. Он се није љутио на сметње, па чак ни на подвале, као што се није љутио ни на рђаво време. Имао је једну философску способност да се мири с оним што је неизбежно, — и у колико је успевао, то је било једном неуморном истрајношћу. То је био онај исти човек који је увек држао једну расправу у раду, и чим би једну свршио, одмах почињао другу, — и који је, у своје време, узимао да издаје библиографију српске књижевности сâм, без секретара. Те навике сталног методичног рада биле су му добро дошле као министру иностраних дела. Има ситуација за које се тражи брзина мишљења и смелост одлучивања, када се ствари решавају у један пут, једним јаким ударцем. Има других опет, када се до успеха може доћи само пипавим радом, слажући по једном плану сићушна зрнца једно уз друго. Новаковић се нашао у оваквој једној ситуацији, и сасвим био подесан за њу.

13.

У унутрашњој политици Новаковићев је кабинет нашао отворено уставно питање. Године 1894 краљ Александар био је октроисао устав од 1869, али само као привремени устав. На какав ће се начин извршити, у своје време, промена тога привременог

устава, било је остало неизвесно. Да ли је краљ задржао себи право да тај устав промени исто онако кратким путем како га је био и октроисао, — или је, на против, тај устав могао бити промењен тек, пошто се испуне претходне формалности које је он сам прописивао у случају своје промене? Новаковићев кабинет усвојио је ово друго мишљење. С правног гледишта оно је било правилније, али Новаковићев се кабинет није руководио правним разлозима него политичким. Њему је било главно да посредством тих претходних формалности одгоди промену устава од 1869, и тиме продужи век напредњачкој Скупштини, која је на основу тога устава била изабрана. Јер, док би се испуниле све те формалности које су по уставу од 1869 имале да претходе уставној промени, прошла би два скупштинска сазива, што значи, скоро две године. Тражећи, дакле, да се устав од 1869 промени редовним уставним путем, Новаковићев је кабинет рачунао да ће свој опстанак обезбедити бар за две године. Са једним тако промењивим владаоцем као краљ Александар, то је значило врло дуг рок.

Али, када се већ приступило претходним формалностима уставне промене, није се могло друкчије, него се морало приступити и изради новог уставног пројекта. Код нас је 1868 и 1888 уобичајено да се уставни пројекти претресају у једном великом одбору састављеном од свих странака. Из тога разлога, морао је и Новаковићев кабинет почети преговоре са либералном и радикалном опозицијом о саставу једног уставотворног одбора. Радикали су одмах захтевали да се промени влада: као год што је уставотворни одбор требао да буде састављен од свих странака, тако је исто требала да буде састављена и влада која је с њиме имала да ради. Новаковићев кабинет, који је отворио уставно питање да би посредством претходних формалности одложио свој пад, нашао се одједном у опасности да приликом тих истих формалности буде оборен једним маневром радикала. Ухваћен у своју властиту замку,

Новаковићев је кабинет лебдео, неколико дана, између живота и смрти. У последњем часу спасао га је краљ Александар, који је одбио радикалне услове и прекинуо преговоре о уставотворном одбору.

По својим властитим речима, Новаковић је био „понајвише необавештен о великој тадашњој радњи иза кулиса и држао је као у воску да је пред њим радња уставног одбора“.[1]) Он је најозбиљније и најсавесније спремао нацрт новога устава. Узео је преда се један напредњачки нацрт устава од 1883 и Дарестову збирку устава, па је брижљиво упоређивао напредњачки нацрт, члан по члан, са свима осталим уставима. Из нацрта од 1883, из устава румунског и шпанског саставио је један свој нацрт. Сав тај посао свршио је сâм, без ичије помоћи, за неколико дана, радећи понајвише ноћу, јер је дању био јако заузет. Он је уживао у своме послу; волео да упоређује разне уставне текстове и да бележи варианте: то га је опомињало на његове старе филолошке студије. Он је веровао да такав један устав који он сâм буде израдио у своме кабинету, на основу методичног проучавања Дареста, има много изгледа да буде примљен од наших странака, и ако ове нису никада сматрале израду устава као један теоријски проблем него као један политички пазар. Али таман је он био готов са својим уставом, а краљ је Александар прекинуо преговоре са радикалима, и уставно је питање било одложено за неко време.

14.

Убрзо после овога, радикали су држали у самоме Београду један велики збор својих присталица из целе земље. Овом манифестацијом хтели су уверити краља Александра да су они, и под личним режимом, задржали већину у народу, и да се он, пре а после, мора вратити њима. Краљица Наталија стално је

[1]) Ст. Новаковић: Двадесет година уставне политике у Србији (стр. 182).

радила у њихову корист код свога сина, и радикални збор имао је да јој послужи као један нов аргуменат.

Новаковић је могао просто забранити радикални збор, али он то није хтео учинити. У Београд се слегло неколико хиљада сељака, који су притисли Топчидерско брдо, и изгледа линалик на народне логоре из Вучићевог доба. Збор је свршен мирно. Сва та огромна гомила отишла је као што је и дошла, пошто је саслушала неколико беседа противу владе и појела неколико кола лубеница, чије су се коре, после, вукле по Топчидерском брду недељама.

У публици Новаковић је био јако хваљен што је имао куражи да допусти радикални збор. Тврдило се чак да је у овој прилици надмудрио радикале, јер је показао да радикални зборови нису тако опасни као што се причало. Збор је био и прошао, а влада противу које је био управљен, остала је и даље.

У ствари, радикали су знали шта су радили. Са својим збором они су хтели учинити утисак на краља Александра, и учинили су га. Ако не одмах, а оно после неколико месеца, Новаковићев је кабинет био замењен једним радикалним кабинетом. Новаковић се преварио у томе, што је мислио да ће краљ Александар гледати на радикални збор његовим очима, с оне висине са које један кабинетски политичар гледа покрете „неразложне гомиле". За време тога збора, он је радио канцеларијске послове као и обично, и није му падало ни на ум да таква улична гунгула може толико узбудити једнога краља да овај промени целу своју политику. Он није познавао прилепчиву моћ великих народних манифестација ни слабости једнога неврастеничнога краља, неспособнога да нађе свој пут и да га се држи. Њему је недостајала психолошка проницљивост. Професор спојен са бирократом, он је јасно видео правила по којима ваља радити, али није умео да чита у душу људима са којима ваља радити.

15.

Због ове оскудице психолошке проницљивости, он уопште није био вешт у опхођењу са светом. Он није марио лична питања, узимао ствари са једнога вишег, начелног гледишта, доносио своја решења по неумитној логици, без обзира на личности. Био је у забуни кад год је требало правити указе. Није познавао људе, осећао је да их не познаје, и ни са једним кандидатом није био сигуран да га треба поставити. Најмања ствар коју би случајно чуо противу кога кандидата, могла је да га поколеба. Немајући својих људи на које би озбиљно држао, он је често примао она лица која би му препоручио двор или клуб странке. Чак место начелника иностраних дела није попунио по своме избору. Размишљао севаздан, докле једнога дана краљица Наталија није заискала то место за једнога свог кандидата, — и он јој га дао.

У Скупштини, чим би искрснуло какво лично питање, он би се склањао у страну, и остављао да се оно без њега расправи. Његов министар просвете Љубомир Ковачевић преместио је из Београда једну учитељку, која је била у нежним односима са једним млађим напредњаком. Њен увређени љубавник реши се да је освети, и, уз припомоћ једног посланика који је желео доћи на Ковачевићево место, узбуни противу Ковачевића цео напредњачки клуб. То је била бура у чаши воде, коју је Новаковић могао својим ауторитетом лако утишати. Али овај није марио да се меша у лична питања. Када је већ дошло дотле да Ковачевић буде нападнут у самој Скупштини, Новаковић се нечујно удаљио из скупштинске дворнице. Остављен сâм себи, Ковачевић је оборен за трен ока, и ако се сва његова кривица састојала у томе што је, сасвим случајно, узнемирио један љубавни пар.

Новаковић је био лишен оних особина које се траже од једнога вођа људи. Није умео да их придобије лепим речима и привеже малим услугама. У

личноме саобраћају с онима које није добро познавао, био је затворен и немио. У Скупштини је говорио с монотоним течношћу и сувопарном разложношћу чисто професорске речитости. У великим приликама, узимао је један нарочито свечани тон, који је био скроз хладан. Људи су га слушали с великим поштовањем, али његова реч није одјекивала у њиховој души. Његова личност није имала ничега што људе привлачи: ови су осећали између себе и њега једно хладно растојање.

У клубу, нарочито, његова је речитост остајала без практичног дејства. У једној прилици, клуб се противио да прими неки ванредни кредит за набавку пушака. Највише је опозиције правио један посланик по имену Аранђел. Новаковић је стао објашњавати да је тај кредит потребан због Маћедоније, да је Маћедонија „од злата јабука", о коју се „отимљу цареви и краљеви", и да не смемо дати да нам је други уграбе, — јер, ако би се и то десило, „су чим ћемо изаћ' пред Милоша?!" Стари професор књижевности, Новаковаћ је рачунао на сигурно дејство ових навода из народних песама и из Његоша, — али Аранђел показивао се необично неосетљив за лепоте наше поезије како народне тако и уметне. Најзад се морао умешати Гарашанин. У место да говори о Маћедонији, он је за предмет свога говора узео самога Аранђела. „Ја и Аранђел знамо се двадесет година, — двадесет година делимо ми у овој земљи зло и добро, — и све до овога часа ја сам држао да ћемо ја и он остати пријатељи до самога гроба. Али ево сада видим да ја и мој пријатељ Аранђел морамо да кваримо пријатељство, — и знаш ли, Аранђеле брате, зашто? Зато што сам те ја молио да купимо пушку српскоме војнику, а ти ниси хтео!"... Ово јо било сувише за сиротог Аранђела; са његовом опозицијом било је свршено; он је смео „изаћ' пред Милоша" без Маћедоније, али није смео без Гарашанина.

Новаковић је био срећан да је имао уза се Га-

рашанина. Гарашанин није више имао воље да буде министар. Он је оставио владу Новаковићу, а за себе задржао само председништво Скупштине. Као председник Скупштине био је изврстан, и водио посланике играјући се. Код сваког важнијег питања остављао је председнички сто, излазио на говорницу, и са својом позоришном речитошћу, заповедничким покретима и оштрим нагласком, готово прописивао Скупштини шта има да реши. Захваљујући њему, Новаковић није имао да се много мучи са Скупштином, и могао се сав предати канцеларијском послу.

16.

Невешт са Скупштином, Новаковић није био много вештији ни са двором. Он није имао ничега од дворанина. Дворанин је гибак, прикривен, — у начелним питањима неозбиљан и равнодушан, — врло озбиљан и оштроуман у личним. Новаковићеве су особине биле сасвим супротне. Њему је недостајала она вечита присебност дворанска, не само да не каже краљу ништа неповољно, него чак ни двосмислено, што би овај могао рђаво разумети. Једнога лета, краљ је Александар запитао Новаковића, колико с погледом на државне послове може најдуже остати ван земље, код своје мајке у Биарицу. „Колико хоћете, Величанство", одговорио је Новаковић, „ја ћу се старати да се на државним пословима ваше одсуство не осети". Ово није било рђаво мишљено, али је краљ рђаво разумео, као да се државни послови могу сасвим лепо и без њега водити. Под личним режимом оваква једна ситница може упропастити и најјачег министра. Новаковић, који је, по своме бирократизму, понајпре могао бити министар под личним режимом, био је с друге стране за тај режим сувише неспретан. Не може се рећи да га краљ Александар није марио, али је сигурно да му Новаковић није био особито пријатан. Новаковић је гледао у њему једнога младића кога треба упући-

вати, и узимао према њему онај менторски тон који нико не трпи, а најмање краљеви.

Као год што је био срећан да за скупштинске послове има Гарашанина, тако је Новаковић био срећан да за дворске послове има Франасовића. Министар војни, Франасовић је, у исто време, служио као посредник између двора и Владе, и с много успеха отклањао њихове међусобне несагласности, које су се свакодневно јављале. Франасовић је био Далматинац католик. Он је дуго времена провео у двору, у војној пратњи краљевој, — и 1882, приликом Илкиног атентата, спасао живот краљу Милану. Бивао је и посланик на страни: краљ Милан и краљ Александар, који су дипломатију, као год и војску, сматрали за краљеву ствар, а не за владину, радо су узимали војнике за дипломате, нарочито такве као Франасовић, којима је дворска служба дала потребне манире. Франасовић је стојао добро и код краља Александра, и код краљице Наталије, и код краља Милана, што је без сумње био врхунац дворанске гипкости. Имао је велику вештину да с краљевима говори доста искрено, а опет зато да их не увреди: она отвореност која се код других узимала за неучтивост, код њега се, изузетно, узимала за лојалност. Он је био ситан, неразвијен, болешљив, углађен, фини, с једном лепом коврчастом апостолском главом, испоснички бледим лицем и дугим лисичијим носем. Он је изгледао српски ђенерал само по униформи, а по свему другом италијански калуђер.

Гарашанин, Новаковић, Франасовић узајамно су се допуњавали. Један је водио Скупштину, други радио у канцеларији, трећи утицао на двор. Без овога тројства, напредњачка влада од 1895 не би могла трајати осамнаест месеца колико је трајала. Остављен сам себи, Новаковић би пао много брже.

17.

Крајем 1896 он је морао одступити услед једног комбинованог напада краља Милана и краљице

Наталије. Милан и Наталија нису имали истоветне циљеве, али и њему и њој Новаковић је сметао подједнако, — и тако се десило да су и он и она истовремено, и ако без међусобног споразума, радили на његовом паду. Пошто је Новаковић сишао с власти, ја више нисам имао прилике да се нађем с њиме на каквом заједничком послу. Он је провео неколико година на страни као посланик у Цариграду, Паризу, Петрограду. Када је навршио године за пуну пенсију, вратио се у Србију, узео наново напредну странку у своје руке, и ушао у Народну Скупштину.

Из тога доба имам само једну јачу успомену на њега. То је било за време анексионе кризе. У оној општој забуни и узбуђењу, ја сам осетио потребу да се видим са својим старим шефом из министарства иностраних дела, а изгледа да је и он волео мене да види. Ја сам га потражио у његовом винограду, где сам га и пре петнаест година први пут посетио. Био је миран као увек, али испод те спољашње мирноће крила се дубока уцвељеност. У једном тренутку није могао ни он више да се савлада. „Све је," рече, „пропало, — пропало бар за мене и моје вршњаке из доба кнеза Михаила. Она Србија коју смо ми замишљали, Србија уједињена са Босном и Херцеговином, сама свој господар на Балкану, та Србија није више могућна. Може бити, ви ћете млађи ипак успети да нађете неки нов правац и неки нов идеал. Ми смо и сувише стари да гајимо нове наде, и морамо лећи у гроб са тешком раном на срцу..."

То исто вече Народна је Скупштина држала ванредну седницу. Ја сам заједно с Новаковићем сишао на његовим колима у варош. Целога пута, речи нисмо рекли један другоме, и руковали смо се пред Скупштином ћутећи.

Сутра дан, прва ствар коју сам чуо на улици, била је та да је Новаковић синоћ говорио у Скупштини, да је покушавао да храбри своје другове,

који су били клонули, и да је пример тога старца који се узпркос свему не подаје очајању, много учинио да се подигне дух у народних посланика.

Ја сам може бити једини знао да је све то Новаковић радио „са тешком раном на срцу.“

Крф, 1917.

Слободан Јовановић.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ
И ЊЕГОВ РАД ЗА ПРОСВЕТУ.

1. МИНИСТРОВАЊЕ СТ. НОВАКОВИЋА.

Први пут постао је Ст. Новаковић министар просвете и црквених послова 2. априла 1873. и министровао је до 22. октобра те године. Свега је провео у том звању *6* месеци и *20* дана.

Други пут наименован је министром просвете и црквених послова 25. новембра 1873. и остао је у том положају до 19. августа 1875., дакле сад свега годину, *10* месеци и *24* дана.

Најзад, трећи пут постављен је опет за министра просвете 19. октобра 1880. и сад је остао до 21. септембра 1883., свега: *2* године, *11* месеци и *2* дана. Укупно, он је био министар просвете и црквених послова: *5* година, *4* месеца и *16* дана.

Министровање Стојана Новаковића трајало је релативно краће времена. Зато је била потребна необична радљивост удружена с великом промишљеношћу, па да се створи нешто добро, нешто много боље од онога како је било, а што ће се моћи обележити као озбиљан корак унапред за добро народа и његово просвећивање. И доиста Стојан Новаковић био је необично предан послу за народну просвету, а то је најбољи доказ да је био прожет и силном свешћу о њеном значају за будућност српског племена. Зато и није ништа необично ако је дао нечега трајног и поузданог, што се неће моћи игнорисати у пркос све већем напредовању у раду за народну просвету.

Ми ћемо покушати да изложимо његов рад као министра просвете и црквених послова, изостављајући оно што се додирује с дневним догађајима његова времена, што је у вези с политиком у ужем, свакодневном, горем смислу.

Стојан Новаковић био је професор у гимназији, затим у Великој Школи, и био је књижевник. По томе, рад његов у оба та правца био је управљен да помогне и непосредно и посредно просвећивању народне омладине. О његову наставничком раду немамо потребе говорити, па ма како да је био ваљан. Он је свакако остао забележен у у души оних које је и он васпитао, и то је довољно. У осталом, он није био какав познатији теоретичар или практичар у педагошком смислу, па да је могао као истакнутији школски и наставнички ауторитет утицати и на друге школске раднике у њихову практичном раду, по чему бисмо га имали сад овде приказати. Према томе, кад говоримо о Ст. Новаковићу и његову раду за српску просвету, узимамо у обзир само његов рад као министра просвете којим је хтео утицати да се она креће једним или другим правцем како је он замишљао да треба, па и желео да тако буде.

Под министарство просвете и црквених послова потпадале су поред цркве: основне школе, гимназије и реалке, учитељске школе, Богословија, Велика Школа, Народна Библиотека, Музеј, Државна Штампарија и Народно Позориште. Ст. Новаковић интересовао се по готову свима овим установама, радио је и за све је урадио колико је могао. То ће се видети одмах, на први поглед, кад поређамо његово законодавство. Тек после тога прећи ћемо и на кратко излагање и бар летимичну оцену његова рада.

2. ЗАКОНИ И УРЕДБЕ СТ. НОВАКОВИЋА.

Основне школе.

Закон о основним школама, од 31. децембра 1882.

Закон о учитељским платама, од 31. марта 1881.

Закон о прирезу за главни фонд школски, од 31. марта 1881.

Закон да се из главнице школског фонда може утрошити до *шест стотина хиљада динара* за оправке и зидање школа порушених у српско-турском рату 1876., од 27. децембра 1882.

Наставни планови, недељни распореди часова и нацрти програма за нижу основну школу, од 26. августа 1883.

Наставни план, распоред и програм за продужне школе од 10. септембра 1883.

Распис о превођењу ђака из млађих разреда у старије, од 23. новембра 1882.

Распис о пристојном владању у цркви, од 28. јуна 1883.

Наредба о упутству за предавање матерњег језика, од 12. септембра 1882.

Распис о бољој пажњи на предавање матерњег језика, од 23. септембра 1882.

Распис о забрани других књига, осим одређених за основне школе, од 20. септембра 1882.

Распис о забрани других прописа осим прописаних, од 12. октобра 1882.

Распис о намештају и училима, од 2. јуна 1880.

Распис о набављању термометра за основне школе, од 26. фебруара 1883.

Распис о огреву за основне школе, од 18. маја 1881.

Распис о строгој забрани отпуштати ђаке из основне школе, од 8. децембра 1882.

Распис о подизању основних школа, од 15. марта 1883.

Распис о отварању продужних школа, од 24. августа 1883.

Распис о часовима учења у продужној школи, од 10. септембра 1883.

Распис о образовању школских одбора, од 19. фебруара 1883.

Распис о зградама и њиховим оправкама, од 21. јануара 1883.

Наредба о оправљању државних зграда, од 11. марта 1880

Распис о премештајима учитељским, од 14. маја 1882.

Распис о чистоти у државним надлештвима од 8. јула 1883.

Правила о грађењу школа и о намештају школском (у споразуму с министром унутрашњих дела и министром грађевина а по саслушању Главног Просветног Савета), од 18. марта 1881.

Гимназије и реалке.

1. Измене и допуне Закона о устројству гимназија, од 12. декембра 1873.

2. Измене и допуне Закона о устројству гимназија, од 19. марта 1881.

3. Измене и допуне Закона о устројству гимназија, од 29. декембра 1882.

Закон о регулисању плата професорских, од 28. фебруара 1875.

Закон о праву на посмртну плату предавача и учитеља средњих школа, од 28. фебруара 1875.

Правила о полагању професорског испита, од 20. јануара 1881.

Правила о пријемном испиту за гимназије од 14. јула 1874.

Правила о полагању испита зрелости, од 1880. г. (а прва су од 17. маја 1876.)

Школски закон за ученике гимназије и реалке, од 5. јануара 1882.

Правила за разредне старешине средњих школа, од 27. јула 1882.

Нови наставни план за гимназију, од 14. августа 1873.

Наставни програм за гимнастику и војничко вежбање у гимназијама, реалкама и учитељским школама, од 20. априла 1882.

Списак гимнастичких справа за потребна гимнастичка вежбања у средњим школама, од 20. априла 1882.

Распис о гимнастици и војном вежбању за ружна времена (упућен ректору Богословије, управи-

тељу учитељске школе и директорима гимназија), од 20. октобра 1882.

Распис о сталној награди помоћника официрских за војничко вежбање, од 15. маја 1883.

Правила о полагању испита из цртања слободном руком и лепог писања и програм за испит из цртања слободном руком и лепог писања, од 20. маја 1883.

Распис о снимцима старинских новаца за потребу школа, од 12. децембра 1881.

Уређење архива средњих школа, виших и нижих, прописано 28. августа 1880.

Распис о употреби оцена за прелазак у старији разред, од 6. маја 1875.

Распис о онима који би захтевали да испит приватно полажу, пошто су разред већ повторавали, од 16. јуна 1873.

Распис о томе како се сматрају ученици који пре времена својевољно напусте школу, од 3. септембра 1881.

Распис о ђацима који мењају школе, од 19. априла 1882.

Распис о ученицима који чешће школу напуштају својевољно, од 17. марта 1883.

Распис о награди професорској за полагање приватних испита, од 6. јуна 1881.

Распис о рачунању бележака искључених ученика, од 3. августа 1881.

Распис о изостанцима ученичким, од 11. фебруара 1882.

Распис о правичним оценама, од 12. априла 1873.

Распис о молитви пре и после учења, од 10. маја 1874.

Распис о читању молитве пре и после учења, од 25. августа 1881.

Распис о идењу ђака у цркву недељом и празницима, од 7. маја 1874.

Распис о идењу ученика у цркву за време школског одмора, од 26. јуна 1874.

Распис о идењу у цркву, од 25. августа 1881.

Распис о владању ученика у цркви, од 28. јуна 1883.

Распис о ђачким исправама од станова, од 22. јула 1883.

Распис о ђачким скуповима где не треба, од 5. јуна 1882.

Распис о прегледању беседе светосавске, од 8. децембра 1882.

Измене и допуне Закона о устројству реалке, од 3. децембра 1873.

Измене и допуне Закона о устројству реалке, од 29. децембра 1882.

Највише решење о отварању ужичке реалке, од 27. марта 1881.

Наставни план за реалке, од 20. августа 1881.

Учитељске Школе, Виша Женска Школа.

Измене у Закону о устројству учитељске школе, од 31. марта 1881.

Закон о установљењу учитељске школе у Нишу, од 31. марта 1881.

Закон да се уштедом из кредита, одређеног на учитеље основних школа, могу држати накнадна предавања учитељима, од 28. фебруара 1875.

Нови наставни план за Вишу Женску Школу, од 14. августа 1873.

Предлог закона о установљењу петог разреда у Вишој Женској Школи, 1875.

Писмо министра просвете и црквених послова којим је за петоразредну Вишу Женску Школу прописан наставни план, од 8. августа 1875.

Закон за ученике учитељских школа, од 15. јула 1882.

Правила за полагање учитељског успита за оне који нису редовно свршили прописне школе, од 1. марта 1881.

Књиге по којима ће се испитивати учитељски

кандидати који нису редовно свршили прописне школе, од 27. априла 1881.

Правила о учитељском испиту за ученике учитељских школа, од 26. фебруара 1883.

Наредба о свођењу годишњих бележака, од 28. марта 1883.

Наредба о идењу ученица у цркву за време школског одмора, од 26. јуна 1874.

Наредба о белешкама из певања, од 17. септембра 1873.

Наредба да управитељица подноси месечни извештај о долажењу наставника на часове, од 8. марта 1874.

Наредба о прелажењу ученица у старије разреде, од 28. маја 1874.

Правила о полагању учитељског испита ученица Више Женске Школе, од 15. маја 1883.

Школски надзор.

Закон о надзиравању школа, од 21. марта 1881.

Богословија.

Измене у Закону о устројству Богословије, од 3. децембра 1873.

Отварање другог одељења Богословије, 1873.

Правила за владање богословијских ученика у болници од 9. фебруара 1874.

Писмо о васпитачу и економу у „општежитију“, од 14. августа 1881.

Правила за васпитача и економа у Богословији, од 17. августа 1881.

Правила унутарњег реда у богословијскоме општежитију од 17. августа 1881.

Велика Школа.

Измене Закона о устројству Велике Школе, од 20. декембра 1873.

Измене и допуне Закона о устројству Велике Школе, од 15. јануара 1880.

Закон о приправницима професорским у Великој Школи, од 28. фебруара 1875.

Наредба о пропитивању ученика Велике Школе (колоквијама), од 1. септембра 1873.

Закон о регулисању плата професорских, од 28. фебруара 1875. (за гимназије, реалке и Велику Школу).

Наредба старешинама свију школа, виших и средњих, о уређењу школских библиотека, од 22. фебруара 1882.

Распис свима просветним заводима о попису збирака и вођењу нових инвентара, од 2. априла 1882.

Народна Библиотека и Музеј.

Закон о Народној Библиотеци и Музеју, од 19. марта 1881.

Државна Штампарија.

Правила за инвентарисање предмета у државној штампарији, од 27. септембра 1882.

Ценовник за монополисану хартију, од 28. октобра 1882.

Распоред послова за званичнике Државне Штампарије, од 19. маја 1883.

Свега: *23* закона, законске измене и допуне; *14* правила и школских закона; 7 наставних планова, програма и распореда; 38 расписа; 18 наредаба и упутстава + законски пројекти које су други поднели Народној Скупштини а он их је спремио.

3. КРИТИЧКИ ПРЕГЛЕД ПРОСВЕТНОГ РАДА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА.

Кад се баци поглед на законодавство, како смо га напред изложили, одмах пада у очи да је оно веома обилно, особито кад се води рачуна да Новаковић није дуго радио у министарству просвете и црквених послова. Оно је и свестрано, јер обухвата поготову све просветне уста-

нове, којима је управљао. Човек готово да зажали што то све није обухваћено једноставним законом, те би имало више системе, која никад није на одмет. Изгледа нам као да је Новаковић дошао за министра с тврдом намером да крене унапред све просветне установе и тим целокупну просвету. Бесмо много заостали, а време лети... Он зато ангажује све просветне раднике, на првом месту Главни Просветни Савет. Кад је постао министар просвете, по трећи пут, одмах је, после пет дана, отишао у седницу Главног Просветног Савета да га поздрави. „Срећан вам рад у друштву са мном! Од вашег рада ја се многоме надам". А 12. августа 1882. сазвао је и *главни збор* свих редовних и ванредних чланова. На збору је председавао сам он[1]) Ово је било први и последњи пут да тако уради министар просвете.

Вероватно би Ст. Новаковић обухватио све школе једним законом и извео реорганизацију свих школа уједно, да су политичке и друштвене прилике у земљи биле друкчије, управо боље. Али он је био свестан да смо ушли у доба кад се и на даље мора мислити на ратовање за ослобођење и уједињење. А кад су прошли ратови 1876—8. опет се морало водити рачуна о расположењу духова у земљи после завршених ратних невоља и терета, чије су последице трајале и даље. Није немогућно да би његов план за опште преуређење школа био одложен да га је тад изнео на решавање одједном, као што би то вероватно било да је учинио и пре рата. А да то не би било, он предузима посао делимично, задржавајући мисли о општем плану за реформу само за себе и за своје помагаче и главне сараднике.

Новаковић иде и даље, да би одговорио духу времена и пробудио за своје планове и најшире кругове. Он — биће и тога ради — прописује наставни програм за гимнастику и *војничка вежбања* у средњим и учитељским школама. Није изостао ни

[1]) Види: Главни Просветни Савет од Љуб. М. Протића, 1910.

распис, како да се поступа и кад је ружно време а да се ипак држе часови из гимнастике и војничког вежбања. Разуме се да су наставници гимнастике људи у које се имало вере да ће омладину спремити у војничком духу, а то су официри и њихови помоћници, подофицири у војсци. Омладина треба да се васпита, треба да задобије што веће образовање, али она треба да буде и физички јака, снажна што више, јер ће доћи време кад ће се од ње тражити и физичка снага за одбрану, за спас отаџбине. Тако се онда морало, замишљамо, мислити, па је тако мислио и Ст. Новаковић.

Ово су само неке опште напомене. А права слика просветног рада Ст. Новаковића може се бар приближно — овако укратко — нацртати кад се укаже на прилике какве су биле пре његова законодавног рада. Покушаћемо да то прикажемо, па тек онда да изнесемо, у сваком одељку, за поједине школе, шта је све хтео и шта је постигао Ст. Новаковић. При овоме држаћемо се реда којим смо изложили и његово законодавство. Отступања, у колико га буде, биће у интересу правилнијег схватања постављеног питања.

Основне школе.

Основним школама, мало пре Новаковића, била је основица у њихову животу и раду *Устројеније основних школа у Књажевству Србији* од 22. августа 1857., а по том *Закон устројства основних школа* од 11. септембра 1863. Сâм по себи онај први закон био је ваљан. Њим се тражило да се убрза подизање школа. Свака политичка општина требала је да има школу у својој средини. Родитељи су морали уредно слати децу у школу и куповати им све школске потребе, иначе им претстоје казне. Сад се наређивало да се отварају и засебне школе за девојчице, да би се школовале одвојено од мушкараца, где год је то могућно. Кад је дошао *Закон устројства основних школа* од 1863. онда је урађено опет и нешто више за народну просвету.

Док је *Устројеније* водило рачуна да се прикупи што више деце и отворе школе у што већем броју, дотле је нови закон од 1863., требао да обезбеди материјално стање учитеља, да би се тако загарантовала и јача спрема њихова. По Устројенију поред *правих* учитеља било је и учитељских помоћника, а сад се законским допунама од 12. октобра 1870. и 25. октобра 1871. одобрава да у основним школама може бити и *учитељица*, које имају потребну спрему за васпитачки рад.

Али све ове мере, све добре намере законодаваца нису биле довољне да зајемче бржи, пространији и рационалнији рад на пољу народног просвећивања најширих кругова. Било је мало школских зграда. Многе општине нити су имале својих нити су се придружиле осталим општинама, које су имале своје школске зграде. Деце је зато било мало, већина је долазила неуредно, где год родитељи нису с радошћу, својом иницијативом, слали своје синове у школу. И наставничке снаге нису најбоље пробране. Поред вредних, ваљаних има их свакојаких, врло неспремних, нерадника, који су више од штете по углед школе. Овако није требало, није смело остати.

У једном свом распису о подизању основних школа Новаковић изриком каже: „Нови закон за основне школе учиниће да се из дана у дан и из године у годину све више нове школске зграде праве, и то ће бити права срећа...“ Он полази од онога што је прво, чини оно што је најпрече, да се могу прикупити дечица у добре, здраве школске зграде и ту васпитати. Али дође и нови *Закон о основним школама* од 31. децембра 1882., који је много цењен и хваљен од просветних радника. Њиме су били задовољни учитељи, а њим се поносио и Ст. Новаковић, па га нарочито истиче и у Библиографији својих списа.[1]) На истом месту он вели: „Писац је лично као министар радио на састављању тога закона још 1874—5., па је тај посао довршио свога

[1]) Годишњак Срп. Крај. Академије XXIV., стр. 361.

трећег министровања у просвети 1881—1883.“ И доиста овај је закон рађен веома пажљиво. Само у Главном Просветном Савету *три пута* је читан и редигован и тек онда је постао законски пројекат. И у Народној Скупштини пажљиво се претресао.

Битне су одлике овога закона; 1. правилније схватање задатка основне школе; 2. безмало нормалан наставни план; 3. учење у основној школи да траје шест година, свако дете дакле мора походити основну школу шест година, ако неће да иде у гимназију или коју стручну школу и тамо пробавити најмање две године; 4. установљена је *обавезна* продужна школа, која треба да траје две године; 5. одређене су дужности и постављене границе школској општини; 6. школа мора имати своју касу; 7. мора имати своју књижницу и збирку наставних средстава; 8. тражи се јача спрема наставничка и то не само претходна, већ која се мора допуњавати *особитим течајевима* за научно и практично усавршавање учитеља о државном трошку; 9. социјални положај учитеља је уздигнут; 10. заводи се јачи надзор над радом у школи преко управитеља („да сваког месеца извештава министра“), па „општи надзор ради поуке и реда у течају године“, *посебни* „ради оцене успеха учитељског на крају године“.

Наставничка награда није обухваћена горњим законом. Материјално стање учитеља било је врло незавидно по закону од 11. септембра 1863., те је у неколико поправљено законом од 1. октобра 1871. Десет година после овога а годину дана пре горњег закона о основним школама, донео је Ст. Новаковић засебни *Закон о учитељским платама* од 31. марта 1881. Њим је укинуто давање плата по класама од X. до I. и сви су учитељи преведени на плату, која ће им се у будуће давати према успеху и раду. „Учитељи... добијају повишицу која им је на реду кад год им четири године узастопце белешке о успеху изнесу у општем резултату најмање 4, ако за то време никад нису добили слабу или рђаву

оцену". „Учитељи пак којима општи резултат бележака кроз 4 године не изнесе 4, али којима тај општи резултат кроз 5 година изнесе најмање $3^1/_2$, а кроз то време нису никад добили слабу или рђаву оцену, добијају повишицу концем пете године".

Било је добро што је повећавање плате везано за бољи рад. Ко више и боље ради треба да има и већу награду не само у основним школама, већ и по свима државним струкама. Што се пак дешавало да буде и овде понеких злоупотреба томе није крив Новаковић, већ они који су закон примењивали и чинили злоупотребе на штету учитеља или државе.

Да би се видело и оценило колико је Новаковић материјално поправио учитељски положај истичемо ово: по закону од 1. октобра 1871. привремени учитељи имали су 100 талира, учитељи и учетељице X. класе, дакле најниже, 115 талира годишње, а у I. класи имали су 320 талира. По Новаковићевом закону привремени учитељи имали су 600 динара годишње, стални учитељи имали су почетну плату 800 а највећу 2450 динара. Ну Новаковић је још нешто добро учинио за поправку учитељског стања, наиме: пре него је закон о учитељским платама ступио у живот он је свима учитељима који су без своје кривице заостали у плати дао унапређење по старом закону на тај начин, што је за сваке три године, ако су имали у општем резултату оцену *врло добар*, а ако имају најмању оцену *добар* на сваке четири године, дао по једну класу (чл. 5. закона о учитељским платама).

Исте године, 31. марта 1881. учинио је Новаковић и измене у Закону о прирезу за главни Фонд школски, из кога су подмиривани трошкови за школе. Кад је 27. декембра 1882. донео закон да се из главнице школског фонда може утрошити до 600.000 динара за оправке и зидање школа порушених у српско-турском рату 1876. и кад је прописао Правила о грађењу школа и о намештају од 18. марта 1883., могао је са задовољством рећи

да је учинио оно што је најпрече да народно просвећивање крене унапред.

Али Новаковић не стаје на по пута, он се не задовољава само овим. Он хоће да уређује и унутрашњи живот основне школе. Он хоће да даде упутства шта све и како ваља и мора радити учитељ, па да се исплате материјалне жртве које народ приноси и рад који учитељи улажу. Другим речима: он хоће да изграђује свој закон, да не остане мртво слово на хартији. Тога ради он претписом од 26. августа 1883. прописује *Наставне планове, недељне распореде часова и нацрте програма за нижу основну школу*, а претписом од 10. септембра 1883. прописао је *Наставне планове, распореде и програме за вишу основну школу*. Обе врсте ових радова биле су намењене да послуже потреби основне школе само за неко време и да се доцније замене сталним прописима који су за то потребни. У овоме послу, разуме се, није све како бисмо ми желели и данас хтели. Имало је и мана. Али оба горња наставна плана означују напредак од онога како је дотле било, а рађени су по угледу на ондашње планове и програме културних народа код којих је основна настава била већ на достојној висини.

Одређујући наставно градиво које треба обрађивати он даје и остала упутства и наредбе како да се поступа, па да васпитање народне омладине тече правилније. Као добар Србин и филолог — знајући вредност наставе матерњег језика — он даје упутство за предавање његово првенствено у оним крајевима „где влада друкчији акценат у говору и нешто од књижевног језика различит дијалекат.“ „У крајевима, где постоје толике тешкоће да се деца, која походе школу, одвикну од погрешнога и неправилнога меснога говора, и навикну на чисто и правилно изговарање и на коректан говор, неће бити никаква погрешка, ако се на матерњи језик... обрати највећа, најозбиљнија, непрекидна и свесрдна пажња од стране наставника. Који у том погледу

уради све што треба и што се овим расписом препоручује има право на особито признање“... Ово упутство вреди и данас у пуној мери као и онда, само га треба правилно схватити.

Ст. Новаковић води о свему рачуна, па о свему и потсећа наставнике шта и како да раде. И човеку је право задовољство читати његове расписе; како да се преводе ученици из млађих у старије разреде, како да се они владају у цркви, како најстроже забрањује да се ученици отпуштају из основне школе, о чистоти у школама, па чак и о набавци термометра и т. д., и т. д. Из њих се види да провејава топла љубав према школи. Понеки су расписи и прилично наивни, али годе души вашој, јер је несумњиво да је утисак њихов морао бити врло симпатичан наставницима којима су упућивани, па зато и од најлепшег утицаја. Имамо утисак да је Ст. Новаковић силно ценио основне школе као и продужне, да се необично залагао за њих и да је учинио све што је могао, да би оне цветале и извршивале свој задатак.

Често се чује да је он имао добре помагаче (Ј. Пецића, Стеву Д. Поповића и др.) који су били стручњаци и да је више њихово дело његов просветни рад. Ако је први став у предњој реченици тачан, а ми мислимо да јесте, онда је то опет у прилог нашег горњег тврђења. Баш зато што је ценио школе, он је покренуо све, да би урадио више за све школе. Он је зато и бирао добре помагаче, он је ангажовао и Главни Просветни Савет и онда је с правом уврстио и закон о основним школама у своја дела. Зато и ми не грешимо кад му признајемо топлу љубав према основној школи, за коју је врло много урадио.[1])

[1]) По једном податку у Државној Архиви Стојан Новаковић врло рано се занимао питањем о уређењу основних школа. Тамо има писмо, од 22. фебруара 1868., из кога се види да је познати, за српске школе уопште врло заслужни, Др. Ђорђе Натошевић поднео предлог нашем министру про-

Гимназије.

Расправљајући питање о развитку српске гимназије[2]) нама се наметнула *1873.* година као почетак новог, петог, периода у животу српске гимназије. Тај период почели смо речима: „Бурно доба!“ Тада нисмо водили рачуна о личностима које су управљале нашим школама у разна времена. Размишљајући сад о раду Ст. Новаковића видели смо да је он био тај који је заталасао духове за нашу просвету и да „бурно доба“ ондашње није захва-

свете и црквених послова за реформу основних школа у Србији. Министар просвете одредио је комисију која ће проучити тај Натошевићев предлог. У комисији су били и Стојан Бошковић и Стојан Новаковић, који се нису сложили с комисијом у начину рада. То је изазвало њихово писмо Министру просвете, које овде у целини наводимо, а које ће нам приказати Стојана Новаковића као човека који је и пре свог министровања студирао питање о народном просвећивању. Оно ће нам објаснити и друге неке лепе особине његове као и методе у министровању (да чује мишљење просветних радника о важнијим просветним питањима пре него он приступи њихову решењу и т. д.). Ево тога писма:

„Господину Министру просвете и црквених послова.

Комисија што је одређена да проучи и претресе предлоге Дра Натошевића о нашим основним школама имала је већ неколико састанака. На првом састанку потписани чланови предложише да комисија својом иницијативом а с одобрењем Господина Министра просвете и црквених дела отвори у своје седнице приступ већем кругу школских научних људи, који се такође специјално баве питањем о недостатцима и потребама основних народних школа, те би могли и хтели да својим саветом и обавештењем помогну комисији, како ће што боље решити задатак свој. Ради тога по мишљењу потписаних требало би да се објави у новинама за састав комисије и да се означи време у које се комисија састаје, те да приступ и реч на њеним састантанцима буде допуштена свакоме стручном научнику који би се председнику комисије јавио.

Пошто је овај предлог потписаних чланова у комисији одбачен, захтевали смо да се то као наше одвојено мишље-

[2]) Види: Гимназија Кнеза Милоша Великог, педагошка историјска расправа, изложио Љуб. М. Протић. 1901.

тило само гимназије, већ и све остале просветне установе, којима је почео управљати нови министар просвете. Да ово вреди за основне школе већ смо видели, а како је било с осталим школама и просветним установама видеће се из даљих излагања.

У четрдесет шести дан по свом доласку за министра, 18. маја 1873., обраћа се Новаковић наставницима свих гимназија у земљи и тражи од њих предлоге за реформу гимназије. (Распис Бр. 1962.) Ту се тражи да сви кажу: „Шта би у границама садашњег уређења требало поправити и

ње стави у протокол комисије. А уједно изјавили смо да ћемо ту ствар у нарочитом извештају изнети пред Господина Министра просвете и црквених послова, које овим и чинимо.

Није потребно да говоримо како је за тако важну ствар, као што је преображај основних народних школа, нужно комисији свестрано обавештење, потпуно познавање предмета и свију прилика и односаја који имају утицаја на стање народних школа. Па кад од стране Министарства није дато комисији никакво нарочито упутство о начину којим ће радити овај посао, мислимо да би општој ствари много помогло а и намерама Господина Министра одговарало, кад би комисија начин свога рада тако удесила, да се може користити свим средствима искуства и науке те да што боље и савршеније реши задатак свој. Ми смо уверени да би јавност у томе много помогла; па кад би се још у званичним „Срб. Новинама“ отворило место за претрес питања о преображају наших школа, тиме би се дала прилика да се чују мишљења и других компетентних људи, те да се ствар са сваке стране осветли.

Потписани сматрамо за дужност да ове разлоге о начину рада поменуте комисије поднесемо на увиђење Господину Министру просвете, и тако да у неколико скинемо са себе одговорност за недостатке који ће се можда и поред све добре воље и савесног рада комисије ипак показати у резултату због малог броја чланова и због ограниченог и затвореног круга њених састанака.

Господину Министру просвете и црквених послова

покорни

Чланови Комисије за основне школе

22. фебруара 1868.
у Београду.

Стојан Бошковић
професор гимназије.

Стојан Новаковић
професор гимназије.“

како би се могло поправити, који би се чланци морали изменити и како, да би се и оно време, што ће нас морати растављати од новог уређења, употребило на начин што кориснији.“ Ово је био најбољи знак да с гимназијским приликама, које је затекао као министар, није био задовољан. Било је лепо што је хтео чути и мишљење непосредних радника како и у ком правцу да се изведе реформа, која је дошла већ 12. декембра 1873. Овом реформом он је повисио учење у гимназији од шест на седам година, заведен је пријемни испит из српског језика, рачуна, српске историје и земљописа, а заведен је и испит зрелости, који ће се полагати кад се о томе пропишу правила (а полагао се први пут 1876.) Полугодишњи испити су укинути. У једној години може се полагати испит само из једног разреда, и најзад ученици се преводе у старије разреде кад се сведе оцена годишњег успеха са испитном оценом и подели с два. Разред се може поновити само један пут.

Неколике измене у овом закону учинио је он и 19. марта 1881. а по том 29. децембра 1882. Али то нису никакве начелне измене, те и нису учиниле битне промене у гимназијском уређењу, ма да су корак на боље од онога како је било до 12. декембра 1873.

Ну Стојан Новаковић ради доследно, ради мудро и приликом реформисања гимназија, као што је радио и код основних школа. Поред ваљаних закона и уредаба потребно је и добро расположење наставника, јер „весело срце кудељу преде.“ Плате наставничке биле су врло незавидне, а оне утичу силно да се човек може посветити свом задатку. Професори у гимназијама имали су по 350 талира годишње, а у полугимназијама по 250 талира. Нешто слично било је и с професорима Богословије: који су предавали у старијим разредима имали су по 350 а који у нижим по 250 талира годишње. Од 20. октобра 1851. уређено је да професори како Лицеја тако и гимназије добијају плате по периодским по-

вишицама. Ово је вредило и за професоре полугимназије од 29. новембра 1852., а од 22. децембра 1854. и за професоре Богословије и то за све подједнако. Сад је њихова плата почињала с 400 талира. Од 1. новембра 1856. почетна плата за све професоре повишена је на 400 талира. Професорска плата поправљена је 23. новембра 1857. јер су добили по 50 талира додатка на скупоћу, а тај је додатак (од 23. новембра 1859.) постао саставни део плате, те је сад почетна плата била 450 талира, а професора Велике Школе 650 талира.

Општа уредба о регулисању професорских плата била је и 15. фебруара 1858., којом су обухваћене све школе и сви наставници. Она је била велика добит. Али ипак још никако се није могло рећи да је материјално стање професора како ваља. Требало је дакле да се они боље награде, па да се може рачунати на већу преданост на послу. Ст. Новаковић зато доноси нов закон о регулисању плата професорских, који је ступио у живот 1. марта 1875. Њим су регулисане плате свих професора Велике Школе, Војне Академије и средњих школа. Повишице плате добијају се сад сваке навршене пете године. 17. јануара 1876. учињена је измена и допуна у овом закону, којим се регулисавала плата професора средњих школа кад постану професори Велике Школе, као и оним професорима Велике и средњих школа који су били отпуштани или пензионисани на случај да се опет врате у службу. Овако поправљено материјално стање остало је све до 1898.

Једновремено с горњим законом о платама донео је Новаковић и *Закон о праву на посмртну плату предавача и учитеља средњих школа,* што такође није било без значаја.

Нема сумње ова поправка материјалних прилика наставничких била је велика добит у односу према ономе како је пре тога било. Професори су сад могли бити задовољнији и могли су се више залагати за свој посао. Колико је у овом погледу

учињено за професоре довољно ће бити да напоменемо, да су пре Новаковићевог закона морали професори служити по десет година, па тек добити повишицу. Није чудо што су пре поједини професори морали, поред редовних дужности, да се баве и пословима који им нису приличили, само да се одрже, на пр. да траже да буду агенти осигуравајућих друштава и т. д. Али сад је зацело и министар просвете с правом тражио бољи и правилнији и свестранији рад у гимназији.

Ст. Новаковић је 20. јануара 1881. објавио *Правила о полагању професорских испита,* пошто је мало пре њега министар, Стојан Бошковић, донео закон да сваки мора положити професорски испит који хоће да буде професор средње или стручне школе (закон од 29. јануара 1880.) Новаковић је прописао и *Правила о полагању испита из цртања слободном руком и лепог писања.* Може се рећи ово је други корак за стварну реформу гимназија. За бољи рад треба боља награда или плата и боља спрема, а професорски испит и правила за њ то је прва гаранција за бољу спрему професора. Но не и једина. Сем овога двога има још пуно ствари, које је требало преуредити и ставити у дужност просветним радницима. Може се рећи да Ст. Новаковић ни ту ништа не заборавља.

Новаковић, 27. јула 1882., прописује *Правила за разредне старешине средњих школа,* којима је намера да васпитање омладине у гимназијама и реалкама буде што боље. Није дакле више циљ професора да науче ученике да само знају што више, већ треба и да их васпитају, да буду тачни, марљиви, послушни, пристојни, да се лепо понашају, да се слажу и да савесно врше све своје дужности, једном речи, да буду честити и добри. Разредни старешина ваља да мотри да у школи буде све хигијенски, да пази на чистоту тела, одела и рада ученика, да извештава родитеље или стараоце о слабим и неуредним ученицима, како походе школу, цркву, како се владају и т. д. Он „присуствује у цркви свакад

кад може и кад за потребно нађе". Врло су исцрпна ова правила и лепо су упутство шта све треба да ради сваки разредни старешина, па да одговори боље и потпуније својој дужности и да средња школа може потпуније вршити свој задатак.

Прописујући разредним старешинама њихове васпитачке дужности он не пропушта истаћи и ученицима шта се од њих тражи. Он зато објављује *Школски закон за ученике гимназија и реалака* у коме је детаљисано: како се морају владати ученици у школи, у цркви и ван школе и цркве. Њим су прописане и мере за поправљање и како да се оцењује владање. Нећемо рећи да је све ово добро, како је прописано, али је несумњиво добра намера да се ученици у гимназијама васпитају да буду честити људи, добри грађани, што и јесте највиша задаћа ових школа. Овога ради он готово не би рад био ништа пропустити. Зато прописује како ће се ученици преводити у старије разреде, а како да се поступа с онима који су поновили неки разред, па би хтели полагати испит као приватни ученици; шта да се ради с ученицима који самовољно, пре времена, напусте школу; како с онима који мењају школу и т. д. Све треба да је на свом месту, све у реду и како ваља, то као да је стална тежња овога доиста вредног и енергичног човека.

Ученици треба да иду у цркву у току школске године. Пре поласка у цркву у школи ће им се протумачити јеванђеље или објаснити што из службе. Ученици треба да иду у цркву и за време школског одмора. Они треба да се моле Богу пре учења и после учења, па се каже и то која ће се молитва читати. Накнадно одобрава да се чита молитва само изјутра пре учења и по подне после учења „само да се не би губило од важности коју треба да има".

У ранија времена наставни план и број недељних часова из појединих предмета био је врло несталан. По готову у свакој гимназији било је то друкчије према схватању наставничких зборова који су у овоме имали већу слободу него што им је требало

дати. Ст. Новаковић покушава кидати с овом праксом и прописује и наставни програм за поједине предмете, на пр. за гимнастику и војничко вежбање. Он ипак не пренагљује, већ поступа тактично и тражи да му у томе помогну и сви наставници од којих тражи да израде детаљније програме, сваки за свој предмет, па да их пошљу њему, који ће се постарати за сталне програме за све наставне предмете.

Уз то он мисли и о наставној методи, па даје и понека упутства како да се ради, па да успех у настави буде бољи. После десет дана по доласку за министра, 12. априла 1873., он упућује два значајна акта који сведоче о његовом старању о наставној методи, посебице о методи у настави српског језика. Ту он истиче како је од огромног значаја настава из српског језика (како је то истицао дајући упутства за рад учитеља основних школа), који ученици морају савладати тако да се њим лако служе и усмено и писмено. Затим препоручује да директори походе часове, изузму програме од наставника српског језика и пошљу министру. На часовима приликом похођења појединих разреда да се увере чему наставници обраћају главну пажњу: да ли голом теорисању или практичном вежбању, дају ли писмене задатке, како и колико. Ово старање за методу у настави српскога језика служи на част Ст. Новаковићу, великом ученику и следбенику великога Вука Стеф. Караџића, који је за победу својих идеја имао захвалити првенствено свом методском раду.

Сем српског језика Ст. Новаковић је мислио о поправци наставног поступка и из осталих наставних предмета. Он се старао да се набаве снимци старинских новаца ради очигледног упознавања историјских старина у настави из историје, па се брине и о уређењу кабинета, збирки очигледних средстава за природне науке и т. д. По себи је јасно да је његово старање да се добију спремнији наставници за све наставне предмете циљало и на поправку наставне методе.

На крају овога одељка можемо рећи да је тешко одлучити: да ли је Ст. Новаковић урадио више за основне школе или за гимназије. А да је подједнако волео и једне и друге и за њихово добро радио врло енергично, то је ван сваке сумње.

Реалке.

Али Ст. Новаковић није заборавио ни реалке. Због њихове сродности с гимназијама он издаје понеке уредбе и расписе заједничке за обе врсте школа. Сем тога он чини измене и допуне у Закону о устројству реалке од 9. јуна 1865. Ове његове измене су од 3. децембра 1873. а потом од 29. децембра 1882. Измене нису простране, да би промениле карактер ових школа, већ су више ради бољег формирања њихова, да би с више вероватноће одговориле свом задатку. Зато и немамо потребе задржавати се дуже на њима. Довољно ће бити навести: да се оне тичу положаја и плата наставника реалке (§ 4.), измена и допуна наставног плана (§ 5.) дужности директорових (§ 7.) права професорских односно кажњавања ученика (§ 11. и 22.), ступања ученика у I. разред (§ 17. и 18.), уписа и прелажења у старије разреде (§ 19. и 21.) и испита (§ 26.) То је све.

По саслушању Главног Просветног Савета он је, 20. августа 1881., прописао и *Наставни план за реалке*. Спроводећи овај план он препоручује директорима да наставници у главним потезима израде програме сваки за оне предмете које ће предавати у току године. Ти програми ће се послати њему да по њима спреми сталне програме.

Нека се има на уму да је Новаковићевом иницијативом 27. марта 1881. одобрено да се поред реалке у Београду отвори и друга *реалка* у Ужицу, које је решење поновљено 27. септембра 1882., пошто се првог пута није могао отворити пети разред реалке.

Учитељске Школе, Виша Женска Школа.

Могао је човек необично ценити основне школе, па је могао и залагати се за њих колико год хоће, па ипак све би било од мање добити, ако нема људи који хоће да учине све за школу. Другим речима ништа се неће моћи више учинити за народно просвећивање, ако учитељи и учитељице, ти непосредни радници у основној школи нису какви треба да су. „Учитељ је душа школе“, тако се то каже с пуно разлога. Зато и морају учитељи бити спремни, вредни, одушевљени, морају волети свој народ, децу нашу. Али сироти, тако рећи дојучерашњи робови задуго нисмо имали таквих наставника, нисмо их могли имати, јер нисмо имали ни школа у којима би се спремали за најлепши позив васпитачки. *Педагогијска Школа,* а то беше наша прва учитељска школа, отворена је тек 14. јануара 1870. Она је била доста добро уређена, а имала је и добре наставнике и зато су први учитељи из ове школе били доиста ваљани. Али било их је мало.

Ст. Новаковић чини у Закону о устројству учитељске школе извесне измене и допуне 31. марта 1881. Тим се изменама наређује: да професори морају свршити своје предмете на време, држећи се наставног плана и наставних програма (чл. 13.); да наставнички савет саставља распоред часова и наставних предмета међу наставнике (чл. 19.), да одлучује о примању ђака у школу и о прелазу у старије разреде према показаном успеху (чл. 19). Још се њима мало друкчије одређује да се полаже учитељски испит зрелости, а да се не полаже испит из IV. разреда и т. д. (чл. 30).

Али то ипак није довољно. Треба више учитеља и то ваљаних у сваком погледу. Новаковић зато 31. марта 1881. доноси *Закон о установљењу учитељске школе у Нишу.* Школа ће се издржавати из Главног Школског Фонда. Ну још је врло важно: да ће се у њој, по решењу министарског савета, „моћи установити и нарочито одељење за мање

спремне ученике". Овим се хтело помоћи лицима која су ушла у учитељску службу без довољне спреме, да би се колико толико спремила за успешније вршење своје дужности. Нема сумње, ово је била добра ствар. Млађи привремени учитељи невични, а ради остати у учитељском положају да граде каријеру, припремили би се под надзором и упутствима наставника стручњака, положили би прописане испите и стекли самопоуздања за свој познији рад. Али као да је ова лепа одредба после Новаковића остала само на хартији. А понеки привремени, који су положили прописане испите и постали стални, самообразовањем и дружењем израдили су се, да су били само од користи у школи у којој су остали и истрошили сву своју снагу.

Ово је у осталом требао да буде наставак рада који је Новаковић још раније смислио и извео. Наиме он је 28. фебруара 1875. донео Закон да се уштедом из кредита, одређеног на учитеље основних школа, могу држати накнадна предавања учитељима. Овај закон, само од четири члана, врло је симпатичан. За нас су важни чл. 1., 2. и 4. . . . „Из уштеда на плату учитеља и учитељака може се потрошити до 50.000 гр. пореских на предавања, која ће се приређивати за накнадно образовање учитеља и учитељака". (чл. 1.). „Уштеде ове, које се на завршетку једне рачунске године покажу, стављају се на расположење министру, да их у идућој рачунској години на горњи циљ потрошити може". (чл. 2.). „Предавања ће се држати у Београду или Крагујевцу. Кад се покаже могућно, могу се и на оба места у један пут држати" (чл. 4.). За допуну образовања учитеља овим се законом много учинило, а тиме и за народно просвећивање.

За образовање учитеља имао је Ст. Новаковић читав систем мера. Тако, сем споменутога, он је 1. марта 1881. прописао и *Правила за полагање испита за оне који нису редовно свршили прописне школе.* Затим је прописао *књиге* по којима ће се испитивати учитељски кандидати, који нису редовно

свршили прописне школе. Ово је учинио 27. априла 1881. Од њега су и *Правила о учитељском испиту за ученике учитељских школа* од 26. фебруара 1883. која и данас важе, а која би требало бар у неколико изменити. Он је издао наредбу од 28. марта 1883. како треба сводити годишње оцене ученика учитељске школе, да би то било правилније и боље. Та наредба замењена је тек 15. новембра 1910. Правилима о оценивању ученичког успеха у учитељским школама, која смо, по наредби министра, ми спремили. Ова су правила у духу захтева новије педагогике. Али радо признајемо да ни она наредба Новаковићева није била назадна, особито према времену кад је поникла.

Ученици учитељских школа морају се одликовати примерним владањем, јер ће само тако бити доцније и примерни васпитачи. Зато је он 15. јула 1882. прописао *Школски закон за ученике учитељске школе.* Њим се истиче како ће се ученици владати у школи како у цркви, како ван школе и цркве, које су мере за поправку и како ће се оцењивати њихово владање. „За неморална дела, која понижавају и бешчасте, ученик се искључује на свагда из учитељске школе, а уједно из свију школа у Србији.“ (чл. 29.) Видите како је строг Ст. Новаковић, и то је оправдано, јер учитељи морају били идеални људи. Ученицима учитељске школе ништа не треба гледати кроз прсте кад се хоће у истини да створе од њих идеални учитељи, јер знајте ако нам васпитачи буду све бољи, биће стално боља и будућност нашег народа. Закон Новаковићев за ученике учитељске школе вреди и данас с незнатним изменама које су извршене 19. октобра 1904. Новаковић је хтео да у учитељским школама буду ученици ваљани, скромни, побожни. Није чудо што је још 26. јуна 1874. издао наредбу да и они и за време школског одмора иду у цркву. И ту је он имао право. Вера је најбоље васпитно средство само, разуме се, треба умети васпитати у вери. А ми као да се тиме не можемо похвалити, чему, разуме се, није крив Новаковић.

Познато је да је стручне учитељице спремала Виша Женска Школа све док 7. фебруара 1896. није донесен закон о оснивању Женске Учитељске Школе, а после четири године, 15. новембра 1900., и отворена *прва* Женска Учитељска Школа у Београду.

Виша Женска Школа могла је имати својих мана. И несумњиво их је имала. Али поред свега она има ипак великих заслуга, јер она је расадник из кога су излазиле прве наше праве народне учитељице, од којих су се многе необично истакле својом спремом, вредноћом и љубављу ка послу. У томе је имао заслуге и Ст. Новаковић, који је још 1875. поднео Народној Скупштини предлог закона о установљењу петог разреда у Вишој Женској Школи. Сем тога он је 15. маја 1883. прописао Правила о полагању учитељског испита ученица Више Женске Школе. Тим правилима зајемчено је да ће оне које хоће да буду учитељице морати имати јачу спрему, па да положе испит који им даје право да буду сталне учитељице.

Али нису ово једина питања — пети разред и Правила о учитељском испиту — из области Више Женске Школе, којима се бавио Новаковић. Он, и ако није из основе мењао закон ове школе, ипак је хтео утицати да се рад њен креће успешније, све на боље. Зато је на пр. наредио да за прелажење ученица у старије разреде вреде одредбе које и за ученике гимназије; да ученице а и учитељке и за време школског одмора походе цркву које се налазе тада у месту где је школа. „Очекујем од вас, госпођо управитељко, да ревносно настојите, да се хришћанска дужност идења у цркву од стране учитељака и ученица неизоставно и свесрдно врши", тако наређује Новаковић 26. јуна 1874.

Школски надзор.

Нека је све учињено што треба за школе, нека су и наставници и наставнице, који раде по шко-

лама, ма како спремни и идеални, па ипак се не може и не треба да буде без надзора. Не може се оставити да сваки ради како хоће и уме. Зато мора свуда бити надзора, а ради рада у школи мора бити школског надзора. И њега је било вазда, и ако није био свагда какав треба. Школски надзор у Србији био је у разна времена свакојак, а у главном вазда недовољан. Од 23. септембра 1844. ступило је у живо г *Устројеније јавног училиштног наставленија*. Њим су биле обухваћене све ондашње школе. А њим је и школски надзор одређеније истакнут. Била су одређена два *главна управитеља*, који су били надзорници основних школа, један за западну а други за југоисточну Србију. Сем њих били су *управитељи* између наставника, а у Лицеју биран је између професора *ректор*, а Богословијом је управљао митрополит. Кад су држани испити министар је слао своје изасланике у више и средње школе. 1845. наименован је и *надзиратељ гимназијалних училишта*. 1853. обновљено је звање надзорника свију школа под именом *главни инспектор училиштa*. У пракси се ово свакако показало да је недовољно. Зато су 22. августа 1857. укинута звања управитеља основних школа и надзор над свима школама усредсређен је у ондашњем попечитељству просвештенија, а то је било министарство просвете. Четири нова секретара одређени су да сваке године редовно походе све основне школе, а у случају потребе да и ванредно прегледају све више и ниже школе. Ови секретари крстарили су по целој земљи, трчали с краја на крај, па често и не силазећи код сваке школе с коња прегледали наставнички рад, вршили испит ученика и оцењивали успех рада. Долазак њихов гдегде је изазивао страх и трепет, а гдегде се приређивала гозба код школе, која се после дуго памтила и о њој се причало... И ово као да је све било. Кад се увећао број школа, онда су ови секретари узимали и по ког *помоћника*, професора које гимназије, који је у место њих прегледао коју школу или и читаве сре-

зове. Овакав школски надзор затекао је нови министар Ст. Новаковић. Јасно је да он њим није могао бити задовољан, као што не би то нико ни од нас данас. Он га зато реформише, како је у оно време, према ондашњим приликама најбоље могао.

21. марта 1881. ступио је његов *Закон о надзиравању школа,* којим су обухваћене основне и средње школе. „Надзор над основним школама вршиће се преко лица из просветне струке у опште, а нарочито преко професора учитељске и средњих школа. Надзор у средњим школама вршиће се нарочито преко професора Велике Школе и преко других стручних лица која Главни Просветни Савет за тај посао изабере“. (чл. 2.). Овај надзор, према чл. 1., предузима се редовно на крају сваке школске године, да би се оценио успех наставнички у тој школској години. А ако би било потребно може се надзор предузимати и у свако друго доба године. У чл. 6. пребројане су главне дужности надзорникове. За овај посао надзорници су добијали упутство и гледало се да надзорник не прегледа школе узастопце две године у једном срезу или округу.

За основне школе важио је овај надзор све до Закона о народним школама од 1898. односно 1904. а за средње школе вреди и данас, и ако се отступало да се шаљу изасланици ради прегледа рада у гимназијама, већ се шаљу првенствено ради присуствовања на испитима зрелости. У најновије време, по нашем ослобођењу 1918., установљени су инспектори за средње школе — по Уредби о министарству просвете — који овдаонда походе поједине гимназије, кад се укаже потреба, а поглавито опет и они на крају школске године кад се држе испити зрелости.

Упоредимо ли школски надзор Ст. Новаковића с оним какав је *пре* и *после* њега, хтели не хтели, морамо признати да је он и у овом погледу дао што се најбоље могло, и да је то, с обзиром на време кад га је дао, у истини могло служити интересима наставе, интересима целокупног народног

просвећивања. Дабогме, кад се хоће, много којечега може да се изопачи, па је то могло и овде онде да буде. Све зависи од људи, од њихове савесности и стручне спреме. По себи се разуме да ми овим нећемо да бранимо Новаковићев школски надзор, као да би он био најсавршенији. Има, има бољег школског надзора од његова, али га у нас још не би, макар да је било по Закону од 1898. и да и сад има појединих врло ваљаних школских надзорника.

Овде нам је згодно споменути да је Ст. Новаковић као министар чешће походио поједине школе и присуствовао на часовима из појединих предмета, најчешће из српског језика. Хтео је дакле да и лично води надзор како се ради у школи. Причале су нам неколике наше наставнице да је често долазио у Вишу Женску Школу, кад су оне биле ученице у тој школи. Једна је ученица том приликом мењала именицу *глад*, па кад је за други падеж рекла глад-а и брзо се поправила глад-и додао је он: „Може, може и глад-а, има наших крајева, као у Далмацији, где је ова именица мушког рода".

Како је ово лепо, кад министар просвете улази у школу и оволико се интересује њом!

Богословија.

Сасвим је право што је и Богословија била под министарством просвете, под којим треба да су *све* школе сем војних.

Ст. Новаковић интересовао се и овом школом као и свима које су биле под његовом управом. За њу је важио закон од 27. септембра 1863.. када је Новаковић дошао за министра. Тај закон важи за њу и даље. Али 3. децембра 1873. он је учинио у њему неколике, и ако не битне, измене. Мало доцније, 9. фебруара 1874., прописао је *Правила за владање богословијских ученика* у болници. Ова су правила врло занимљива што сведоче да су ученици били или велике јогунице или што је министар налазио да треба све наредити.

Ради бољег реда у школи наредио је, 14. августа 1881., да наставнички савет у почетку школске године бира из своје средине лице за васпитача а друго за economa, које ће он потврђивати. „Васпитачева је дужност да се стара о реду домаћем и васпитној страни тога завода; а економова је дужност да се брине о економији општежитија (за које је он решио да се обнови) и о свему што је са њиме у вези.“ У писму ректору он даље каже да ће васпитач и економ бити на овај начин његови помоћници и расправљаће у првом реду сва питања која у њихов делокруг спадају, а тек важнија питања подносити ректору или преко овога богословијском савету на решавање.

Већ 17. августа Новаковић је прописао и детаљна Правила за васпитача и економа у Богословији, која су врло добра, да им се по готову нема шта с разлогом замерити. Одмах за овим, још истог дана, 17. августа 1881., објавио је *Правила унутарњег реда у богословијском општежитију.* У њима имају ови одељци: 1. распоред времена; 2. о цркви; 3. ред у соби и разреду; 4. о излажењу; 5. редари; 6. надзорници; 7. храна; 8. одело; 9. ред у трпезарији; 10. опште. Она су, као и правила за васпитача и економа, врло добра. Кроз њих провејава родитељско старање и топла љубав да се богословска омладина васпита лепо, да би народни свештеници — а они су и народни учитељи — били на достојној висини, дорасли за свој узвишени позив.

Али како су богослови могли бити и учитељи и у школи, а не само у цркви и кући, јер су у Богословији учили и педагошке предмете, Ст. Новаковић је водио рачуна да се они што боље спреме и за практични рад у школи. Тога ради наредио је да се могу вежбати у мушким основним разредима код Саборне Цркве, 15. октобра 1881. Укратко врло много урадио је Ст. Новаковић и за Богословију. Али тиме рад његов за свештенство и његово просвећивање није завршен.

1873. он је отворио и *Друго одељење Богосло-*

вије, које се друкчије звало „*Милојевићева Богословија*“, по имену Милоша Милојевића, непомирљивог браниоца наших националних интереса особито у односу према Бугарима. Ово ново одељење Богословије имало је задатак да, по речима Милојевића, спрема учитеље и свештенике за *Србију под Турцима.* (За њега није постојало име Стара Србија.) По томе може се унапред мислити да је наставни план отступио од редовнога за богослове који су се спремали за свештенике у ондашњој нашој држави. Он је био подешен у духу српске пропаганде. Ту су се учили предмети који ће спремати ученике по потреби и за војнике, комите, зато су гимнастика и војно вежбање били и у овој школи, па онда француски језик, па чак и турски језик и т. д. Ст. Новаковић нашао је одличног помоћника за организацију ове школе у свом земљаку Милошу Милојевићу, родом из Мачве.[1])

Па и овим није завршен Новаковићев рад за цркву и свештенике. Он је хтео уредити и материјално стање свештеника, као што је то урадио за учитеље и професоре. Зато он прво укида бир, који се давао свештеницима у кукурузу — често и буђавом — и доноси 1882. *Закон о уређењу свештеничког стања.* Место кукуруза свештеник добија од сваке пореске главе по два динара годишње, колико му се и дан дањи даје. Ово дело Новаковићево било је несумњиво од значаја за материјалне прилике свештеника особито сеоских, који су живели оскудније а хтели су школовати своју децу. Колико ли је њих узвикнуло: „Е сад могу мислити о даљем школовању своје деце биром у новцу!...“ Да није било овога закона Новаковићевог вероватно би многи свештенички син остао на селу без школовања сем у основној школи.

Будући министар и црквених послова Ст. Новаковић доноси и нове црквене законе од 31. де-

[1]) За ове податке дугујемо захвалност свом пријатељу г. Зарију Р. Поповићу, шефу статистике у Мин. Просвете.

цембра 1882.; води преписку с Архијерејским Сабором о њихову извршењу и т. д. Ми ово истичемо, да би се видело да он ни једну своју дужност није занемарио. А да ли је овај његов рад имао мана, шта је прави повод и ко је крив што је избио сукоб између њега и ондашњег митрополита Михаила, то нека цене други, позванији за то. Ми прелазимо на даљи његов рад за просвету.

Велика Школа.

Под Министарством просвете и црквених послова је и Велика Школа (Академија) у којој је Ст. Новаковић био и практични радник, њен професор у философском факултету. Он је знао њен значај за политички и културни живот у нашој држави. А добро је познавао и њене недостатке и мане, које је сад, кад му се већ дала прилика, хтео отклонити, тим пре што је то последња алчица, на врху у ланчићу српских школа, које треба да су бар добре, кад већ нису и многобројне. Зато он већ 20. децембра 1873. чини важне измене у Закону о устројству Велике Школе од 24. септембра 1863. За време свог трећег министровања он се поново враћа на овај закон и чини 25. јануара 1880., у њему још више и врло важних измена и допуна. Новаковићеве измене у овом закону тичу се на првом месту отварања некнх нових катедара и друкчијег груписања наука (§ 4.) и евентуалне могућности спајања оба одсека философског факултета (§ 5). Озбиљна је пажња поклоњена и учењу страних језика у Великој Школи (§ 9. а).

Отварање нових катедара као и пружање прилике ученицима да се усаврше у страним језицима могло је бити само од значаја за образовање и стручну спрему велико-школске омладине. Зато се и овај поступак Новаковићев мора означити као корак унапред.

Али се ваљало постарати и за наставнике, који ће радити на науци и спремати велико-школску омладину за велике националне задатке. Новаковић

је и о томе мислио. Он је још 28. фебруара 1875. донео *Закон о приправницима професорским у Великој Школи.* Који ученици техничког или философског факултета сврше испите и изнесу из већине предмета одличне, а из осталих врло добре оцене, могу се задржати при Великој Школи као приправници за професорска места или да се пошљу ради учења на страну и то с издржавањем, које се одређује буџетским законом (чл. 1.). Он им прописује и дужности: да помажу професорима у кабинетима, да походе часове из струка којима се одају, да замењују професоре или држе предавања у средњим школама а под надзором старијег професора кад се одреде. Нема сумње ово је било преко потребно, јер само овако зајемчено је да ће се припремати нове наставничке снаге, које ће старе, истрошене и заморене, замењивати.

Занимљиво је да је Ст. Новаковић тако давно, сасвим правилно, тражио овим законом да се будући наставници у гимназијама још на Великој Школи спремају и *практично* за наставнички позив. Међутим то се ни данас још не ради после 45 година одонда! Доиста се и по овоме види како ми у понечем споро, врло споро напредујемо.

Ст. Новаковић се старао да ученици што више науче у Великој Школи, и тога ради прописао је, 1. септембра 1873. да се врши *пропитивање* после извесних рокова или кад се сврше веће или мање партије. Он тражи што већу саморадњу ученичку и жели да се не дају рукописи које би ученици читали и преписивали, већ да професори говоре а ученици бележе. За ученике је, вели, ово најтеже, али и најбоље, јер се сваки мора паштити да што лепше забележи главне мисли, а приликом колоквија ће исправити, ако је што погрешно записао. Овде има нешто што је и наивно и погрешно. Ипак он моли да овај начин препоручи ректор академском савету, да договорно удеси да би се тога држали сви професори подједнако, „да би било једнога поступка који је могућан у ствари веома потребној.

По том би требало и ученицима одмах објавити овај начин рада, да би они још у почетку знали према њему своја занимања удесити".

Плате професора регулисао је он заједно кад и плате професора гимназија, о чему је било речи напред.

Напослетку да споменемо овде још две важне ствари, које се тичу свих школа, а односе се на уређење школских књижница и кабинета.

Знајући големи значај ових по наставничко усавршавање и рационалну наставу он је 22. фебруара 1882. издао наредбу: како да се на један исти начин уреде библиотеке по свима школама. Свака књижница, према овој наредби, треба да има: 1. инвентар, 2. стручни списак, и 3. азбучни списак. Одмах за тим, 2. априла 1882. прописао је како да се воде у будуће инвентари. Треба водити тачан надзор о свима стварима које се набављају за школске потребе и савесно руковати њима. Тако, поготову, Ст. Новаковић ништа не губи из вида, већ се о свему по свима школама стара, о свему мисли и даје упутства како треба радити.

Богат је законима, наставним плановима, програмима, расписима и разним наредбама и упутствима за рад што се лепо видело напред. У свему томе неисцрпан је и неуморан баш као да ништа друго није радио до то.

Неки његови предлози поднесени су Народној Скупштини, али нису претресани у њој,[1]) а неке је оставио те их је поднео са својим потписом други министар „зато што је Ст. Новаковић раније с пок. Јов. Ристићем одступио био".[2])

Народна Библиотека и Музеј.

Својим радом Ст. Новаковић је задужио и две културне, врло важне установе: Народну Библиотеку

[1]) Види: Годишњак XXIV. Академије Наука, стр. 359.

[2]) Види горњи Годишњак, стр. 337.

и Музеј. Оне, поред општег културног, имају и општег педагошког значаја: служе усавршавању наставника и пружају понека очигледна средства за рационалнију наставу како у стручним тако и у васпитним школама.

У почетку обе ове установе биле су у нас заједно откад су, а то је управо од 16. фебруара 1853. Јуна 5. год. 1861. наређује се да се за библиотекара Народне Библиотеке и чувара Музеја постави неки професор Лицеја, који ће имати права и повишице као и лицејски професори. А видели смо да 2. априла 1873. библиотекар Народне Библиотеке постаде и министром просвете. Зато је разумљиво што се баш он и заложио да се и Народна Библиотека и Музеј подигну на висину коју заслужују. Ипак не тако брзо, тек 19. марта 1881. ступио је у живот *Закон о Народној Библиотеци и Музеју*, опет добро дело Ст. Новаковића. Библиотеком ће руковати библиотекар, а Музејом професор археологије, који је и чувар Музеја. Установљава се и Одбор ради свестраног вршења послова. Чланове бира збор професора Велике Школе из сваког факултета и одељења факултетског по једнога. Одбор се брине о свему што се тиче употребе Библиотике и музејских збирака; он има у свако доба и право надзора над свима збиркама обеју установа. Одбор решава и шта ће се набављати. А набављаће се првенствено што се тиче нашег народа и наше отаџбине, све остало што се тиче ових установа овлашћен је министар да пропише нарочитим правилима и наредбама.

Добро је што закон оставља одрешене руке министру да према предлозима библиотекара, чувара Музеја и Одбора може прописивати детаљна правила, а по потреби и мењати их у интересу поузданијег напретка ових веома важних културних установа. Шта и у колико се одтада у њима напредовало није наш задатак да испитујемо овде.

Државна Штампарија и Народно Позориште.

Државна Штампарија установљена је још 1831. Она је прошла кроз разне мене и као техничка установа све више се усавршавала и све више је напредовала у колико је било спремнијих радника. Требало је још и да је управник добар администратор, добар наредбодавац и онда послови иду како ваља. Ст. Новаковић није имао потребе да врши у њој неке особите реформе. Он је 27. септембра 1882. прописао за њу Правила за инвентарисање предмета која је предложила Главна Контрола. Та правила он је прво послао Државној Штампарији да стави своје примедбе, ако их има, и кад она није имала ништа против, он их је одобрио. Још је 28. октобра 1882. прописао Ценовник за монополисану хартију. Остало су ситније наредбе без утицаја на правац њеног вазда плодног н корисног *рада.*

Нешто слично је и с Народним Позорништем. Оно треба да има добар репертоар и добре радне снаге, добре глумце и глумице, и онда је учињено све да се васнита укус у гледалаца, да Народно Позориште, као народна школа, с успехом врши своју задаћу.

Уз ово треба имати добру зграду за позориште, а за то се постарао још кнез Михаило, и онда добра управа учиниће и сама, аутономно, да и ова установа напредује и развија се како ваља. Народном Позоришту и није потребна некаква особита реформа споља, из министарства просвете, јер оно се реформише само од себе, изнутра, према томе какви су радници и раднице у њему. Сем тога оно је по својој природи одређено да у неку руку репрезентује и степен народне културе, те му се мора пружати потредбна материјална помоћ од стране државника. Овако је свакако морао мислити и Ст. Новаковић, па је и помагао Народно Позориште кад год је требало и колико је год могао. Та и оно је народна школа!

5. ЗАВРШЕТАК.

Ст. Новаковић је за релативно кратко време министровања, па још с прекидима, тако много радио и урадио да се појављује можда као најзначајнија личност која је управљала српским школама откад је српске државе. Тако је бар кад се има у виду обилност његова рада.

Он је плодан као министар просвете, а при том сав му је рад упућен на добро и значио је у истини напредак, прави напредак за наше народно просвећивање.

Стојан Новаковић, и кад је престао управљати српском просветом, често је долазио за министра кад полиције кад спољних послова а кад и за председника министарског савета. Тако је то трајало до близу краја његова живота. Али је занимљиво да после 1883. г. никад више није се вратио за министра просвете, а могао је да је хтео. Намеће се питање: зашто није хтео? Може бити рачунао је: урадио је што је могао, што је мислио да треба. Нека сад раде други, млађи, који то несумњиво боље знају и умеју, а утрвеним путевима лако је ићи.

Може бити да се тражило од њега да унесе више политике, оне политике коју не треба уносити у просвету, а он то, можда, није хтео, јер биће да он и није ушао у просвету за министра просвете као политичар, већ као човек више културе, који је требао да убрза темељнији рад на нашој просвети после великих промена у сваком погледу у Европи кад је завршен страховити немачко-француски рат 1871., претеча Светском Рату који је и њега захватио, али га, на жалост, Стојан Новаковић није наџивео.

Најзад, најзад, можда је као силна снага — осећајући да је достојно одговорио својој дужности као управитељ и иницијатор у просвети — тражио ново поље за рад где ће се трошити и сломити његова џиновска енергија. И изабрао је — поли-

тику, унутрашњу и спољашњу, у којој га је и смрт зграбила и оборила.

Како тако, била ма која од ове три могућности или нека сасвим друга, за нас је, то поготову, споредно. Главно је: кад се суди о Стојану Новаковићу као министру просвете и црквених послова треба признати да је то врло заслужан човек, јер је био необично вредан и урадио је врло много, и да су му заслуге за српску просвету велике, свестране.

Доиста ће зато и овај његов просветни рад чувати му спомен у народу, из кога је поникао, кога је љубио и за кога је живео и радио.

1921. *Љуб. М. Протић.*

НОВАКОВИЋ У ДИПЛОМАТИЈИ

Новаковић је провео у дипломатској служби нешто више од дванаест година. Он је био посланик Србије у Цариграду, Паризу и Петрограду. Цео његов радни живот, који је почео као књижевник и историк, а проживео и завршио као национални радник, био је, кад више кад мање, везан за спољну политику Србије. Српски послови на Балканскоме Полуострву из прошлости, који су били главни предмет његових књижевних радова, тицали су се културне, а нарочито политичке историје. Исти ови послови из садашњега времена били су главни предмет његове активности као државнога службеника. Питање о томе „како ће се раскомадано Српство упознати, приближити и ујединити барем националном културом, како ће се одржати и унапредити средиште српско, Србија", био је књижевни и политички програм Стојана Новаковића. Овим мислимо рећи да се он претежно бавио Српским Питањем. Њему се чинило да се Југословенско Питање може решити тек пошто се Српско реши. Новаковић је српски књижевни језик сматрао највећим створом југословенскога покрета у XX веку.

Опште руководне идеје Новаковићеве у његовој активности су у главноме извучене из европске историје. Он је видео да је у свима деловима Европе унутрашња државна и национална кристализација изведена у извесним природним границама и да географским природним целинама одговарају државне или националне целине.

Из историје уједињења Француске, Италије и Немачке је научио да се образовање ове три државе извршило без обзира на какви етнографски сентиментализам. Французи најпре, Италијани за њима, и најзад Немци, требали су времена, ратова и спољних

и унутрашњих докле су дошли до потпунога уједињења и створили, сваки за себе, једну државу.

У истој историји Новаковић је нашао да се уједињење може извршити „знаменитим и дубоким културним радом и књижевним радом и родољубљем“ људи једног истога народа, пре него што дође време да се политичко уједињење изврши.

Политичко јединство и морално освајање, стварање народа и крепких народних држава у двадесетом веку, вршило се, по мишљењу његову, непрестано како путем просвете тако и путем политичкога рада. Просветни рад је обично напред спремао оно што је извршила политика, а доцније је просвета утврђивала, спајала, и неодвојно састављала оно што је политика постигла.

Није нама задатак да утврдимо колико се Новаковић на делу држао ових мисли. Историја ће наћи, по свој прилици, у своје време, да је чинио знатне кораке у лево и у десно од пута, које је себи у почетку свога националнога рада обележио.

I. — БАЛКАНСКА КОНФЕДЕРАЦИЈА.

Новаковић је био за балканску федерацију.

Сан Стефански и Берлински уговори били су последњи акти европских државника, који су Новаковића, као и многе друге, збунили, застрашили. Решења донесена тамо почела су отварати нашима очи. „Србија је, каже он, извукла најтањи крај и прошла горе него ико“. Питање о целини нашега народа, ако још једном буде неспремљено изнесено пред Европу, могло би за увек бити упропашћено. А извесно је било да је то питање, кад тад, поново морало доћи на решавање. Изван граница независне Србије остало је пет милиона Срба под туђим господарством. Даља судба целога српскога народа зависила је од тога како ће се пред суд Великих Сила изаћи, како ће се решење припремити. За Новаковића је било, после извесних оклевања, јасно да је Српско Питање ситно кад улази у велике рачуне европске. После Бугарскога Рата, који Но-

ваковић није одобравао, јасно је било за свакога нашег озбиљнога државника да је Српско Питање у тесној вези са Бугарским и Грчким Питањем. Ова три питања су састављала Балканско Питање. Балканско Питање је било саставни део Турскога Питања, које је опет главни део целога Источнога Питања. Источно Питање је вечити предмет за ратовање међу народима; оно је то било и биће још. Повода имаће и наћи ће смели европски државници на Балкану где се народи између себе мрзе и парниче. Кад је то једна несумњива ствар онда је све тежиште у балканској политици, у једној одређеној балканској политици, коју имају водити Србија, Грчка и Бугарска. Та балканска политика треба да буде у ствари политика споразума.

Новаковић пружа тај наук из раније историје Балканског Полуострва „Пошто се на том полуострву није могла током историје утврдити ниједна народност нити каква год политична једноставна целина, неслога је балканских народа увек доводила на Полуострво неку туђу силу и туђега освајача. Без Цариграда ниједан освајач није се могао утврдити на њему. И зато је једини пут за Србију, Грчку и Бугарску да своју слободу стално утврде и да свој опстанак обезбеде у њиховоме властитоме споразуму, у уништењу међусобних раздора, у осећању својих узајамних федеративних интереса“. Географско јединство Балканскога Полуострва, које је често доводило до једне државе није никад доводило до једне народности. Кад то није могло и не може бити, онда треба то географско јединство обележити каквим год јединством политичким, балканском конфедерацијом. Стара идеја, коју је у Србији први прави у програм развио Илија Гарашанин у своме познатоме „начертанију“ из 1848, коју је кнез Михаило покушавао да изведе од 1860 до 1867.

Међусобни споразум између Срба, Грка и Бугара није се могао постићи ни на основу старих традиција, ни на основу савремене етнографије и фантас-

тичних етнографских карата и још фантастичнијих претенсија, него једино деобом на основу међусобне равнотеже балканских држава. Под именом балканских држава Новаковић је мислио само на Србију, Бугарску и Грчку. Румунију и Црну Гору није рачунао; Румунију јер није имала шта тражити на Балканскоме Полуострву; Црну Гору јер је веровао да Кнез Никола не може имати друкчијих интереса него Србија. Арбанасе је једва узимао у какве комбинације, и ако је у ово доба једва видео и њих као једнога будућега чиниоца на Балкану. „И Срби и Грци и Бугари могу доћи до својих старих баштина ако се умедну наравнати на основу равнотеже и њихових солидарних интереса. Равнотежи је основе положио сам Берлински Уговор; за равнотежу су Срби 1885. године ударили на Бугаре; у равнотежи је на сваки начин једина правична и могућна расправа Балканскога Питања“.

II. — ПРЕТЕНЗИЈЕ.

Није било тешко поставити као циљ споразум на основу равнотеже сила међу балканским народима. Тешко је било то и доказивати, а камо ли остварити. Зар се могла после Пловдинскога преврата остварити равнотежа? Зар су могли и хтели Бугари и Грци веровати да је равнотежа претежнија од питања о раси? Зар су хтели Бугари имати другу сврху после 1885 године, него остварење Сан-Стефанске Бугарске? Зар су опет Грци могли напуштати, ако не успоставу Источнога Царства, а оно бар Јелинску Мисао? Имало је тада на Балканскоме Полуострву места за све, али су сви хтели цело Полуострво за себе.

После ратова од 1876—1878, положај се на Балкану изменио. Деоба Турске, и ратови за ослобођење хришћанских народа, нису биле главне бриге Великих Сила. Оне су се у главном бринуле да прошире своје утицаје, економски и политички, на Балкану; сфере утицаја су биле одређеније него раније обележене оном чувеном линијом од Видина

до Солуна. Аустро-угарска је имала западни део, Русија источни део Балканскога Полуострва. Деоба Турске, са друге стране, била је за Србе, Грке и Бугаре свршена ствар, баш онако исто као и за грчке и наше државнике из четрдесетих година прошлога века; и зато су они од Берлинскога Конгреса унапред, сву своју снагу усредили на борбу око делова турске царевине; борбу дугу и драматичну око етнографских граница. „Страсни научници и испитивачи, који ревност терају до цепидлачења стадоше изналазити или тврдити да су изнашли старе рукописе, незнане, заборављене и закопане пергаменте. На основу њих, по својој мисли, предругојачаваху историју свога народа или налажаху удесна обележја која се старином својом поклапаху са тадашњим потребама. Од граница босанских па до капија цариградских мучило се безброј тајанствених мука само да се оживе и васпоставе погубљене традиције, да се стече надмоћнији положај над охолим и дивљачним суседима, да се њима завлада, да се непрестано мењају и људи и установе, да се агитује и без одмора умути.“

Грчки политичари, као и грчки писци, тврдили су да су цела Маћедонија и Тракија и Епир грчке области. Признавајући да у њима има понегде и у већини, било Арбанаса, било Турака, било Словена, ипак су тражили да буду грчке, јер су све велике вароши Солун, Касандра, Сер, Пловдин, Једрене, Чорлу, Бер, Родосто, Воден, Острово, Преспа, Перник биле у главноме грчке. Најпопустљивији међу њима пристајали су да се коначна судбина балканских народа реши утврђивањем Словена на северу, а Јелина на југу и ограничењем по међама обележеним историјом и географијом. „Србе и Бугаре треба признати за господаре свеколике земље на север од Балкана и Шар Планине. Они су тим земљама и своја народна имена дали. Али, све земље на југ од тих планина, па и сама планинска места тих самих планина с јужне стране, земље су суштаствено јелинске. Оне су кроз хиљаду и двеста година

сачувале њихова историјска имена Тракије и Маћедоније. Словени се нису за четири стотина година ни живи чули под ропством турским. Бугари до скора нису знали чак ни којој народности припадају; мало нешто образованији Бугарин поносио се да се зове Грком.“

Бугарски политичари, и писци њихови, заманђијани успехом политике руске, која је Бугарску из ничега дигла и за коју су Бугари најмање жртава дали, оријентирали су своје захтеве према Султановом Берату од 1870 о стварању Бугарскога Ексархата. По томе не само да је област пећске патријаршије (епархије нишка, пиротска, велеска, ћустендилска) него су и друге епархије са православним становништвом у Турској, у домени овога Ексархата. То ће рећи да су они тврдили и тражили да сва Маћедонија, Тракија и добар део Србије (из граница 1914 год.) буду бугарски.

Српски политичари су у главноме добре старе традиције о конфедерацији балканских народа из 1860 напустили. Па и ако је Србија била у најтежем положају на Балкану, слаба унутра без пријатеља споља, тражили су да Тимок и Струма буду једина граница према Бугарима. Многи српски писац тражио је да место Тимока река Искар буде та граница, а Серез и Јањина, Арта и Авлона буду градови српски.

И баш ових година кад је Новаковићева делатност, као дипломате била највећа, борба међу народностима на Балканскоме Полуострву почела се развијати и водити отворено у националноме облику. Борба за све или ништа која ће се водити до пред почетак 1912. године а после дегенерисати у балкански рат и продужавати и за време европског рата.

III. — МЕТОДЕ.

Новаковићу су ове тешкоће биле боље познате него другоме; јер је пратио ову борбу, и сам у њој узимао активно учешће. Он није имао великих илузија. И не само да није веровао да ће се то брзо

моћи постићи, него није био сасвим на чисто да ли је споразум балканских народа у опште остварљив. Он није на пример веровао нарочито у српско-бугарски споразум. Али је ипак радио на споразумевању са свима.

Мене интересује, пише он, како питање о будућим коначним политичким границама међу Србима и Бугарима, тако и питање о коначном одлучивању балканскога питања и судбине балканских народа пред ареопагом европским. На балканским народима је да сами расветле своје тегобе, да сами за рана обележе своје захтеве, да сами изнесу што више осветљења својим правима, да се сами старају о политичноме успеху својих аспирација. То је задатак који подједнако вреди за Србе, Бугаре и Грке; а сваки од њих нека издвоји што се њих тиче, па нека се брине како ће да се постигне и изврши.

Какав је начин најлакши да се питање о државним облицима и државним границама сврши? Један против свију? Два против једнога? Срби против Грка и Бугара? Срби и Грци против Бугара? Бугари и Срби противу Грка? На та питања Новаковић је тражио одговора и узимао га из историје балканских борби међу Србима, Грцима и Бугарима. У прошлости било је много примера; час је било српско-бугарских савеза противу Грка, час грчко-српских савеза противу Бугара, час грчко-бугарских савеза противу Срба. Новаковић је, дакле, веровао да треба да се удружују два противу трећега, да је то најбољи пут да се испита и расправи питање народносно међу Балканским народима, пре него дође на решавање пред Европу. Кад се двојица удруже могу приволети трећега да попусти и прихвати једну средњу меру за деобу Турске на Балкану, а домаће погодбе могу лакше примити оне Силе, које немају на Балкану другога интереса него озбиљна јемства за прави мир. „Најбоље би било да се балкански народи међусобом сасвим погоде и пред Европу изађу с готовом ствари. Неузмогну ли се погодити сва три, треба на сваки

начин да се погоде барем два. Судбини онога трећега, ако рачуна на потпору са стране, не треба завидети, као што се нема завидети ни свој тројици, гледајући их како се међу собом свађају и како чекају да им домаћу ствар туђин расправи. Ако Европа почне резати она ће секиром а не маказама", пише Новаковић.

По његову мишљењу, дакле, било би и логично и правилно да у расприи са Бугарима Срби потраже наслона у Грчкој, а у расприи са Грчком наслон у Бугарској. Наравнати се с једним, ма којим, кад се с обадвојицом не може, у томе би се нашао најлакши излаз из збрке на Балкану. Ми ћемо видети да је Новаковић, препоручујући ову политику својој земљи и као посланик у Цариграду доцније, у главноме радио тако. Он је увек радио за споразум само са Грцима и са Турцима. За споразум са Бугарима, који су углавноме радикалне владе припремале, па најзад 1912 године и постигле, Новаковић није никако био и поред по неких његових радњи, које су изгледале с поља друкчије. Привидно и из нужде радио је он на њему.

У овоме послу Новаковић је чак прописао и упутства, управо дао један савет. У њима је метода рада којом су се и балкански државници и посланици Великих Сила у Цариграду кад и кад служили. „Дипломатама од занимања можемо казати једну напомену, извађену из самих народних обичаја Балканскога Полуострва. Карактерна је црта Балканскога Полуострва, да се на њему у свима пословима много цени а још више цењка. Аристократских обичаја на Балканскоме Полуострву нигде нема. Ко се од цене не поплаши и у цењкања се упусти, често пута се погоди и кад се не нада. А ко се срди што му је много заискано, или што му је мало дато — тај ништа не сврши. Таки су обичаји Балканскога Полуострва од Цариграда до Београда и од Драча до Варне". Цене изгледају у почетку велике и претеране, али то су цене од којих почиње погађање.

IV. — ЕТНОГРАФСКИ ПРОБЛЕМ.

Такве су биле главне мисли о методи и о нашој делатности за коначно ослобођење нашега народа под Турском; оне су биле основа за његову делатност, и он их није, чини нам се, напуштао докле год је радио као државни службеник, посланик на страни и активни Председник Министарства. У тим мислима он је обележио и програм свога рада, који је био претежно сведен на расправљање етнографскога питања, тражење етнографских граница, приближних граница, око којих се парбе Грци, Срби и Бугари и на политички рад. Српско, бугарско и грчко ентнографско и државно питање; српски, бугарски и грчки коначни изгледи за будућност и српска, бугарска и грчка дефинитивна држава; ето, око тога се све окретало: цео дипломатски рад и оно што се зове националном пропагандом, на којој је он почео радити, још пре педесет година. Национална пропаганда путем просвете и путем политике; а за то имати просветне мисли и политичке концепције.

На Балканском Полуострву нити је сила нити је просвета могла успети да изврши уједињење народа балканских као другде у Европи. Ниједно племе није било толико јако да она друга изједначи собом; она су савлађивала, потиштавала једно друге, али никад потпуно. Јелини су имали први просветни језик, али не и неку балканску политику; они су приморјем владали али не на Балкану. Александар Велики је владао једном целим Балканским Полуострвом али Јелинизам није никад успео да све балканске земље састави; ни вера ни држава нису помогле. Ни Римљани нису успели да их саставе у једно и одрже као једно. Њима је сметала двострука, латинско-јелинска просвета и географски склоп полуострва. Грци су имали старију своју просвету у Приморју и источноме делу полуострва где се говорило грчки, те су Римљани само на северу полуострва могли ширити латински језик. Географски је склоп био такав да су Римљани могли

створити само области Илирију, Маћедонију, Тракију. Бугари, Срби, у доба Самуила и Душана, нису могли да учине ни колико Јелини и Римљани. А Турци нису могли ни да униште оно што су затекли, нити су могли што ново да образују, и ако су владали више стотина година.

Па, и у новој историји балканских народа, Новаковић је наишао на исте расправе. Грци, Срби и Бугари су се оцепили од Турске, имали независне државе, али су без утицаја на изједничавање племена на Балкану. Грци су имали два центра Атину и Цариград; у Цариградској Патријаршији један велики просветни фактор у којој се упорно чувала византијска традиција после пропасти царства, у Атини политички фактор где се одваја национална идеја јелинизма од византијскога. Па ипак, и Патријаршија и Атина очували су донекле само Мисао Грчку. Словени под Турском у Европи остали су стално у непријатељству са Грцима. Грчки народ је био у Турској најпросвећенији од свих балканских народа, али њега је било у хомогеним масама само по неким градовима Балканског Полуострва, а нарочито у приморју. Бугари, које су Руси створили после Кримскога Рата, добивши под свој круг утицаја (1856—1878) све словенске патријарашиске црквене области, развили су путем просвете и цркве и подмићивања велику активност. Па, и поред свих привилегија и олакшица која су имали, Бугари су свој утицај тешко утврђивали на десној обали Вардара. Они нису никад успели да 70% Словена у Маћедонији споје у једно. Србија се ослободила, али није умела да се користи ни положајем, ни правом, ни догађајима. Кнез Милош је 1830 истина добио од Цариграда државну аутономију, засебну цркву, и то је онда било добро за Србију, али рђаво за Српство под Турском. Да се тада успоставила Пећска Патријаршија, или нико не би мислио на оснивање Бугарскога Егзархата, или не би у његов састав могле ући епархије из области старе Пећске и Охридске Патријаршије. Ни после 1839 ни после

1856 „нико није у Србији са планом и са рачуном уп требио да изгубљени ниво одржава и да заостале неослобођене делове народа од незнања брани. Српски народ под Турском мање је образован него иједан народ, који у Европској Турској живи“. Кнез Михаило и његови државници 1850—1868 су радили да путем персоналне уније, споје Бугаре и Србе — успеха није било, каже се, због смрти његове, што није сасвим сигурно.

V. — ПРВИ ПОЧЕТЦИ РАДА.

Наша народносна борба са Бугарима и Грцима у Турској имала је бити у доба Новаковићеве делатности врло опора. Положај Срба био је сам по себи тежи од положаја Бугара и Грка, који се нису борили с Турцима за независност као Срби. Али, рђаво организован наш национални рад учинио га је тежим у Турској, а нарочито у Ст. Србији.

До Намесништва од 1868 није се радило ништа у Турској, ни кроз цркву ни путем школе. Сав је рад био политички, преко политичких агената који су утврђивали везу са арбанским поглаварима, са виђеним нашим људима, са беговима, са Грцима. Добре и сталне везе су постојале чак до Сереза и Белога Мора. После 1868 почео је национални рад у Турској. Иницијативом српске владе установљен је „Народни Одбор“ у коме су били Архимандрит Дучић, Панта Срећковић и Милош Милојевић. Одбор је требао да се стара о српским школама, књигама, учитељима у Турској. Од 1868 до 1874 у ствари није ништа рађено. — Одбор је постојао али рада није много било, а контроле готово никакве. Кад су дошле 1874 и 1875 са буном у Херцеговини и четама по Босни, наш национални рад је престао.

После ратова са Турском цео рад у Београду био је да се учврсти ново стање створено Берлинским Уговором. Овај Одбор није радио; рад на националним стварима прешао је нешто на Министарство Просвете, нешто на Министарства Иностраних Дела, нешто на фонд Симе Игуманова, који је издржавао

српску богословију у Призрену, нешто на Друштво Св. Саве, нешто на београдску Митрополију где је био митрополит Михаило. Свака је од ових установа радила на своју руку, без одређенога плана. Ако овај рад у Турској за наше сународнике није био од праве штете, он је био од мале користи. Грци и Бугари, међутим, били су у то доба — захваљујући црквеним привилегијама, великим новчаним средствима, турској предусретљивости, и дипломатској потпори час Русије, час Енглеске, час Аустроугарске, јакој централизацији пропаганде њихове, — јаки и агресивни у Маћедонији.

Кад је Новаковић ушао у Министарство Просвете и Црквених Послова, 1873 почео је прикупљати конце тога рада, проучавајући опрезно и свестрано све што се на нашу националну радњу у Турској односи. Ако је где какво упутство израђено, и ако је којему нашем консулу или посланику у Турској писано штогод како да ради, сигурно то није дошло из Министарства Иностраних Дела, него од Новаковића из Министарства Просвете. Ако је ко упућивао наше људе из Турске да и они тамо, као Грци и Бугари, почну пропаганду лојално, допуштеним средствима, подешавајући свој рад са турским законима, то је био Новаковић. Новаковићу се много има захвалити, ако се знало на почетку националнога рада право бројно стање наших школа под Турском, статистички подаци о школама и о раду Грка и Бугара јужно од Шара и Качаника, стање, материјал и начин на који се води цео посао који добија већ име националне пропаганде. Новаковић је отварао очи, уз два три друга национална радника, трајно, неуморно, нашим владајућим круговима за важност Маћедоније за опасност ако је напустимо као што је била од 1874 напуштена. Он је са њима први пут и ближе одредио област наше националне родљивости. Новаковић, Ковачевић и још недовољно оцењени Владимир Карић, наш консул у Скопљу, утврдили су још 1882 границе наших претензија јужно од Шара и Качаника. Од

ових граница, које су обухватале крајеве тиквешки, струмички, велески, скопљански, кумановски, кратовски, тетовски, криворечки, радовишки, штипски, кочански, битољски, прилепски, кичевски, ресенски, преспански, охридски, лерински, дебарски, ишло се некад и даље. У то време само у седам од ових деветнаест области било је наших школа; Бугари су имали у тих седам крајева седам пута више школа и учитеља. Новаковић није одустајао никад од ове области. Наравно да је у току његова рада у Цариграду и Београду, ова граница служила за разговоре и преговоре са Грцима, који су чак и Скопље сматрали својим градом.

Новаковић је у ова доба поред овога рада, и сам писао и друге постицао да пишу и раде о националним стварима. За њега је књижевност била моћно оружје да се рашчисте разлозима мирнога изучавања и размишљања и национална питања. Он није ни дневну штампу, чији је значај ценио, занемаравао, јер је у њу пуштао или своје или туђе да расправљају о њима, како би се пречишћавала или упућивала онамо куда је тежио својим званичним радом. Биће доста његових чланака у листовима нашим из овог времена.

VI. — 1885—1886 ГОДИНА.

Наш национални рад међу сународницима у Турској, зато што је свако на своју руку радио, нити је био успешан нити је имао полета. Јачи подстицај је дошао у почетку 1885 године, и то из Беча. Једнога дана дошао је један Калајев повереник нашем посланику у Бечу, М. Богићевићу, и у поверењу му саопштио да се Калај распитује да ли Србија штогод ради у Маћедонији. И, говорио је Др. Розен уредник Politische Correspondenz да је по Калајеву мишљењу Маћедонија и по историји и по географији српска земља, у којој је краљевина дужна да обезбеди свој национални утицај. Бугарској Аустроугарска неће нипошто допустити да се она на тај крај шири, већ ће својски помагати Србију, јер је

то и њен интерес. Истина, поручивао је Калај, да још није време за акцију, али треба за раније спремати терен у Маћедонији и не само радити него и дати видети да се ради било штампањем књига, било писањем по новинама у чему би могла рачунати на потпору аустроугарскога новинарства.“ И Беч и Пешта били су тада једнодушни у тврђењу да је интерес и Аустрије и Мађарске да се шири на Југ, јер нису могле трпети да се поредством Бугарске шири Русија.

Краљ Милан, нешто сам а, изгледа, више под сугестијом Беча са којим је био потпуно везао своју судбу, упућивао је ствари противу акције бугарске у Маћедонији и Ст. Србији. Његови министри су објашњавали у то доба како је он схватио да су Бугари опасност за српско ширење јужним правцем, и да бугарска акција може бити пресудно штетна за српске интересе у Маћедонији. Цела прва половина ове несрећне године била је испуњена готово грозничавом активношћу. Влада београдска, по настојавању Новаковића, намерава да развије особиту делатност за очување и унапређење српских државних, црквених и народних интереса. Она преко свога посланика у Цариграду, настојава да учини споразум са Васељенском Патријаршијом да се у Призрену и Скопљу за православне владике поставе Срби, да се Бугарским владикама према Ферману од 1870 године не издају берати, да се допусти растурање српских књига по Турској. По Турској се обнављају старе везе, по Србији се држе „маћедонски митинзи“, штампају се књижице, а новине пишу са више замаха о стварима на Југу.

Српско-бугарски рат је пресекао сваки национални рад у Турској за неко време. И, у колико је овај рат несрећније испао за Србију, у толико се јаче осећало потреба у Србији, после њега, да се очува оно што је раније стечено и одбрани од Бугара наша народност јужно од Шара и Качаника. Цариград је био у то доба место одакле се могло

највише урадити на овоме задатку. У њему су били конци турске, бугарске, грчке и европске политике; па је краљ Милан хтео да буде тамо и средиште наше балканске политике. Београд је био и далеко и сувише заузет унутрашњим недаћама које је рат донео. И он је изабрао за посланика у Цариграду Новаковића, поверивши му мисију да закључи железничку конвенцију са Турском о вези железничкој; да изврши привремену консулску конвенцију, издејствује постављање српских консула у турској на основици привремене конвенције закључене о јесени 1885 године и да доврши раније преговорима отпочету сталну консуларну конвенцију међу Србијом и Турском; да закључи први трговински уговор који се развлачио још од 1878 године. У октобру те године Новаковић је пошао у Цариград одушевљен, задовољан, што ће моћи, најзад, да самостално ради на послу који је дотле у Београду радио на парче. За њега, који је много са књигама и документима радио, сплетке на двору и око двора, краљ Милан и његове мисли и радње у унутрашњој политици, људи из разних политичких странака, били су му досадни. Зато је одлазак у Цариград с оваквим задатком за њега био право ослобођење. За краља Милана је тако исто, одлазак Новаковића из Србије био неко ослобођење. Новаковић је имао поверење краљице Наталије са којом је краљ Милан тада водио домаћи брачни рат. Новаковић је и тада настојавао да се програм Напредне Странке изводи, а нарочито да се устав од 1869 године промени, а краљ Милан је мислио да српскоме народу не треба ни онај који је добио 1869, као и то да су политичке странке и програми краљева ствар; краљ је господар државе. Новаковић је, најзад у то време био један од оних који је познавао најбоље наше послове у Турској и на којега се Краљ Милан могао ослонити потпуно и ако тада није имао велику веру ни у Србију нити у њену будућност.

Као посланик Србије у Цариграду Новаковић је развио активност која је била у толико већа што

је била тиха, смишљена, непрекидна, готово пипава али сигурна.

Новаковић је закључио 1886 године привремену консулску конвенцију са Турском, на основици међународнога права, које у Турској није било дотле много признавано. Новаковић је 1887 отворио наше консулате у Солуну и Скопљу, и од тада је почео друкчији рад с нашим народним стварима у Турској, које су дотле биле потпуно занемарене. У 1883 је отворен жељезнички саобраћај са Турском преко Ристовца и Цариброда, а те године је ступио у живот и наш први трговински уговор са Турском. Сви ови, за оно време крупни догађаји, дали су наде и вере за боља времена за нашу државу и подстицаја за даљи рад.

VII. — ПРВИ КОРАЦИ У ЦАРИГРАДУ.

У почетку Новаковићева послаииковања било је свега 22 школе у областима северно од Шарпланине а ниједне јужно. „У крајевима који несумњиво, каже Новаковић, припадају у пределе на које Србија у интересу своје државне будућности тако рећи мора претендирати и кад се најумереније држи својих историјских традиција правилних захтева свога етнографскога и географскога заокругљења". Цркве, учитељи и свештеници наши у Турској су под влашћу грчких владика и турских мудира. Хиландар је у рукама више бугарским него српским; манастири јужно од Шара и Качаника у рукама шизматика или Грка, северно у рукама нашим али у многим местима зависни од Арбанаса. Чим је дошао на дужност почео је радити да се то стање промени, он је у Цариграду радио, непрекидно радио на Фанару и у Јилдизу. У Патријаршији да српску ствар о цркви и школи вежемо за Патријаршију, у Јилдизу да олакшамо свој рад. Новаковић се старо да се наше школе отварају, наставници постављају, књиге уносе. Под његовим упутствима штампа се календар „Голуб" у Цариграду. Он штампа један Маћедонски Буквар који треба, пише Новаковић, да се споји са

српским но тако да је маћедонскога две трећине а српскога једна трећина. Српски језик ће показати и омилети Маћедонцима њихов домаћи диалекат који су пропаганде бугарске замрсиле и заплеле историјским правописом. Такав буквар положивши основе складније српске писмености у Маћедонији омилиће тамо српску књигу и Србе. Турске власти чине свакојаке сметње овој активности у Цариграду, Солуну и Скопљу, где се отварају српске књижаре и продају српске књиге с одобрењем турских просветних власти.

Из Цариграда је Новаковић утицао и на Београд за живљи рад на националним стварима. „Одељак за српске школе и цркве ван Србије" који је био установљен при Министарству Просвете и Црквених Послова, радио је тада нешто живље. Друштво Св. Саве, тако исто врло активно у ово доба, радило је како је умело и знало, без каквога особитога споразума са владама и нарочитога познавања прилика у Турској. Тутори фонда Симе Игуманова, међу којима је био Љуба Ковачевић најактивнији, стојали су у преписци са Новаковићем. У Београду се издају књиге, брошуре, новине. У Србију настаје прилив живља из Маћедоније и Ст. Србије. И одрасли и мали из тих крајева улазе у школе, слушају неке скраћене курсеве за учитеље, спремају се за просветни рад тамо. Патриотски Београд, који се, после српско-бугарскога рата био нешто почео прибирати, видео је тада свакојаких људи из Маћедоније и Ст. Србије, а нарочито т. зв. професионалне патриоте и њихове обичаје. Београд и наши у Цариграду, Скопљу и Солуну су у ово доба почели чистити с експлоататорима патриотизма, који су, као тобожњи наши људи, једновремено служили и Бугаре, и Грке и Турке.

Званични Београд је, међутим, био у сталној кризи. Краљ Милан је, убрзо по одласку Новаковића у Цариград, повео бракоразводну парницу са краљицом Наталијом. Завадивши се због тога са Милутином Гарашанином, Краљ Милан је тражио владе

које ће ту парницу повољно решити за њега. Сва његова пажња била је сведена на борбу са краљицом Наталијом, на њено удаљење из Србије, на одузимање наследника престола из њених руку. Он је променио Гарашанина јула 1887, а довео Ристића; отпустивши децембра 1887 и Ристића узео је генерала Грујића коме је одузео владу 14 априла 1888 године. Под владом Николе Христића свршио се развод брака, абдикација краља Милана и слободоумни Устав од 1888 године. Ови догађаји, који су напредну странку, или још боље њена два првака Гарашанина и Новаковића, изгубили за увек код краља Милана, сметали су наравно Новаковићу у Цариграду, али ипак не толико да у Цариграду, спријатељивши се са Руском Амбасадом, непрекидно и вредно „гура наше ствари у напред". Новаковић је навраћао једном 1888 у Београд ради цариградских послова. Место опширних инструкција, које је спремао сам и очекивао од владе Н. Христића, једнога дана добио је сасвим кратко наређење од „чича Николе" 1888 „да у року од двадесет и четири сахата иде на своју дужност". То је било у оно доба кад су краља Милана нерви почели сасвим издавати, кад су немачке власти у Висбадену, на захтев наше владе, силом одузеле пок. Краља Александра из руку краљице Наталије. У целој мојој дипломатској каријери, причао је Новаковић, шалећи се, нисам имао никад прецизнијих инструкција до ових, које су диктовали страх краља Милана и сплетке оних странака које су према разводу брака краља Милана заузеле знатно друкчији, мекши положај од нашега.

VIII. — ПЛАН ЗА РАД У ТУРСКОЈ.

Под Намесништвом, а за владе генерала Грујића, која је имала више маха под либералним уставом, у националноме раду ван граница краљевине Србије, настаје нов полет. Биланс нашега рада и успеха био је мршав, нарочито у Турској. Конзулати су били у рукама наивних старешина, који

су мало познавали прилике у Турској; многе школе и учитељи постојали су на хартији; наше књиге за наше тамошње сународнике чамиле су по граничним царинарницама и начелствима. У Србији има активности али она је грозничава, без координације, биз плана. Новаковић у Цариграду натеже и потеже, Друштво Св. Саве у Београду вуче на једну, Министарство Иностраних Дела на другу, Министарство Просвете и Црквених Послова на трећу страну. Наши национални такмаци, пише Новаковић из Цариграда, гледају шта ми радимо, радују се и коригују свој рад.

Влада Генерала Грујића, која се у главноме још носи с краљем Миланом и краљицом Наталијом, подржава рад Новаковићев у Цариграду, и добија за њега и званичну руску потпору. Генерал Грујић се трудио да у овоме раду створи и један план, да све родољубиве и званичне напоре у Београду и ван њега скупи и упути једним правцем. Обезбедивши за наш национални рад средства, бар приближно онолика колика су Бугари и Грци имали, Грујић је могао да створи овај план. Бугари и Грци су у то доба, сваки за себе, трошили на националне ствари у Турској редовно и најмање по милијун динара годишње, Срби за све ванграничне послове једва шездесет хиљада.

Тај његов план је био спреман уз сарадњу Новаковића, који је из Цариграда засипао владе својим извештајима и писмима о најситнијим стварима националне радљивости, наше и туђе. Недовољна, неорганизована, неуспешна, та национална радљивост требала је, дакле, да буде организована на једноме месту; у Београду, као главноме средишту. Новаковић је сад видео да је Цариград неподесан да буде центар — како се раније мислило; Грци су имали Патријаршију, Бугари Егзархију, а Срби сем Посланства ништа. У ово доба је израђен оквир и арматура наше пропаганде, која је остала до слома Турске царевине. Повећавати новчане изворе сваке године, јер без средстава се ништа не може. Орга-

низовати централну Управу; створити једно нарочито оделење при Министарству Иностраних дела, одељење налик одељења за Источне Послове по другим страним Министарствима Спољних Послова за (школско питање, цркву, обавештајну службу, публицистички рад, изучавања научна, чиновништво за везе и ванграничнн рад). Организован рад и контрола нису могућни ако нема једнога средишта и дискретне руке. Саставити један одбор за пропаганду, саветодаван орган Министров саставити га од мало људи, најбоље од три човека, дубљих погледа и познавања ствари. Министри су се у то време често мењали, долазили људи који послове пропаганде нису знали, а тај посао је захтевао и знања, и сталности и родољубља. Обележити област пропаганде, па саму област поделити на рајоне. Из тактичких разлога, била је ова деоба потребна; јер исто као што у ратовању гломазне јединице сметају успеху, тако и у пропаганди није се могло све средити на једно место; два три под-центра су били потребна.

И тако, примајући основну идеју, која је наше старе борце за ослобођење водила, да Срби могу живети и напредовати само ако су агресивни, и с уверењем да је Србима намењен велик циљ, створен је овај ратни план. И детаљи тога плана су тада обележени. Призрен и Скопље су одређени као два центра, један за Ст. Србију други за Маћедонију. Стварање општина српско православних, колонизација Срба из Србије, трговаца и занатлија, ширење српских књига и новина, трговинских агентура, шиљање лекара и бабица, отварање апотека били су главни детаљи за национални рад у овим областима. Друштву Св. Саве одређено је да организује по Србији Маћедонце, да их школује, да штампа књиге и растура као дотле. Цариградскоме посланству је намењено да продужи рад са Патријаршијом, са Турцима, и штампање књига на нашем језику.

Цео овај план, тада створен и доцније организован по њему рад, данас изгледа ситан, неразумљив.

Он је био основа нашем и полету и успесима који су се доцније показали,кад су и Новаковић и други његови сурадници, престали радити на националним стварима. За њих то није био ситан рад; сви су га узимали врло озбиљно, и к срцу.

IX. — НОВАКОВИЋЕВО ИСКУСТВО.

Под владом Н. Пашића, у почетку 1891, која је заменила владу Ђенерала Грујића, састављена је једна шира конференција да претресе сва питања о нашем националном раду у Турској. Просветни Одбор (Архимандрит Дучић, П. Срећковић, Љ. Ковачевић) и консули Љотић, Боди и Карић, саставши се, донели су били одлуку: „да се помогне снажење српске народности и ширење велике српске мисли за сједињење са Србијом свега српскога раскомаданога народа завођењем и отварањем српских школа где је могућно и где је потребно, и да се при Министарству Иностраних дела установи засебно оделење за пропаганду.“ Под утицајем скопљанскога консула Карића, који је био у оно време наш најактивнији национални радник, пропагандски рад је требао да се рашири на целокупно Српство. Центри за рад су сада одређени: Солун, Битољ, и Скопље, нарочито Скопље, а правац је исти као што је спремљен под ђенералом Грујићем.

У ово време, а то је последња година Новаковића првога посланиковања у Цариграду, Новаковић је такође имао своје мишљење какав треба да буде, према стеченоме искуству тај општи план за нашу будућу пропаганду.

Новаковић је делио мисли о плану наше акције на радњу о бази и на радњу о детаљима. База радње је земљиште, северно и јужно од Шара и Качаника. Северно од Шара и Качаника, са граничном линијом приштинскога санџака, у коме се или никако или врло ретко сусрета са бугарском или грчком пропагандом. Ту би се могло са школама и школско-црквеним општинама развијати без великих тегоба наше Српство, захваљујући индолентности и немарљивости

грчких православних владика. У тој области, у осталом, слабо је ко и спорио српску народност. Главни је предео српских националних дужности и аспирација управо крај јужно од Шар-планине и Качаника, где је стара српска државна и народна земља изложена нападима и бугарским и грчким. Главни је задатак, дакле, не да се брани, него да се на ново осваја.

Средства да се то учини треба тражити у ширењу српске просвете и књижевности, у оснивању српских школа и у организовању црквено-школских општина са словенским језиком у цркви и српским језиком у школи и настави. Друго се што, уосталом, није ни могло радити у Турској у то доба.

Основу у народу за овај посао треба тражити будећи старе везе са српским народом, које нису ишчезле ни заборавиле се, и негујући трговачке и саобраћајне везе онога народа са Србијом, једине које су се у снази потпуно одржале. Главни ослонац у самој Маћедонији треба да су Словени маћедонски, који су остали верни православној цркви. Ако се ти незаведени Словени згрупишу и добро организују у једно, као и они који су били стално живели у Србији или у њу долазили у печалбу, онда би то обоје било основица којом би се могло радити да се и Словени шизматици врате у своје јато, међу православне.

Два су пута којима би се основа националне радње имала постићи, каже Новаковић, или отварати српске школе и образовати црквено-школске општине с одобрењем турске власти; или отварати српске школе и образовати српске црквено-школске општине на основу патријаршијских правилегија, под окриљем православних владика у Маћедонији.

Северно од Качаника и Шара није било великих тешкоћа за отварање школа и образовања црквено-школских општина, али јужно, тешкоће су биле велике. За школе и општине није се могло успети ни преко просветних власти (меариф-мудира) ни под окриљем православних владикаГрка.Према томе свака рад-

ња, главна и детаљна радња јужно од Шара и Качаника могла је имати само споредан и приправан значај. Изгубивши одавно српску Патријаршију, српски народ под Турском изгубио је и сва права која су имали Грци, Јермени и Бугари сачувавши или добивши привилегије за школске и црквене послове своје народности. И, докле се год положај српскога народа у Турској не поправи, главна радња треба да буде сређена на једно, на задобијање базе за наш рад јужно од Шара и Качаника; задобити базу по сваку цену и на свима позицијама. Без добре базе једва да може бити и разговора о радњи на детаљима, — чим је добар темељ створен, детаљна радња, — детаљи би се сами изнели током времена и развићем потреба. Највећи део детаљне радње зависио би увек с једне стране од локалних прилика свакога краја, а с друге стране од увиђавности и личне иницијативе Срба.

За приготовљавање и остварење ових база и радњи Новаковић препоручује онима, који су се бавили у Београду националним пропагандом: спремати омладину из целе области северно и јужно од Шара и Качаника по српским школама и у Србији и у Турској; у призренској Богословији васпитавати што већи број мушке деце из Маћедоније за српске свештенике; будити, одржавати и јачати српску свест међу Словенима у Маћедонији и међу печалбарима који дођу у Србију; путем штампе, књига, брошура обавештавати јавност у Српству, од којега су се наше националне ствари криле врло брижљиво због тадањих навика, дипломатских обичаја и страха од дипломатске интервенције.

То је био његов програм, његово искуство; и где је могао и колико је могао, Новаковић се трудио да тај програм прихвате и други национални радници у Србији.

X. — СРБИ И ГРЦИ.

Успомене на Карађорђев, Милошев, Рогасов и Ипсилантијев рад, гониле су, чини се и Новаковића

и друге наше људе да су веровали у Грке и споразум са њима. Рад у Патријаршији и на Порти за наше школе и цркве у Турској, ишао је напоредо са радом на што тешњим везама са званичном Грчком. Патријаршија није ни један посао хтела ни могла свршавати докле није добила одобрење атинске владе. Атинска влада је, преко свога Цариградскога Посланства, управљала до ситница грчким народним стварима у Турској. Његови разговори у Цариграду са Грцима, као и раније у Београду, по упутствима из Београда која су се поклапала са његовим мишљењем, кретали су се увек овако: српско-грчки споразум је неопходно потребан и за посебне интересе Грка и Срба, и за балкански споразум. Споразумевши се њих двоје, они би натерали Бугаре на споразум. Споразум је међу Грцима и Србима могућан ако се претходно обележе сфере њихових узајамних интереса и граница српскога и грчкога живља. У ово време грчке претенсије су ишле од Драча па до Сереза, тако да су ту Охрид, Битољ Струмица, Неврокоп и Мелник улазили. Наше је мишљење било да граница српскога и грчкога живља мора бити јужно од Битоља. Новаковић је до ситница био тада израдио тачке у којима би се имала израдити грчко-српска радња противу бугаризирања Маћедоније. Основа јој је: повратити канонично јединство са Патријаршијом у Маћедонији; поделити сферу српско-грчких интереса тако да само Мелник и Неврокоп остану Грцима, а северно Србима; помагати се узајамно на просветно-културноме раду у овим сферама; узајамно подржати се у раду међу Арбанасима. Имајући одобрење из Београда Новаковић је водио разговоре у Патријаршији о народној школи и народној цркви са Грчким Посланством о мерама да са српско-грчки споразум некако постигне. Али, и у Патријаршији и у Грчкоме Посланству види се, ако не стара одвратност према Словенима, а оно неповерљивост, неодређеност. Васељенска Патријаршија признаје Новаковићу да је једини спас српске народности у

Турској у народној школи и јерархији са словенском службом, али не наређује својим владикама у Призрену и Скопљу да постављају и примају по српским школама и црквама Србе за учитеље и свештенике. Грчко Посланство опет признаје да су Скопљанска и Охридска епархија настањене нашим живљем, али не признаје Битољску и Солунску, као сферу српскога утицаја. Трикуписова влада, која је највише радила на балканскоме споразуму у то време, показивала је ипак неодређеност у питању српско-грчког споразума, те је Новаковићу наређено да одложи даље разговоре. Влада Саве Грујића је тада имала не само обећања од Петрограда, него и стварну помоћ за обнову владичанских столица у Призрену и Скопљу. Новаковић који се у Цариграду и без одобрења раније владе београдске ближио Русима, сад слободније претреса са Жадовским и Нелидовом о нашој националној политици у Турској. Руска влада, под утицајем оне дивље противруске политике у Бугарској, и ако не без извесног уздржавања, подржава Новаковића да се на владичанске столице у Призрену и Скопљу, па чак и у Орхиду, доведу Срби место Грка. Руске дипломате у Цариграду су истина подржавали Новаковића, али увек с идејом да се Срби и Бугари не треба да свађају него мире. Аустроугарска дипломатија у Цариграду, која је имала упутства у доба краља Милана да помаже радњу српске дипломатије, није показивала никакав интерес донде докле га нису Руси почели имати. Чим су Руси почели и Аустроугарска је почела испод руке противно радити. Цариград је откад постоји био поприште борби Истока и Запада. Стара Византија или Турска престоница, увек иста средина, и исти паклени казан. Јуче грчка Византија, данас отомански Цариград, сутра руски или међународни, увек исто; над њим плаво небо, око њега зелено море, у њему ђубре и крвљу замешена каљуга, трајно тржиште савести и људских живота. У Новаковићево доба за балканске народе, Грке, Србе,

Бугаре и Румуне, Константинопољ је био верско тржиште, владичанска берза. На Блистателној Порти и Фанару нудило се, тражило се, цењкало се, погађало се, варало се и бивало се преварен. Цена владикама је била добра; најбољи купац је био Стамбулов, а продавац Ћамил-Паша. Патријаршија, растрзана унутрашњим сплеткама, сирота, задужена а лакома, родољубива али ситничарска и инаџијска, између Атине и Петрограда, није могла са Новаковићем да прекида пазар о владикама у Призрену, Скопљу и Охриду у који је улазила од 1886. године. Новаковић је отишао из Цариграда у пролеће 1892. године, а српске владике у Призрену и Скопљу нису биле још примљене од Грка, који су били тврди и шкрти у овоме што им не би ни највећи гркофил као грчко признао.

Тешкоће на које је Новаковић наилазио у овој средини где су, поред балканских дипломата, уплетени били и европски интереси на Истоку, нарочито руски и британски, нису га заустављале. Он није у то време губио стрпљење; повраћао се на исту ствар, ако је требало по десет пута, био доследан: с Турцима и с Грцима. Кад је његова Министра у Београду, М. Кр. Ђорђевића, једном оставило стрпљење зато што су у Патријаршији толико одуговлачили решење нашега црквеног питања у Турској, и препоручивао акцију за самосталну Цркву, обнову Пећске Патријаршије, Новаковић је био тај који га је умирио. Вредноћа, стрпљивост и сталност у политици биле су средство, којим је Новаковић у току од пет година свога посланиковања у Цариграду, обезбедио и доцније успехе наше народне ствари у Турској и себи добро име.

XI. — КРАЈ ПРВЕ МИСИЈЕ У ЦАРИГРАДУ.

Вративши се у Београд 1892 године из Цариграда, Новаковић се повратио унутрашњој политици. Краљ Милан и краљица Наталија, и ако разведени, наставили су у Србији своју свађу, тражећи ослонца

код наших политичких партија. Из иностранства или у Београду, разведени краљевски пар отимао се око утицаја на пок. краља Александра, који је сваки час могао узети сам краљевску власт у руке. Новаковић је са Гарашанином узимао јакога учешћа у овој несимпатичној краљевској радњи, пре на страни Краљице Наталије, него за Краља Милана, који је имао још утицаја у Србији у војсци и међу политичарима старога кова. Али Новаковић није никако напуштао свој рад и губио интересовање за наш национални рад од којега је из Цариграда уклонио Мих. Кр. Ђорђевић, „некакви дворски радикал“, како га бележи Новаковић. Национални рад је био све активнији, и почео доносити ресултате, неке ситније успехе (царска ирада о отварању српских школа у Отоманској Царевини, Србина владику у Призрену, слободно штампање школских књига за Србе у Турској, Дечанско Питање, и т. д.) и оштрију борбу између Бугара, Срба и Грка, српска пропаганда постаје агресивна, — и све се боље развија по програму који је Новаковић из Цариграда обележио.

Од почетка 1892 па до јуна 1895, када је образовао владу, Новаковић, који је тада био председник Државнога Савета, сви Министри Иностраних Дела (Мих. Кр. Ђорђевић, Пашић, Авакумовић, Франасовић, Грујић, Ђ. Симић, Лозанић, Богићевић) су поклањали кад већу кад мању пажњу вангранични\u043c пословима. Свима њима је недостајала, и онда као и данас, сталност, често довољно познавање ствари, које се није увек могло надокнадити добром вољом и родољубљем. Радикалне владе, наслањајући се на руску дипломатију, у овоме добу унутрашњих политичких трзавица, давале су увек јачега замаха националноме раду у Турској. Оне реорганизују рад, подмлађују, попуњују кадар наших националних радника. Оне енергичније и у Цариграду и у Петрограду заступају наше народне ствари и траже наше место на сунцу. Оне постичу овде и на страни научна испитивања о етнографији Маћедоније. Још

увек, 1892—1895, црквено и школско питање су главни предмет за рад. „Ми ћемо бити задовољни, писао је Новаковић у то време, да се по областима у Европској Турској допусти по црквама словенска служба где то зажели већина становништва; да патријаршијске владике узму у заштиту српске народне школе и просветне заводе; да се на Халкијској Богословији васпостави потребан број српских ђака; да се барем за две српске епархије посвете владике српске народности“. У томе су жеље и програм ондашњих влада у Београду, које и ако непрекидно у кризама министарским и режимским, чувају готово неодступно тај програм. Од програма из 1886 још се не одступа, јер се напоредо са преговорима у Цариграду, на Порти и Фанару, продужују и разговори са Грцима у Атини. Али, као резултат дубљега проучавања стања и прилика на лицу места, и нашега спорога одмицања напред у погледу школа и цркви у Турској, чијим смо бројем изостали далеко иза наших такмаца тамо, почиње се осећати нека нервоза, нека жеља за променом. Толико напора, толике жртве, толико авансе Грцима и Турцима, а тако слаби успеси. Турци и Грци остају само на речима и обећањима а на терену отпор, сметње, непријатељства. Бугари, међутим, осетивши опасност па и јакост нашега покрета, а слабост своју у Ексархији, која је још увек важила код нашега света у Маћедонији као шизматичка, под проклеством Велике Православне Цркве, почели су сад бивати агресивнији у Ст. Србији а предузимљивији у Цариграду. И зато се мислило и на промену рада и метода, међу којима се било најчешће помињало оцепљење од Патријаршије, и оснивање самосталне Цркве.

О овоме питању се непрекидно разговарало, мислило, писало — али му се није приступило са свом озбиљношћу. — Од обнове нашега рада у Маћедонији и Ст. Србији па све до пред руско-аустријски споразум у Мирцштегу, — од 1885 до 1903, — говорило се о Српској Самосталној цркви

за Србе у Турској. Наши национални радници овога времена нису били сагласни у томе како да се то изведе и у коме облику. Једни су били за успостављање старе наше Пећске Патријаршије. Други су били за Обнову Охридске Архијепископије у границама које су постојале пре него је Св. Сава српску цркву од ње одвојио. (Рашко-Призренска, Скопљанска, Велеска, Мелничка, Неврокопска, Пољанска). Трећи су били за једну одвојену, нову српску цркву, која би обухватила све Србе у Турској ма где они живели. Четврти су били за то да се обнови Пећска Патријаршија, па да се путем руске интервенције прошире њене границе и права. Новаковић је био против самосталне цркве од почетка свога рада, па и у ово доба која је био у Београду. Да ли је он предвиђао да се примиче крају сваки просветно-културни рад у Турској, и да ће прећи ускоро у нову фазу коју ће почети Бугари, наши најопаснији такмаци у оно време у Турској, или није, у то нећемо улазити. Тешко је данас рећи да ли су та предвиђања или тешкоће на које би Обнова или Нова Српска Црква у Турској сигурно наишла, овако одлучивала Новаковића, који је тешко наилазио на нове путеве и ствари.

XII. — ПРВО ПРЕДСЕДНИКОВАЊЕ.

Новаковић је, кад му је 22 јуна 1895 краљ Александар понудио да састави напредњачку владу, одмах предао и свој програм написан у облику једнога мемоара, у коме је било шест одељака. У петоме одељку је Новаковић изнео свој програм за иностранy политику [в. Недељни Преглед од 8. II. 1909 бр. 6 (43).] Надовезујући свој рад на рад својих претходника, који су се слагали у главноме са његовим ранијим радом, Новаковић је био развио као Министар Иностраних Дела примерну радљивост у самоме Министарству. Мало да који важнији акт није пролазио кроз његове руке, долазио акт у Министарство или одлазио из њега. Његовим лепим, читким и ситним рукописом исписивао је он своје

рефлексије на извештајима дипломатских представника или своја упуства. Рефлексије су обично бивале кратке али упутства опширна. На акту Цариградскога Посланства у коме је Јеврем Грујић почетком 1885 на неких 32 странице саопштавао предлог за уговор наш са Патријаршијом односно цркве српске у Турској, Новаковић је забележио само ово „Уговор са Патријаршијом за постављање владика у Ст. Србији“. Његова упуства, која је често давао потчињенима, то су готово лекције као за букварце, опширно с детаљима, често претерано дуго и са турниром фраза, које нису увек у обичају Новаковића. У архиви нашега посланства у Атини, има једно његово упутство из 1896 нашем Отправнику Послова да дозна грчке мисли о српско-грчкоме споразуму: „пазећи при томе, пише Новаковић, нарочито да ли су сви у мислима о обиму грчкога утицаја подједнако претерана, или има разлика и каквих. Пошто ја ни данас не очекујем какву одвећу умереност у овим питањима на грчкој страни, могу Вам препоручити да им износите пред очи опасност у коју се неумереношћу без сваке сумње морају увалити, пошто је њихова сфера далеко шира у простору од простора који захвата чисто грчки елеменат, и пошто њихова претераност може у крајњем случају олакшати комбинацију која би против њих саставила Србе, Бугаре и Македонске Румуне“.

У току своје управе државним пословима, која је трајала од 22 јуна 1895 до 16 децембра 1896, Новаковић је највећи део времена посветио пословима пропаганде. На другоме месту приказаће г. Слободан Јовановић, тада шеф одељења за ове послове у Министарству Иностраних Дела, целу његову радњу у томе међувремену. Ја ћу зато рећи само реч две за тај период. Новаковић је занемаривао страначке послове, па и послове других ресора у његовој влади; није се хтео много обазирати на радње краља Милана и краљице Наталије, која је тада у Београду развила неку своју политику; није

обраћао пажњу ни на краља Александра, и ако су, сви троје иза његових леђа, нешто петљали. Краљ Александар, прикривен и заљубљен до ушију у Драгу Машин, мислио је само на своју женидбу и његове политичке комбинације су бивале срачунате само на то. Али, Новаковић није заборављао никако на владичанско питање у Скопљу, ни српске књиге и књижаре, ни цркву Св. Спаса у Скопљу, ни призренске интриге. Све је он знао и све га је отуда занимало. У Цариграду 1886 године Новаковић је преломио свој штап над поједзијом, књижевношћу и науком. Он ће остати од тада само и главно национални радник, један од оних који су веровали у величину и снагу малих ствари, који су разумевали и имали радост кад једна махала у каквој забаченој паланци у Маћедонији, са неколико кућа или какво село „пређе на нашу страну“, кад се отвори где једна школа, када се адхимандрит Диоинсије одреди за администратора призренске Митрополије и т. д. У овој периоди своје радљивости Новаковић је, чини нам се, прекинуо са традицијама своје странке и стао на страну оних, који су у Русији тражили и налазили наслона за наше, као народа, опстајање и развијање. Ослањајући своју политику у нашем црквеноме питању у Турској, на политику коју је 1894 краљ Александар, приликом његове посете у Цариграду у месецу јуну, изложио и Абдул-Хамиду и Патријарху Неофиту VII, Новаковић за њу тражи и добија руску потпору и у Цариграду и Петрограду. За ову политику покушава добити и Атину, где су се више удаваљали од Трикуписове балканске политике споразума. Тамо шаље краља Александра у посету, — која је била једна погрешка, — за њу добија и кнеза Николу, и ако овај узима рашко-призренску епархију у сферу црногорских интереса. Ово доба је круна његова рада, и ако не успеха његових; под другим владама, доцније, показали су се резултати.

XIII. — НОВ КУРС ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ.

Повод за одлазак Новаковићев с управе у децембру 1896. године нити је био у решењу напредњачке Народне Скупштине о промени Устава од 1869 године, нити у његовој спољној политица, него у потајним борбама између краља Милана и краљице Наталије, које је Новаковић игнорисао. Пред светом представило се да је његов кабинет отпуштен за то да се да задовољење Мађарској, — чија је застава спаљена пред спомеником Кнеза Михаила за то што је у Мађарскоме milenium-у и застава Краљевине Србије фигурирала као застава земље мађарске. У ствари Новаковић је био жртва игре краља Милана, краљице Наталије и краља Александра. Краљ Милан је хтео у Србији владу без устава, састављену од њему оданих људи, и потпун наслон на Аустро-угарску. Краљица Наталија је желела све обрнуто, и још да ожени сина, те преко снаге да осигура можда свој утицај. Краљ Александар, претварао се пред оцем и пред мајком. Кад је био у Бечу он је на очев предлог одликовао, без знања Новаковића, Калаја Белим Орлом I. степена. На материн предлог ишао је на Цетиње и пуштао да му се говори о женидби са Ксенијом кћерју кнеза Николе. У ствари он је имао у глави мисао да узме Драгу Машин за жену, која је њиме тада потпуно загосподарила.

Кабинет Ђ. С. Симића, који је заменио Новаковића није саставио ни пуних десет месеца. Краљ Милан је тада преовладао у београдскоме Двору потпуно. Почетком октобра 1897 године саставио је владу његов човек, Dr. Владан Ђорђевић дотадањи посланик у Цариграду, од неутралних напредњака и либерала, преданих, у ствари по традицијама или иначе, краљу Милану. Ствар о промени владе била је у Бечу са краљем Миланом и Ђорђевићем удешена. Место где је удешавана дала је обележје спољној политици, а човек коме је влада поверена, обележје унутрашње. Споља Аустроугарска унутра реакција.

Новаковић, о чијем се мишљењу у влади Ђ. С. Симића, једној умереној радикално-либералној влади, водило рачуна у свима, још под њим отвореним питањима (школе, скопљанска владичанска столица, Хилендар, Дечанско, школске књиге), био је у почетку владе Dr. Владана Ђорђевића показивао знаке незадовољства. Dr. Ђорђевић, са којим је Новаковић био друг још из доба кад се један звао Хипократа а други Коста, под утицајем краља Милана, спречио је скупљање младих и незадовољних пријатеља око Новаковића. Окупљени око „Погледа“, у којему је било оштрих и добрих чланака противу режима који се спремао, напредњаци су са помоћу Новаковића, и ако је он 1896 распустио напредну странку, хтели да је обнове. Почели су били о томе и неки разговори са другим странкама, кад Новаковић би позван за посланика у Цариграду. И он то прими, што му је, у оно доба, са разних страна у грех уписивано. Нама се чини да се Новаковић из слабости за пословима које је радио раније у Турској, примио овога положаја, и напустио људе који су у њега у оно време наде полагали.

Крајем 1897 он одлази у Цариград и предузима послове, којима је дотле управљао Dr. Владан Ђорђевић, чијим је радом у Цариграду раније слабо ко био задовољан. Dr. Ђорђевића су и у Атину и у Цариград владе и министри слали верујући у његову вештину. Међутим, он није био вешт, него само један добар новинарски репортер. Њега је његов глас одличнога и енергичнога организатора, и активнога и умешног човека, глас који је добио у српско-бугарским рату и у Београдској Општини, упропастио. У Цариграду Dr. Ђорђевић није успео; од онога „умешног цинцарина“, који зна све „турске и грчке мазанфларије“, како је његове особности окарактерисао Мих. Кр. Ђорђевић, његов бив. Министар Иностраних Дела, неће бити више пута превареног дипломате у нашим аналима. Колико је пута било у Београду преварених министра и разочарања због оптимистичких депеша из Цариграда из доба по-

сланиковања Dr. Ђорђевићева у Цариграду? Dr. Владан је гола обећања која су му давали лични или други секретари Султанови, Патријархови или Амбасадорски, о овој или оној нашој ствари, кад кад овај или онај „најпоузданији извор", слао својој влади у Београду као готове ствари. Њему не бејаше као Новаковићу никад досадило о њихову лагању писати дуге извештаје.

XIV. — ДРУГИ ПУТ У ЦАРИГРАДУ.

Новаковић је примио дужност у Цариграду, дакле, под тешким приликама. Пре свега „Владанов режим" у Србији и у Цариграду, за тим промена спољне политике, која се оријентирала, на западу, ка Централним Силама а нарочито ка Бечу, на Балкану ка туркофилству. Два правца и метода, који су били противни јачању и развијању Мисли Кнеза Михаила, коју је Новаковић добро у глави имао. Поред овога нашао је измењену ситуацију у европским интересима у Цариграду, која је настала после Јерменских Покоља. Енглеска, туркофилска Енглеска Дизраелијева, прилази на страну Јермена; лорд Солсбери пророкује да се час историјске правде над Турском приближује. Немачка са царем Виљомом постаје све јачи заштитник Ислама и заточник суверених права Турске. Француско-руски Савез, а у древним традицијама Француске Источне политике, стоји непоколебљиво на томе да су Руски и Француски интереси нераздвојни у Малој Азији. Народности у Отоманској царевини, охрабрене нарочито држањем Велике Британије, почеле су на све стране дизати главу. Пророчанске речи и претње Лорда Солсберија „да ни Султан Абдул Хамид неће измаћи казни за неправде", су звоно на узбуну од Јадранскога до Каспијскога Језера и Индијскога Океана и Црвенога Мора. Нова ера старих реформних акција отварала се.

Одмах на почетку свога рада, убрзо после повратка Dr. Владана из Цариграда с опроштајне аудијенције код Крвавога Султана, Новаковић је

писао пријатељима у Београд, песимистична писма, о нашем положају. Dr. Владан је отишао у Београд празних руку а с пуном торбом сјајних обећања. „Овамо ствари наше, пише Новаковић, не иду ни мало добро и наш је положај неповољан зато што постаје скоро усамљен. Грци су смислили да своја позитивна обећања ставе на ново у питање. Турци једнако упућују на споразум са Патријаршијом, не смејући ни у ствари о православној вери ништа решити противно вољи Русије, која има право заштите православља по Кучук Кајнарџијскоме Уговору. На Румуне се много уздати не треба, јер они у збиљи много не полажу на своју македонско-румунску пропаганду. Бугарске агитације и оружје су у последње време више урадили за бугарску ствар у Маћедонији него ишта друго, а најмање притисак руске дипломатије. Истицање самосталне српске цркве, како Владан говори, у садашњем тренутку могло би нас врло скупо стати и довести у питање све наше с толиком муком стечене и ако мале досадашње тековине. Кад би Грци и Румуни хтели да с нама заједно раде у Македонији, та би акција била добра, али нећемо моћи задобити ни једне ни друге на меродавним местима, нарочито су Грци сасвим натраг стукли. У такоме положају није могућно ништа ново започињати пошто се наша борба свуда на целој линији узбија у дефанзиву и у чување гдекојих с тешком муком стечених позиција. Наша основа се не може депласирати јер бисмо таким начином натрчали на апсолутни пораз свуда, а од тога може бити за десет година не бисмо главе дигли“. Верујући у моћ свога рада, Новаковић се спрема за њега. Он не види у свему још јасно општу ситуацију, али хоће да „рекогносцира многе позиције“. да утврди шта где и како управо стоји, па да може план даље акције начинити. Он, као и свагда, хоће да, као савестан научник и радник, најпре створи своје мишљење о томе свему. И ако, је откако је био напустио Цариград први пут 1892 године, непрекидно био у току

националнога рада у Турској, водио их 1895 и 1896, Новаковић, пред успесима бугарске пропаганде, још не зна пут за наше успехе. Он види да треба више реда, који је краљ Милан сад пореметио, — у нашем послу треба „сматрити главну мисао која нам се непрестано крије, и ако се она по самој задаћи пропаганде састоји у томе да језик и начин мишљења српски што боље утврдимо и раширимо међу својим сународницима у Турској“. Знајући како се на Dr. Владана не може много рачунати, он је писао „Мишљењима субординираних позиција не треба давати никакву велику вреоност, јер оне раде под утиском тренутнога положаја, али ће и оне извесно поћи путем којим поглаварство води, чим сазнаду шта поглаварство мисли“. Па Новаковић није, на почетку свога другога посланиковања у Цариграду имао више илузија о Турској него што их је понео кад је полазио из Цариграда 1892. У Турској, каже Новаковић, препричавајући оцену једнога странога посланика о цариградској политици и политичарима, два и два не чини увек четири, него некада три, некада пет, шест, седам, а само који пут четири. С Јилдизом и Фанаром треба играти жмуре, уцењивати.

XV. — АКЦИЈА ПРОТИВ ЗУЛУМА У ТУРСКОЈ НАД СРБИМА.

На два месеца после свога доласка у Цариград, он је ушао већ у посао и у ситуацију.

Турска превртљивост и кривудање у самим почецима његове активности у Цариграду 1898, а нарочито турска бугароманија, љутила је Новаковића. „Очевидно је да Бугари ипак боље пролазе са њиховом политиком двоструком, и лојалном и револуционарном у исти мах. Они свирају на две жице, па једну другом попуњују, према свету. Али они тако могу с Ексархатом. Ми јадни, на једној страни имамо лажљиве Турке а на другој још лажљивије Грке и још на трећој страни празне шаке. С таквим се оружјем у Турској победе не односе. Наша је битка глупо изгубљена још у времену 1856—1870;

кад смо своју дотадашњу балканску политику слепачки предали Бугарима. А они је држе и данас, пошто смо још 1876 проливали крв и трошили новце за Сан-Стефански мир!“

Ако су га турска и грчка политика љутиле, па и она збрка и пометња коју су „људи краља Милана“ уносили у наше људе и послове у Турској, Новаковић и себе и своје пријатеље у Београду храбри да истрају. „Зла судбина наших времена, у којима нигде нема рада по плану натерала је и мене да се предам некој врсти фатализма па да са резигнацијом гледам привидно равнодушно, како иду ствари. Разматрања старијих времена казује ми да је, мање више, увек тако било. Живот народни се креће и развија кроз гомилу погрешака, случајности, лудорија — и носи га она општа, невидовна и неосетна струја која народним животом низбрдо или узбрдо креће. Ја се једнако тешим мојом добром вером у бољу будућност нашега народа, а одавно сам изгубио сваку веру у личну снагу, ма да ја сам једнако не пропуштам лично чинити своје, где год треба и где могу.“ И заиста је тако радио, с уверењем да ћемо ми на крај краја успети, ако неодступно тражимо, и ако се у томе не умеднемо умерити, а и народ ако знадне не малаксати, и са знањем да другим путем није ни постала Србија.

Питање о владикама. Србима у Турској није било још решено, нарочито оно о изабраном а не потврђеноме владици у Скопљу, о убогоме Фирмилијану, који не поживе дуго после свога хиротонисања, као ни наше прве владике у Турској, Дионисије и Севастијан. Са школама, књигама, црквама, питомцима и другим сличним стварима стајало се на по пута. У томе погледу Новаковић није ништа мењао од старога правца рада. Ипак, нешто је променио; то је своје раније мишљење о нашем језику за школске књиге за Србе под Турском, са маћедонским дијалектом. Пошто се у Маћедонији боре Београд и Софија — „сви нас разлози уче да на заставу Београда, пише Новаковић, прика-

чимо нашу најлепшу, најнеоспорнију и најапсолутнију тековину овога века и новога живота — наш књижевни језик. Ја сам сад зато да се све под њим повија и да му се све покорава, хтело не хтело. Доле са свима жаргонима пред највећим створом југословенскога покрета у XIX веку, пред српским књижевним језиком. Оваки сам апсолутиста постао с тога што видим да су све друге много сјајније тековине ништа према овој културној тековини". Црква и школа, у осталом, упућене су биле једним сад одређеним путем и ако га Новаковић није хтео напуштати, то је било и зато што нови пут није био много сигуран, и зато што су се јављала друга питања. Критска, Јерменска, Арбанаска и Бугарска агитација су више упућивале догађаје на европску интервенцију у Цариграду. Абдул Хамид се како тако извукао и из Јерменске афере због покоља, па, и ако рђаво прошао и он и Грчка у питању о Криту, испливао је из те збрке. Али револуционизирање Јермена, Бугара, Крићана, путем агитације споља, као и султаново контра-револуционизирање Курда и Арнаута, уз одобравање Централних Сила, водили су или у нови хаос или у ревизију чл. 23. Берлинскога Уговора, где је она бнла предвиђена. Вештина и лукавство, заваравања и лажи плашљивога Абдул Хамида губили су се пред нечим неизбежним. Аустрија и Русија су се приближавале једном споразумноме програму рада, који је Новаковић обележио много раније као деобу сфера између ове две супротне Силе и као опасност за Балканске народе. Једна акција за реформе у Европској Турској све се више оцртавала.

У Београду се није у ту акцију веровало; а да и јесте, због унутрашњих прилика и послова који су бивали све заплетенији, влада није имала времена да се о томе нарочито бави. Међутим, из Маћедоније и Ст. Србије, стизали су извештаји у Београд о несносноме стању у Турској. Бугарска револуционарна организација је почела да убија наше истакнутије људе са планом. Арнаути, по-

стакнути из Цариграда, појачали су акцију у Старој Србији, нарочито ону за расељавање и истребљење Срба на Косову. Цариградско Посланство је због овога настојавало, и ако је курс политике у Београду био туркофилски, заиста непрекидно и енергично, да Порта учини крај овоме систему. Турци, и у Јилдизћошки и Садразамату, нису никад опоријих речи чули од Србијиних представника о себи него тада од Новаковића. А, и по који немачки, енглески и француски новинар слушао је о Турцима оштре речи од наљућенога Новаковића који је желео, „да Србија исплива са чашћу у борби противу арбанаскога беса." Из овога доба је и нерасположење званичне Турске противу Новаковића, зато што је откривао њихбве угурсузлуке и паклену политику узајамнога истребљивања Бугара, Срба и Грка, уз помоћ зликоваца Арнаута.

XVI. ТУРКОФИЛСКА ПОЛИТИКА.

Његови извештаји из Цариграда су постојали крајем 1898 све песимистичнији, као и гласови са Косова и Вардара. Беспомоћно стање и у Цариграду и на терену. Његови кораци, ноте, мемоари и забелешке, које је чинио и давао, остали су без дејства. „Јутрос опет у Двору, пише Новаковвћ, рекламовали тврдо нам обећање. Видећемо како ће нас сад слагати. С тим се људима баш ништа не може." Охрабрени потпором немачкога цара, који је ове године, посетивши Цариград и Палестину, обележио своју источну политику: Протектора Ислама и Хришћанства, Турци су били глуви за рекламације у опште. За наше у толико више што се нису Србије у оно време бојали; Србија је у Цариграду по снази била на ниској цени. Турци су само од Бугара још зазирали. Наша туркофилска политика и аустро-руски споразум из 1897 о немешању у ствари балканских народа, биле су за наше народне ствари у Маћедонији и Турској нова сметња. Због овога свега Новаковићеви напори у Цариграду, које најпре је из Београда, а после из Приштине по-

магао свима силама Свет. Ст. Симић, да се изашље једна мешовита комисија из Цариграда у Ст. Србију да се испитају арбански зулуми, нису успели.

Новаковићу је после овога остало или да иде из Цариграда или да покрене владу Београдску да пође другим путем. Он је остао, и предложио Др. Владану о јесени 1898 један план за рад да се доскочи Турцима. То је био један његов стари план, који је почео изводити пред крај свога министровања 1896: да се наше становништво у Ст. Србији наоружа и организује. Оружање и организовање је имало почети са јужне границе и постепено се ширити ка Косову и даље. На тај начин, мислио је, да би се наше становништво чувало како тако од зулума. Арнаути су били зликовци али су обилазили с поштовањем оне српске куће у Ст. Србији за које су знали да има оружја и мушке главе. Наоружан и организован српски народ у Ст. Србији могао је бити бољи од сваке дипломатске потпоре у Цариграду; и добро средство да се сломије тврдоглава непопустљивост турска за наше захтеве.

Влада у Београду, чија је политика наслона на Беч донела само колебљивост и неодређеност, није овај предлог Новаковић узела у извршење. Истина Управа Вароши Београда давала је неким људима наше добре магацинке, а тако исто је давано и из Главнога Стана команданта Армије, али без реда и обазривости. Људи ови с оружјем, проказани увек раније, бивали су још на самој граници поубијали, кад нису сами пушке предавали Арнаутима. Једно село наше преко границе, Могиле, било је услед овакве непажње од Арнаута сасвим растурено. У самоме Министарству се почела припремати једна „црна књига,“ дипломатских и других докумената за Европу, о зулумима у Ст. Србији.

Краљ Милан, који је био прави господар у Србији, узевши војску у своје руке, прикупљао је у своје руке и наше послове у Турској. Наши консулати у Турској и његов штаб, били су испуњени

људима, чија је главно обележје било: против радикала и за туркофилство. Ти људи, од којих су неки били у турској а неки у аустријској служби, имали су сигурно утицаја на наше заграничне послове, који су пре доласка Влада новога кабинета под Новаковићем и Ђ. Симићем, били уолучени, у оквире постављени. Ти људи су покушали да их разбију и ако нису друге нове и боље имали. Ти наивни туркофили су утицали да се из канцеларија краља Милана радило на српско-арбанаскоме споразуму, на „хватању бесе са првацима арнаутских фисова." Они су увели турски језик као обавезни предмет у нашу Војну Академију, издавали књиге и новине с измешаном турско-српским текстом. Они су слали у Цариград питомце. („Достојанство би и Србије и српскога народа — нарочито у садашњим приликама — изискивало да овамо питомце на турски рачун за школовање не шаљемо. Аман за Бога и зарад костију оноликих људи који су за српску слободу јуначки гинули и крв проливали", писао је поводом тога Новаковић из Цариграда). Њихови су људи и консули у Турској турали турске фесове на главу, а у Београду били присни пријатељи онога жандарског наредника Фети-паше, који је тада у Србији представљао Отоманску Царевину. Краљ Александар, коме су неки политичари скретали пажњу на ову претераност туркофилства, од кога никакве користи није било за Србију, цео рад је одобравао. За њега је тада било и добро и корисно оно што је „папа" радио. Сва кривица за зло унутра и споља падала је на краља Милана, а он је могао на миру да се забавља са Драгом Машин и снује планове за своју женидбу са њоме.

XVII. — МАКЕДОНСКИ КОМИТЕТИ И ЊИХОВ РАД

План и програм Новаковићев водио је нечему што Новаковић, верујемо, није од срца желео, водио је револуционарноме раду и организацији. Револуционарна акција водила би до интервенције Европе. У реформну акцију Европе Новаковић није веровао

у овом времену. „Ни мислити није, пише он, да ће питање о реформама у Маћедонији скоро на дневни ред. Тога ради треба спавати мирно. Нису ствари на томе путу. Не би ни на Криту ништа било да тамо није све у руке зграбила Европа и да она није решена да Турској више не да ни присмрдити. У реформе се нешто и веровало пре две три године: сад су обешене о клин. Девиза остаје да се отме ко може — или да цркава. Па као и у почетку овога века благослов ће бити на ономе ко може створити штогод на месту и тиме присилити Европу да га потпомогне.“ Бугурска је, међутим, провела кроз целу Маћедонију револуционарну организацију; то су осећали и Турци, и Срби и Грци. У самој Бугарској кнежевини, „македонствујушчи“ узимају маха; путем терора или иначе увлаче све кругове, почев од кнеза Фердинанда па до шефова политичких група, клика и војничких котерија, у тајне, македонске комитете. Ови људи, који ће доцније досадити Бугарима, од којих ће стрепити цела Бугарска и Абдул Хамид, постају све безобзирнији. Маћедонска организација, — из које ће се доцније издвојити две, унутрашња и спољна револуционарна организације са генералом Цончевом и Сарафовом у вођству, — почиње озбиљну акцију за ослобођење од Турака. Унутра организовање чета, прикупљање новца, и свестрано припремање за револуцију у Турској; споља везе са револуционарима јерменским, арбанским, и тајним кабинетима у Бечу и у Петрограду. Новаковић није узимао озбиљно ове ствари са Бугарима, чак им се подсмевао.

У Београду су међутим они ретки људи, који су познавали из раније, разумевали и волели наш национални рад, узимали озбиљније овај рад македонаца у Бугарској. Међу њима се о томе разговарало, дискутовало много више него у министарским седницама, па и у самом Министарству Иностраних Дела, које је Др. Владан полако испуштао из својих руку — и предавао несвесно у руке Главноме Штабу краља Милана, који почиње милитаризирати наша

представништва у Турској. Рад Министарства се све више бирократизирао; његове одлуке су у главноме морале имати највишу санкцију краља оца или „старога Господора“. Сиромах „шеф пропаганде“ — колико је тада мучних часова имао, и колико се кајао што је остао да и под Др. Владаном буде „шеф пропаганде“. Кад је у лето 1898 Македонски Комитет у Софији почео правити митинге по Бугарској, и издао свој познати мемоар за реформе у Турској, ни у Београду ни у Цариграду, нико није хтео узимати озбиљно. Др. Владан је реферат о томе пропратио једном крупном псовком, а Новаковић је са гледишта практичне политике незадовољан њиме. „Политика бугарска налази својим безобразлуком одзива код Султана због његове легендарне плашљивости, европски меродавни кругови нигде је много не цене, и сматрају је као политику прозелитску и ђачку. Ти исти кругови кнеза Фердинанда позитивно познају као комедијанта, и с осмехом преко рамена гледају свеколико његово измотавање. Предлог реформама Македонскога Комитета претеран је преко сваке мере, тако да га чак ни садањи султан не би могао примити мањ' после каквога изгубљеног рата. Руси службни отворено кажу да Македонија није искључиво бугарска, и за искључивост бугарску у Македонији нигде се не опажа симпатија, јер сви виде да се та поставка коси сваки час с фактима. И пре, и сада, пише даље Новаковић, овде се на меродавним местима на реформе у Македонији не мисли, и сумње нема да ће се при тим конзервативним мислима остати докле се год не сврши париска изложба од 1900, јербо тако хоће Русија и и Француска. Осим тога Русији то треба и због њених послова у Кини и у Источној Азији. Спрам такога стања ствари бугарски митинзи су детињска посла. Једини начин да поколеба ове одлуке био би у каквој експлозији: турском каквоме покољу хришћана у тим крајевима или каквој јакој хришћанској побуни. Ради немогућности побуне о којој су се уверили, Бугари баш и прибегавају брбљању и

шарабатању, за покоље опет Турци виде чему би одвели, па их сами избегавају",

Пок. Света Ст. Симић, један од наших најистакнутијих радника и новијих познавалаца Балканскога Питања у оно време, кршио је нервозне руке, видећи да се његова предвиђања и опомене овако оцењују. Не чудим се Владану, говорио је, али шта је ово са Новаковићем. Света Симић је боље видео од Новаковића и од Владана, који је у ово време више него икад анатемисао Русе.

XVIII. — РАЗОРУЖАЊЕ АРНАУТА.

Докле су Македонци по Бугарској револуционарну акцију све више и више популаризирали, и у иностранству почели све јаче истицати аутономију Маћедоније, дотле су наши у Ст. Србији, силом прилика започели сами живљи рад у Ст. Србији. Рашко-Призренски Митрополит Дионисије и наши људи, напуштени готово од београдских туркофила, узели су организовати „и рад у Ст. Србији, отуд Шара и Качаника." Они траже од Београда: да се прекине свако пријатељство с Турцима и рад на споразумевању с Арнаутима па да се наоружају Срби у Ст. Србији; да се организују сви Старо-Србијанци у Србији на истој основи на којој се организују и маћедонски комитети. Овај рад који помаже и Новаковић из Цариграда својим писмима у Београд, не налази у ствари одзива. Београд се боји да га његови консули, један из глупости, а други намерно не „увуку у неку авантуру." — „Где такве мисли владају мучно се што може постићи у опште, опште Новаковић. Чудим се само што се тако иза леђа мисли, а отворено се хоће да покаже жеља за неку радњу и одобравају се и усвајају планови за неку радњу. Је ли могуће с обманама терати до краја?"

Београдска влада није пристајала, али је била увучена у акцију противу зулума арбанаских у Ст. Србији. Под притиском догађаја у Пећи, у Митровици, у Гњилану и на целом Косову, где се све више

истицало да Абдул-Хамид, испод руке, помаже организовање Арнаута, како тако, почиње се нека наша акција. Преко Цариграда и Београда иду у Европу сваке недеље билетени о зулумима по Ст. Србији, мемоари, ноте и протести. У Цариграду се спрема рат дипломатски за разоружање Арнаута. Новаковић развија опет стару своју делатност по Цариграду, хватајући нарочите везе са новинарима из иностранства. Он се поново организује за једну мешовиту комисију, која би имала извидети жалбе нашега народа, које су сад долазиле непосредно и у великоме броју у Јилдиз. Београд на брзу руку припрема о свему званичну књигу дипломатских аката на францускоме језику. Краљ Милан пре у наступу нерава него по некоме плану да поплаши Султана одлази у Софију на погреб кнегиње Лујзе. Спрема се један апел на Велике Силе, који нарочито Новаковић подржава. Наш неуморни консул из Приштине помаже свом снагом овај, по изгледу сад озбиљни, рад београдскога кабинета, ангажујући српска села и све виђене Србе за изводљиу разоружање Арнаута. И, све то, било је заплашавање „празном магацинком." Нити је Владан мислио озбиљно на акцију противу Турака, нити краљ Милан. То је, све више изгледа, имало други смер: измирити са тадањим стањем у Србији Русију, којој су чињене авансе у свакоме погледу (да се плати стари дуг, и промене курс политике). Краљ Александар је предвиђао тешкоће за своју женидбу о којој његов „папа" није ни што знао ни погађао. Абдул Хамид се у први мах збунио, послао неку комисију на Косово са Саадедин пашом) али брзо дошао себи. „Да су Турци толико глупи, мисли Новаковић, не би толико година држали ово царство." И, на тој комисији се, као и увек у турској царевини, свршила ова наша акција у Цариграду. У Београду у исто време је влада објавила у „Српским Новинама" једну ноту о томе питању, онако, више за себе. Цела ова акција је изгледала неозбиљна, чак и онима који су је исценирали.

Новаковић све ово критикује а нарочито пропуштене тренутке, „исто тако бива у бојевима. Али, у народу у ком се хоће (час озго — час оздо) да нема разлике међу ђенералима и простим војницима и у коме врховне силе хоће да се играју где треба комбиновати и радити — другојачије ни не може... Сва та у тим просторима дубока политика је смешна, а за народ се не треба бојати, јер се оваквим омашкама и погрешкама штети обично онај који их чини. У будућности нашега народа може бити питања о форми, а о садржини нè!“

У ово доба, када се на Косову почиње опажати и утицај Аустрије, као и нека живља акција кнеза Николе у Плаву, Пећи, Беранима, Призрену и Плевљу — противу „Србијанских“ интереса, радило се ово. Онда кад Арнауте оружају из Цариграда, онда „кад се Иса Бољетинац и цела она поворка зликоваца распртила на Лабу, Ситници и Бистрици,“ наш народ остаје без заштите. Арнаути ће ударити ускоро на нашу границу код Преполца, па ће се то као један „неспоразум“ свршити. — Отворити овако питање са лармом, па га овако затворити било је лакомислено. За Србију је, у оно доба ово питање било од највеће важности. Ст. Србија је била наш ослонац за будућност и за решење Балканскога Питања у нашу корист. Ми га нисмо смели покретати олако; јер је то било питање у коме је Порга најмање била склона да чини каквегод уступке; кад смо га покренули требало је и успети. А успети се могло само лако и онда да је извршено најпре наоружање нашега народа те створен систем репресалија против Порте. Сваки дипломатски корак у Цариграду без тога је био осуђен на пропаст, као и сваки апел на Велике Силе које су биле већ блазиране од јерменских покоља и зулума курдских. Онда смо још и могли спасти ово питање да смо га некако везали за Македонско, место што смо га усамљено покренули и то баш пред другу Конференцију Мира. „Кад би

знали шта ја мислим, моји пријатељи би ућутали и не би им мило било. Моје су мисли врло, врло црне," писао је Новаковић из Цариграда.

XIX. — КРАЈ ДРУГЕ МИСИЈЕ У ЦАРИГРАДУ.

Покушавајући да своје односе са Русијом доведу у нормално стање, краљ Александар и влада хтели су у пролеће да пошљу Новаковића у Петроград. Ђенерала Грујића, којега је хтео краљ Милан да о туда уклони, доцније ће одјурити, али даће тадашњем војном изасланику Љ. Христићу управу над Посланством у Петрограду. Новаковић ће остати неко време још у Цариграду, уверен да га неће дирати. Међутим, и у Београду и у Цариграду нису били задовољни њиме; сад су налазили да је крут, да са Турцима затеже, и да много „попује". Посланици на страни су обично добри докле влади шаљу за њу повољне извештаје и слепо слушају, а чим почну падати неповољни извештаји, посланицима се налазе махне. Ту је судбу имао Новаковић, наш најбољи посланик у Цариграду после Јована Ристића. Новаковићу су о томе пријатељи говорили приликом његова бављења у Београду и Врањској Бањи о јесени 1899, после му писали у Цариград, а он је само слегао оним повијеним раменима не верујући. Читаћемо у новинама пише он у децембру исте године, како ја желим премештај у Париз, и како би овде имао доћи. Ч М. А ја то читам само у новинама, и не желим мењати места ради посла. Да бисте разумели ову најновију интригу, казаћу Вам само да би И. П. желео Лондон а Ј. Х. Софију и отправништво послова у Цариграду! И људи — ето видите — није стид данас да таким беспослицама повлаче име моје и име Ч. М. по страним новинама. Новаковића су преместили ипак за Париз, јер су због некога неуспелог финансијског посла Рајовића тадањега посланика хтели уклонити. Новаковић је отишао почетком марта 1900 у Париз без збогом с Абдул Хамидом, који му није могао да опрости ону акцију за разоружање Арнаута.

Незадовољан, јер се тек био наместио у господскоме стану и спремао на рад, он одлази у Париз да остане кратко време у њему. У Београду се све више кувало и ако се влада Др. Ђорђевића, ауторитетом краља Милана после атентата још боље учврстила. Новаковић је био удаљен од активног националнога рада те из близу није могао пратити развој акције која се спрема још из 1898 године. Далеко у Паризу гледаће само како се развија реформна акција у коју још никако није веровао. Енглези су још крајем 1898 пипали из далека земљиште у Цариграду за реформе у Маћедонији, али су били одбијени. Одговорено им је по Амбасадама да би турско одбијање или непотпуно извршење такога предлога било бунтовницима само повод за акцију, коју Европа неће. „Ја говорим свакоме ако хоћете реформе не у лепој литератури него у ствари, стварајте за њих најпре средства извршења — уредно чиновништво, једнако вршење закона, и т. д., т. ј. прави европски државни ред у Турској па тек можете мислити о реформама, иначе је све луд посао, којега се бесплодност већ толико пута посведочила. Новаковић, ваљада по десети пут, овако пише о томе и то у тренутцима кад се аутономистички покрет почео нагло ширити међу Маћедонце у Бугарској а идеја кроз страну штампу заступати. Он се није замислио напр. пред конгресом Маћедонаца, који је био у Женеви: да ли је њега исценисала бугарска влада или је он био спонтани израз једнога маћедонскога патриотизма који се почиње јављати. Овај конгрес, она агитација бугарска кроз целу источну половину Балканскога Полуострва, убиства само наших људи у Турској, изазивао је у оно време код неких млађих политичара у Београду дискусију о томе шта да се ради. Код њих је преовлађивало мишљење да њу, баш ако је аутономистичка струја међу Маћедонцима, и вештачка творевина, треба помагати да ојача у један маћедонски патриотизам. Њима се чинило као извесно да се Маћедонско Питање не може решити без српско-

бугарскога споразума. Они се нису варали да ће Бугари у почетку бити противу свакога споразума са Србима, да ће бити противу њега све донде докле се не буде јавио, њима и нама, један заједнички непријатељ. Тај заједнички непријатељ могли су бити Маћедонци. И Срби, и Бугари и Грци, годинама су стварали маћедонску интелигенцију — па не би било чудо ако би тражили да се ослободе и нашега, и бугарскога, и грчкога утицаја. Али, тај заједнички непријатељ могао је бити још и Аустро Угарска или Турска. Турску ти млађи људи у Београду нису узимали као озбиљнога заједничког непријатеља, него Аустро-Угарску. Она је била озбиљан али далек и дискретан непријатељ, и Срби су то осећали, а Бугари нису то увиђали. Зар не би било боље покушати да се од самих Маћедонаца створи баук за Бугаре. Јер онога дана када постане јасно да Маћедонци хоће да се за свој рачун оделе, експлоатишући наизменце час једне час друге, Срби и Бугари погодиће се да их поделе. Новаковић, не верујући у ефикасност реформама у Турској, у чему га је упућивала и историја и његово искуство, није веровао ни у ову акцију бугарску. Млађи у Београду су се преварили, у ово доба, само у предвиђању да ће српско-бугарски споразум бити наперен против Младотурака. У споразуму, који је тек после четвртога покушаја закључен 1912, Турска јесте главни непријатељ, али и Аустро-Угарска има у њему своје непријатељско место. Из дипломатских докумената, који су објављени доцније о целоме раду на реформама у Турској, види се да су у Цариграду све Силе споро, опрезно али озбиљно радиле на њима. Споразум између Русије и Аустрије о одржању тадањега стања на Балкану 1897 у Бечу водио је реформама.

XX. — У ПАРИЗУ И ПЕТРОГРАДУ.

У Паризу Новаковић се није дуго задржао: једва неколико месеца. На овоме месту Новаковић је био незадовољан; чинило му се да се у Паризу нема

шта радити. Него, није у њему остао дуго. Једва се уселио у Посланство, а већ га зову у Београд, где се одиграо први чин трагедије краља Александра, његово венчање са Драгом Машин. Одушевљен што је, најзад, успео да изведе овај посао повољно, краљу Александру је главна брига била да га Руски Двор прими. Новаковић ће поћи у Петроград са тим краљевим упутствима у јесен 1900 године, и са њима ће га краљ Александар мучити све до пред крај његове трагедије, када је напуштао политику наслона на Русију.

На новоме положају, у Петрограду, Новаковић ће остати неколико година, али ће његов рад на националним стварима враћати се више књизи, историји, проучавању, истраживању, него дипломатској окретности и радљивости. Он је сав апсорбован студијама о постању Србије. Целе 1901 године се бави дипломатском историјом од 1804 до 1830, из које ће изаћи две расправе Ичков Мир и Букурешки Уговор. Из руских архива он извлачи нове и непознате ствари, које ће то и светло и мрачно доба наше нове историје правилније и потпуније приказати нашем свету. Новаковић је сав радостан и ако га цео тај посао стаје великога труда.

Савестан, он тачно испуњава упутства која му долазе из Београда било о Фирмилијанову питању, било о зулумима у Ст. Србији, или уопште о нашим стварима у Турској. Само он не верује да ми можемо што постићи докле се не сврши политичко бистрење у Србији. „Ово последње — ако хоће онај озго, што чува Србију — ваљда је сад почело. Тек, тек, тек — ваља сачекати и видети. Мени се чини, да нама треба оно што се прича за Израиљце у пустињи после изласка из Египта. За нас старије, тако је лакше, јер смо, онда, ми готови, а ви гледајте што ћете", пише Новаковић у Београд у пролеће 1901 године. Он пише овако у оно доба када је у Србији почела она теревенка, од које је и Ст. Србија страдала. Пословима у Ст. Србији и Маћедонији су још водили наши туркофили, које Нова-

ковић карактерише као „беспосличаре који не умеју да раде или неће да раде а хтели би да изгледају да раде“. Управо, туркофилство је на своме врхунцу у Београду који је у погледу рада још на разбијању раније добро постављеногa пропагандскога оквира-програма. Докле се примају у Београду турске мисије са „салтанатом“, и декламују здравице о међусобноме пријатељству, дотле се у Ст. Србију преко границе уноси оружје за наш живаљ. Тек сад се изводи програм који су Новаковић и Св. Симић предлагали још у 1898 години.

Туркофилство Dr. Владана и његова следбеника А. Јовановића у Министарству Иностраних дела доживеће у 1901 години слом. Турци, који су научили колима зечеве ловити, кад су наши довршили оружање у Колашину, тога гнезда добрих Срба, почну претрагу оружја. Они пусте напред Арнауте да врше претраживање наших репетирки и мартинки, који почине велика недела. Влади радикално-напредњачкој под Dr. Вујићем је било у део дошло да спасава људе из тада познате „Колашенске Афере“. Многи наши људи су тада позатварани, испребијани, опљачкани, разгнати са својих огњишта, многи пребегли у Србију. Главна помоћ је за ову ствар била тражена у Русији; и, ту је помоћ Русија дала. Новаковић је имао због тога чешћих виђења са руским министром Иностраних Дела, Ламсдорфом. Овај чиновник — канцелар, једна врста Бетман Холвега, савестно је узео на срце побољшање стања у Ст. Србији међу Србима, и упућивао је рускога амбасадора Зиновјева да у Цариграду што озбиљније ради на томе. Руска помоћ није била од великога дејства; Руси су, и ако добро стојали у Цариграду, имали својих пречих послова који су се односили на њих саме, на Бугаре. Али, оно што је Русима могло највише везивати руке, то је био онај чувени аустро-руски споразум, учињен за време посете Фрање Јосифа у Петрограду, и Николе II у Бечу 1897, о немешању у размирице балканских народа. Гроф Ламсдорф је, међутим, добро знао да су се Аустријанци испод руке

и у Цариграду и на Косову преко Косовске Митровице и озго из Призрена, мешали у унутрашње ствари. Агитација католичких попова која је почела баш онда кад је код нас био у пуном јеку режим краља Милана у доба Dr. Владана, почела се сада све то живље осећати. Гроф Ламсдорф је то бележио Новаковићу као Аустријанске интриге, препоручивао да их се Србија чува, али је истицао и то како Русија треба да у раду задржи сву спољну коректност. Аустрија је испод руке спремила терен да из реформне акције, која је била у припремању, искључи баш целу Стару Србију са Новопазарским Санџаком. Русија, са својим Ламсдорфима није мислила да задржи какав део балканскога полуострва за своју сферу, као што су радили Аустријанци и Италијани, него је чиновнички израђивала план за реформну акцију. Сва Новаковићева акција да се успостави какав такав ред у Ст. Србији путем енергичних мера, које би Руси изнудили од Султана, није успела. Нешто апатија његова, нешто његови научни послови, а највише наше неконсолидовано стање у Србији и неуморна настојавања краља Александра да иде у Русију са краљицом Драгом, допринели су да овако буде.

XXI. — РЕФОРМНА АКЦИЈА 1903.

Руско-аустријски споразум из 1894 и ако је био негативан, могао је имати свој крајњи циљ или узајамно неутралисање и ограничавање завојевачких планова или поделу офера интереса и утицаја, па после и поделу Балканскога Полуострва. У првоме случају самосталност балканских држава у извесним границама, колико толико осигурана, у другоме случају утврђивање граница Аустроугарске и Русије на Балкану. Да ли су Бугари предвиђали овај други циљ који је за њих био опаснији него за нас, или су у прегрејаноме шовинизму и поуздању у своју снагу и своје револуционарне организације у Маћедонији, Тракији,Арбинија, запели да га осујете или не, није овде реч. Они су се безобзирно истицали

својим програмом за реформе у Маћедонији, који су још 1895 изнели пред Велике Силе, користећи се акцијом Сила за реформе у Јерменској, и својом револуциарном акцијом у Маћедонији. Влада Др. М. Вујића још није на чисто како држање да има према реформама у европској Турској. Пред њом су три солуције: деоба Турске, ауатномија, реформе. Полако преовлађује мишљење да је ова последња најбоља и неизбежна. Новаковић сада, у Петрограду, мисли да Србија у своме интересу не сме изаћи против реформи — јер би то значило стати уз Турке, а то Србија не може учинити. Али, опет пише Новаковић, само не треба веровати да ће лако изаћи на среду реформе у дипломатији. Бугари то желе, али — не рачунајући нас — има их много који то не желе. Да буне у Маћедонији бити не може, виде сад сви, и димломати и Македонци. Македонцима је овако боље (1901) него и под каквим стањем. И Новаковић и његова околина одвраћају српску владу од реформама, а нарочито од идеје о једној заједничкој српско-бугарској акцији за реформе у Маћедонији. Код нас у Београду се даље гледало. Изолирана бугарска акција за побољшање стања словенскога живља у Маћедонији могла је донети нашим националним стварима велике штете. Гледало се у будућност и радило активно све докле су били на влади фузионирани напредњаци и радикали. Новаковић се тад у Петрограду почиње све мање виђати, а и у Београду му положај постаје све тежи. Краљ Александар је бивао све нервознији што напори његови да оде у Русију са краљицом Драгом немају успеха, што се рђаво изокрену историја са њеним порођајем. Новаковић је запамтио добро што руска царица још није никако пристајала да краљицу Драгу прими.

Бугари, мобилисавши све, унутра и споља, изазвали су две разне буне у Маћедонији ради ослобођења њенога. Место ослобођења је дошло нешто друго — дошла је интервенција европске дипломатије. Буне које су они изазвали у лето 1902 и 1903

године запечатиле су за увек могућност једнога општега устанка и ослобођења путем револуције. Сад ће настати измена мисли, нота између Сила а нарочито између Беча и Петрограда у који долази због тога нарочито Франц Фердинанд у фебруару 1902. Доћи ће испред њих Султанова ирада за три вилајета у европској Турској, солунски, битољски и скопаљски санџак, и за Главнога Инспектора један вешт Турчин Хилми-паша, вредан и политичар, способан да сахрани и нашу и европску иницијативу и реформе у крви Грка, Бугара и Срба, коју ће они сами између себе пролевати. А да је и друкчији човек био „зар се могло очекивати од Турчина да упропасти своју земљу ради Румелије бранећи бугарске бунтовнике?“ Докле је Хилми паша сахрањивао Абдул Хамидове реформе и репутацију европских Амбасадора у Цариграду, дотле су ствари ишле бржим током у европским канцеларијама. Између Голуховскога и Ламсдорфа, као два најзаинтересованија државника, преговарало се непрекидно. Беч и Петроград су хтели да прошире реформе; Беч је хтео да се проширују права и контрола његових агената; то је хтео и Петроград али још и да се европска контрола и над Ст. Србијом, дакле и над новопазарским санџаком, прошири. Докле су руски и аустроугарски канцелари играли „ове жмуре“, дотле је Енглеска припремала свој план за реформе, које су јој диктовали њени интереси на Истоку. Лорд Ленсдаун га је баш пред сам састанак у Мирцштегу изнео пред њих тобож као незаинтересована страна. И ова два државника, — са амбицијама људи „који свршавају државне посао на задовољство својих монарха“ и спољашношћу великих државника, — не видећи главну ствар, ушли су у идеје Енглеске. У Мирцштегу је закључен нов споразум између Аустроугарске и Русије о Балкану. Аустроугарска је добила лавовски део: своју жандамерију у скопљанскоме санџаку, а Косово, Метохија, Санџак новопазарско изван реформнога програма.

Наша акција у Цариграду и Петрограду била је у ово доба слаба, јер су наши унутрашњи односи бивали све замршенији. Краљ Александар, љут што је Петроград одбио да прими краљицу, разочаран у родитељској срећи, заплеће се све више унутра. Његова игра унутра и споља у ово доба ишла је вртоглавачки. Он не пише више Новаковићу „да наши одношаји с Русијом треба да се што више консолидују“. Он не мисли више „ако се унутрашњега питања дефинитивно курталишемо наше ће комшије још више да буду јетки и да играју с нама улогу курјака коме јагње мути воду, и за то гледајте да нас што више из Русије помажу од њихове самовоље“. Он са Министарством Цинцар-Марковићевим мења и спољну политику, емња Устав, спрема нов ред наслеђа, развод брака са краљицом Драгом, упад у Маћедонију и последњи чин трагедије.

XXII. — 1905 ГОДИНА

Од 29 маја 1903 Новаковић се све мање чује у Београду — али, његов глас и у Петрограду се почиње губити. Не виђају га, не слушају га, све мање пише о тадањем стању у Балканскоме Питању, које је дотле била главна брига његова. Нешто се пореметило; и кад га питају одговора готово набусито, осорљиво, готово заједљиво. Реформну акцију, коју ће радикалне владе водити слободно и безобзирно у погледу Аустрије, Новаковић није још могао да схвати. Мирцштегски програм је имао за Србију највећу важност, тај програм је показао како ће се правилно решити Маћедонско Питање. Аустро-руски споразум значио је правилније груписање народности, припремање поделе Маћедонских вилајета између балканских народности, унапред одређивање на што Срби, Грци и Бугари имају право. У Мирцштегу је била сарањена аутономија Маћедоније, а прихваћен програм који су дотле Новаковић и стари државници бранили: обележавање сфера интереса балканских народа. Овим је

омогућен био и споразум српско-бугарски, који Новаковић у основи никад није ни желео ни марио, па никад озбиљно ни предвиђао ни узимао у комбинације. Више пута у току његова бављења у Петрограду припитиван је Новаковић, приватно и службено, за мишљење за једну заједничку акцију српско-бугарску у питању о реформама у Турској. Увек је, било он било неко по његовој жељи и упуту, одговарао у истоме смислу. Сем осећања његова, идеја о превртљивости Бугара, о њиховој неискрености замрачавала је његово чисто виђење у овој ствари. Београдске владе из првог доба владавине краља Петра су знале добро да се Бугарима не може веровати, али су виделе опет да се само са њима може нешто учинити на Балкану а без њих ништа. Бугарска је била у Европи у оно време фактор, и то главни, главни за Маћедонско Питање, а Србија за Ст. Србију, коју је Аустрија пошто по хтела издвојити, учинити својим питањем. Ваљало је тада да та два фактора изађу заједно, требало је та два питања везати једно за друго, пред Европу с њима изаћи као целином. Владе српске су, и ако са рђавим искуством из 1897, 1904, 1905, ипак непрекидно ишле за тим да не допусте да се Балканско Питање решава на парче. И како је и у Софији почело бистрење, неке бугарске партије почеле су увиђати да се Маћедонско Питање не може решити аутономијом, или бар не само аутономијом Маћедоније у границама Сан Стефанске Бугарске, споразум је постојао могућан, искрен или неискрен то је друга ствар. Искрен дотле докле се и ако се брзо и успешно постигне циљ.

Новаковић је, и ако млако, тражио у ово време да се уклони из Петрограда у коме му, после 29. маја, није положај био много бољи него раније. Новаковић се хтео вратити унутрашњој политици; његови пријатељи из Србије наваљивали су да то учини.

Под владом Љубе Стојановића Новаковића су припитивали за мишљења — о овоме или ономе

питању. Новаковић је, сећамо се, у таквој једној прилици, дао повољну оцену, чак и приступио једноме предлогу за српско-бугарску, заједничку акцију. На име наш дипломатски представник у Софији, неуморни Света Симић, предложио је у пролеће 1905 да се позову Бугари и Кнез Никола, да заједно са Србима од Европе затраже да се реформна акција прошири на Метохију, Косово, Призрен, и друге делове Ст. Србије, и да она зајамчи да Аустро-Угарска неће, ни под каквим изговором, проширити окупапију на ново-пазарски санџак. Многе су се тада чудили како је Новаковић одобравао овакав предлог за корак српске владе, јер су знали његово раније мишљење за сарадњу са Бугарима па и са Кнезом Николом. Међутим, ствар је била у овоме; Новаковић је дао повољно мишљење с најбољим уверењем да ће га Бугари одбити и да ће онда влада српска хтети учинити заједнички са Црном Гором овај корак. Новаковић није мислио да тај корак, маколико да је споља могао изгледати као нека српско-бугарско-црногорска заједница, није одговарао времену оном. Новаковић није видео да нема ни довољно озбиљнога повода за тај корак, ни довољно јемства за успех; наш међународни положај био је онда неповољан. Он је видео само Бугарина: готова у сваки посао, само ако ће лично имати неку вајдицу. Он је превиђао да је у Венецији између Италије и Аустро-Угарске утврђено било 1904 да Аустро-Угарска не проширује своју окупацију на цео санџак; он је заборављао да су Беч и Пешта, кивни и иначе на нас у оно доба, могли покренути питање о присаједињењу Арнаутлука Ст. Србији и решењу Арбанашкога Питања, пре свију осталих на Балкану. Новаковић је видео пред собом само Баја Гању.

Новаковић је напустио Петроград разочаран, незадовољан. Руси, они исти ради којих је он и целу своју оријентацију у пољној политици мењао, нису били оно што у Цариграду за време његове прве и друге мисије. Наши нису били оно што су некад

били. Новаковић се тек по повратку у Београд нешто разазнавао, видео је да се нешто ново спрема. У ново је са неверицом гледао из Београдских Винограда, где је поправио, средио седамнаест својих расправа о разним националним питањима, израђених под својим или туђим потписом од 1886—1906, и под именом „Балканска Питања„ штампао уједно.

XXIII. — ТРЕЋА МИСИЈА У ЦАРИГРАДУ.

Претпоследњи пут Новаковић се јавља у дипломатској мисији за време анексионе кризе. Влада у којој Милован Миловановић има портофељ Министра Иностраних Дела, шаље Новаковића у Цариград убрзо после проглашења анексије Босне и Херцеговине. Циљ његове мисије је била путем непосредних преговора приволети Турску да остане на бранику својега суверенога права које је у Берлинскоме Уговору било зајамчено од сгране Виликих Сила. Младотурци, чији је успех у јулу 1908 године, много распалио отоманска шовинистичка осећања, били су организовали кроз целу европску Турску покрет против Аустроугарскога насиља над Босном. Они су као и Абдул Хамид Босну и Херцеговину сматрали као изгубљену провинцију а право Турске по Берлинскоме Уговору само номиналним. Али њима је требало одржати и ојачати ону струју коју су Нијази-беј, Енвер-беј, Џавид-беј и остали створили, струју панисламизма: од Врбаса па до Багдада и Калкуте, и од Бихара до Тангра. Са девизом „напоље са странцима“ је зато почео дејствовати добро огранизован бојкот у Цариграду, Једрену, Солуну против Аустроугарске. Тај покрет, који је причинио велике штете аустроугарској трговини у европској турској, наша влада је мислила навити за своју акцију, коју је хтела поставити на бази Берлинскога Уговора пред Европску Конференцију. Новаковић је имао још једно искуство са Турцима; млади или стари, они у Цариграду остају исти. Младотурски Комитет се као показивао вољан да нешто са нама уради. Под утицајем Енглеске и Руске

амбасаде они ће преговарати са нама, али ће исто тако радити и са Аустроугарском јавно и испод руке. Новаковић се морао вратити у Београд не свршивши ништа. Младотурци су се цењкали са бароном Еренталом, који није мислио да ће анексија наићи на толики отпор у целој Европи. Барон Ерентал је знао да ће све ићи лакше, ако се најпре споразуме са Турском, и умео је платити цену. Почетком 1909 Турска се одрече свих својих права, а у накнаду доби јемства да ће се ислам и верске институције поштовати у Босни и Херцеговини и један пешкеш од два и по милијуна турских лира. Србија, која само неколико дана пре овог самоодрицања, објавила да би Босна требала да се врати под власт Султанову, гледала је како се и њој и Европи исклизну најбољи аргуменат њихове тезе: интегритет међународних Уговора.

Беч није предвиђао да се ипак неће умирити ни Србија, са којом је хтео у четири ока, разговарати, нити Русија нити Енглеска. Нико није признао аустро-турски пазар. Новаковић, који је тада био посланик народни, састави једно народно концентрационо Министарство 11. фебруара 1909, и поче говорити високо у Народној Скупштини и ван ње. Црна Гога, Русија звецкају сабљом, као и Аустрија која привлачи војску нашој граници. Битка преко новина, телеграфских агенција и европских кабинета. Милован Миловановић, који је централна фигура у анексионој кризи, кога погађају и за време и после ове кризе, у Србији сви громови незадовољника, објављује да предаје целу ствар у руке Европе без икаквог ограђивања. Влада Новаковића трља задовољно руке, мислећи да је све свршено. Задовољство Новаковића што „вешто бацисмо на леђа другоме нашега опаснога комшију,“ није дуго трајало. После две недеље морала је влада Новаковићева да јавно даје она изнудно признање анексије, без услова, анексију и обећање да неће у њој „бушкарати“. Под „пријатељским притиском из Берлина, Изволски, стари супарник Еренталов, морао

је признати анексију па на то и Србију приволети. Анексиона криза је крајем марта 1909 завршена Њено решење је било један велики успех за Тројни Савез. Њени резултати су били: Аустроугарска постаје немачки феуд; Тројни Споразум се учвршћује; Србија више него икад мисли на Босну и Херцеговину; Црна Гора се ослобађа међународних службености у Јадранскоме Мору; изгледи за брз балкански споразум повољни. Новаковићева влада ће остати још који месец, пошто ће покушати у Бечу преко Миловановића неке разговоре о новим уговорима: трговачкоме уговору и свима конвенцијама (Консулска, о пловидби на Дунаву, о издавању криваца. о поступању у судским делима, итд.), о исправци границе на Дрини. Новаковићева је влада имала свој програм, и Новаковић је желео да тај програм тера поштено до избора. „Политичка расположења су нама свуда повољна, говорио је Новаковић у оно време, само што се свако жури да сврши с овом владом".

За време ове своје дуге владе Новаковић је имао још једном посла с Турцима. Око Св. Илије те године био је бој између побеснелих Арнаута на Преполцу и Мрдару, који се свршио катастрофом за Турке. На томе истоме месту 1912 године пукла је прва српска пушка кад је почео рат с Турцима.

XXIV. — ЛОНДОНСКА КОНФЕРЕНЦИЈА.

Новаковић је доживео не само да се склопе српско-бугарски и бугарско-грчки савез, него и да се њихов објекат оствари. Новаковић је то доживео, и ако у то није веровао ни у септембру 1909 године када се са краљем Фердинандом, у друштву г. Јов. Цвијића, пео на Копаоник. И ако је тада овај балкански маћконичар г. Цвијићу говорио да би дао Скопље нама „само када би они његови адраповци у Софији били као људи". Све до у очи рата од 1912 Новаковић није знао да је влада Миловановића у фебруару исте године закључила са Бу-

гарима један савезни одговор. Тек онда када је одређен за вођу делегата који су са Турцима, после Куманова и Лиле Бургаса, имали у Лондону да преговарају за мир, видео је и добио, па и то с тешком муком, оригинални потпис краља Фердинанда на уговору српско-бугарском.

Не зна се да ли је Новаковић био задовољан, што су се његова ранија предвиђања о једноме споразуму са Бугарима показала као нетачна; пре би се казало да није. Али, зна се: да је био незадовољан што је у Уговову нашао и ону „спорну зону“ између Шара и Рила, ради које ће се доцније јавити наш спор с Бугарима о тумачењу тога Уговора, и да је добио за све време рата и на конференцији у Лондону пуно задовољење за његова предвиђања о превртљивости Бугара. Од 11 новембра 1912, кад је Турска савезницима понудила непосредне преговоре за мир, па до Букурешкога Мира 1913, развија се читав низ појава које ту Бугарску особину потврђују. Пред Чаталџом, на домаку Цариграда, 11 новембра Ћамил-Паша је понудио мир, а краљ Фердинанд, желећи да уђе у Цариград у одори царева византијских, то је одбио не казајућини Србима, ни Грцима ништа. Он шаље испод руке у Беч Др. Данева да добије пристанак да уђе у Цариград: он наређује напад на Чаталџу без договора са Србима и Грцима; и, кад зло прође, он, опет на своју руку, поставља услове за мир. Он, и ако заседава у Лондону Конференција за мир, тајно води непосредно преговоре са Ћамил-Пашом. Делегат бугарски у Лондону Др. Данев испод руке ради да се границе српско-бугарске предвиђене у Уговору нашем помакну још на запад.

У самоме Лондону Новаковић је имао много тешкоћа због оваква држања Бугара. Срби, Грци, Бугари и Црногорци нису били још дошли себи од доброг успеха у рату са Турском; Грци и Бугари се још нису отресли своје меголоманије; све Силе нису још примиле начело Балкан Балканским народима, као базу за њихову политику. Новаковић, који је у Енглеској правио добру фигуру међу бал-

канским дипломатама, имао је да се бори и са домаћим тешкоћама и са незнањем и необавештеношћу страних државника. Наша делегација у којој су били Анд. Николић и Веснић, није на време добијала упутства, а кад и кад су она била неодређена. Кад ће оно Данев чинити притисак на нас, да нас присили да прекинемо преговоре у Лондону за мир, Новаковић је тражио упутства од Београда. Кад их је добио, причао је он доцније, није знао што да ради; упутства су гласила да уради како му савезници буду саветовали. Новаковић се најпре упути Греју, енглескоме Министру Иностраних Дела. Греј га мирно саслушао па му одговорио „да је корак озбиљан, одлука важна, може бити успешна или не, па зато сав ризик треба да подносе Србија." Новаковић је ишао Камбону, француском Амбасадору и доброме пријатељу српскога народа, који Новаковића упути на Бенкендорфа, Руског Амбасадора. Овај последњи, и дан дањи не зна се из каквих разлога, не прими Новаковића одмах и избегне одговор!... Незнање државника који су водили европску политику, и раније и тада, било је за извесна питања легендарно. И Новаковић је био један од оних који су имали искуство у томе. На почетку рада наше делегације он је пошао у једнога великога државника; њему је, као и другима многим изложио наше становиште и положај на Балкану. Новаковић је нарочиту пажњу обраћао пред њим на излазак Србије на Јадранско Море; у томе је био најопширнији, и најубедљивији. Кад је завршио своје излагање, државник му је рекао отприлике ово: ви Срби тражите све нешто ново. Приликом анексионе кризе тражили сте да окупирате Босну и Херцеговину, и попустило вам се, сад тражите опет ово. Новаковић је изашао с овога састанка погружен толико да у једноме тренутку озбиљно питао: да ли треба још да седи у Лондону?

Истрајан, тих и вредан, Новаковић је ипак издржао све, па и то да балканске савезнике отпусте

из Лондона, због неслагања и цењкања бугарско-грчкога што је он сматрао као велику срамоту.

Његова Мисија у Лондону је била потоња дипломатска радња на националноме послу, на коме је почео још шесетих година прошлога века.

Новаковић је видео да се барем један део раскомаданога Српства уједини, али није дочекао да види оно што је у својој визији, штампаној 1911 године у Алманаху Dr. М. Ћурчина („21 маја 2011“) гледао: уједињење свега нашега племена..

У Нишу, радећи своје успомене и послове, 1914 умро је Новаковић с пером у руци.

На завршетку својих успомена о борби за устав од 1888-1903, Новаковић је написао: „...наша намера је била да мирно испричамо оно што смо знали или што смо могли да докучимо... да све кажемо читаоцима ...осећамо колико је незахвалан посао причања овако блиских догађаја... има много ствари које су још у приватноме знању, а које би расветлиле још неке тамноће кад би познате биле“. Ми то исто кажемо за ово што смо написали о Новаковићу и његову раду.

Јован М. Јовановић.

ИСПРАВКА.

На страни 52 ред 14 и 15 место Роберту Берну, треба читати Едмунду Берку.

ПРЕГЛЕД.